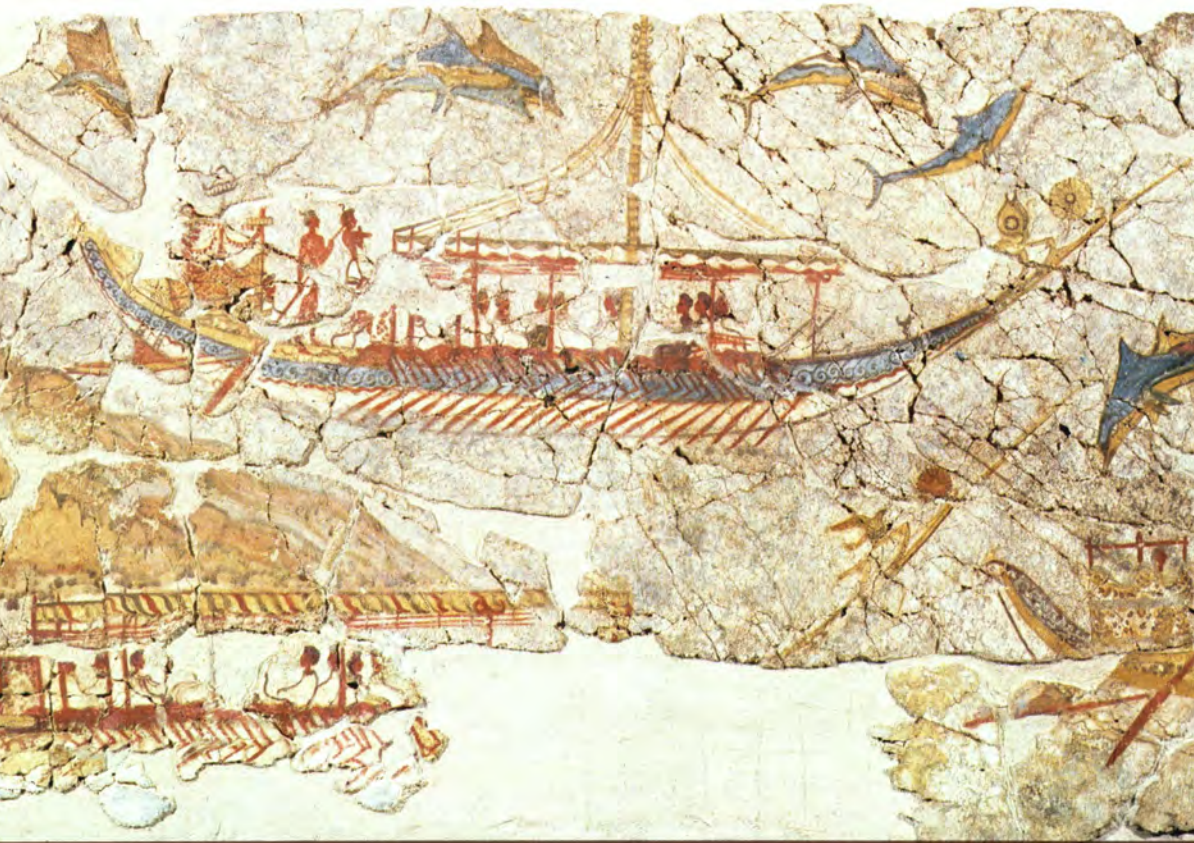

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ
ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

VI 1973

ATHENS ANNALS
OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ

2

ΑΘΗΝΑΙ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

« ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ »
« ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY »
(AAA)

Τὰ « Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν » εἶναι τετραμηνιαῖον ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν ταχείας ἀρχαιολογικῆς ἐνημερώσεως. Ἐκδίδονται παρὰ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν κατ' Ἀπρίλιον, Αὐγουστον καὶ Δεκέμβριον.

ΙΔΡΥΤΗΣ : Καθηγητῆς ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Γενικός Ἐπιθεωρητῆς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων

ΣΥΝΤΑΞΙΣ : Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου

ΣΕΛΙΔΩΣΙΣ : Λουίζα Μοντεσάντου

ΤΥΠΟΓΡ. ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ : Μαρία Γιαννακοπούλου, Αἰκ. Φτυαρᾶ

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ : Γραφικαὶ Τέχναι Ἰ. Μακρῆς Α.Ε.

Συνδρομὴ ἑτησίᾳ ἔσωτερικοῦ : δι' ἕκαστον τόμον δρχ. 200· ἔξωτε-
ρικοῦ : \$ 10.

Τιμὴ ἑκάστου τεύχους δρχ. 60· διὰ τὸ ἔξωτερικὸν \$ 3.50.

Εἰκὼν ἐξωφύλλου: Θήρα, 1972. Τὸ μόνον ἀκέραιον διασωθὲν πλοῖον τῆς μικρογραφικῆς τοιχογραφίας τῆς Δ. οἰκίας (λεπτομέρεια).

COPYRIGHT 1973 : ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΑΠ
ΤΟΣΙΤΣΑ 1, ΑΘΗΝΑΙ (147)

« Athens Annals of Archaeology » is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every April, August and December by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration of the Ministry of Culture and Science.

FOUNDER : The Inspector General of Antiquities and Historical Monuments, Prof. SP. MARINATOS.

EDITOR : Athena G. Kaloyeropoulou. ART EDITOR : Louisa Montesantou. Texts translated into English by Mrs H. Zigada.

TYPOGRAPHICAL CORRECTIONS : Maria Yannakopoulou, K. Ftyara

PRINTED : by J. Makris S.A. Athens.

Address : TAP Service; 1, Tossitsa Str., Athens (147).

Subscription \$ 10 per volume. Single numbers \$ 3.50.

Please give six weeks notice of change of address.

Picture on the cover: Thera 1972. The only entirely preserved ship of the miniature fresco of the West house (detail).

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

<i>ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ</i>	Σελίς		Page
W. ALZINGER, V. MITSOPOULOS - LEON, Aigeira 1972 ...	193 - 200	—	—
Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Εισαγωγή εις τήν μελέτην τοῦ Κωπαϊδικοῦ χώρου	201 - 210	Summary	210 - 214
I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχαιολογικαὶ εἰδήσεις ἐξ Ἡπείρου	215 - 226	Summary	226 - 229
X. ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ, Εἰδήσεις ἐκ τῆς Θασίων ἡπείρου	230 - 240	Summary	240
Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ, Μεγαλιθικά μνημεῖα (dolmen) καὶ βραχο- γραφίαι εἰς τὴν Δυτικὴν Θράκην	241 - 252	Summary	252 - 255
Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀπὸ τὸν Γεωμετρικὸν συνοικισμὸν τῆς Δονούσης	256 - 259	Summary	259
D. SCHILARDI, A fortified acropolis on the Oikonomos island of Paros	260 - 265	—	—
H. ΚΟΛΛΙΑΣ, Τοιχογραφίαι τῆς Ἱπποτοκρατίας (1309 - 1522) εἰς Ρόδον	265 - 276	Résumé	276
Π. ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ, Νεκροταφεῖον τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. εἰς Ἀθήνας παρὰ τὴν Ἱερὰν Ὀδὸν	277 - 288	Résumé	288
 <i>ΣΚΙΝΔΑΛΛΑΜΟΙ</i>			
SP. MARINATOS, Ἀνδρῶν ἡρώων θεῶς στόλος	289 - 292	—	—
D. PEPPAS - DELMOUSOU, R. STROUD, A hymn to Athena.	293 - 295	—	—
J. MAXMIN, Another note on Praxiteles' Sauroktonos	296 - 298	—	—
J. MAXMIN, Euphronian legs reconsidered	299 - 301	—	—
E. ΚΑΡΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Arrian's <i>praenomen</i> again.....	301 - 304	—	—
D. WAS, A Greek tax record written in Linear A ?	304 - 306	—	—
A. LEONARD, A new inscribed fragment from Tiryns	306 - 308	—	—
A. TAMVAKI, A Late Minoan Seal in the N. Metaxas Collection	308 - 315	—	—
A. ΚΑΝΤΑ, Ὑστερομινωϊκὴ σαρκοφάγος ἀπὸ τὸ χωρίον Μαρου- λᾶς Ρεθύμνης	315 - 321	Summary	322 - 323
O. PALAGIA, Εὐφράνορος τέχνη	323 - 329	—	—
P. LAGOPOULOS, A small pyxis of steatite from the Egyptian Collection of the National Museum at Athens	330 - 332	—	—
X. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Τὸ Τζερέμπουλον τῆς Θεσσαλονίκης	332 - 336	Résumé	337
H. JUCKER, Zum Bruchstück der Lysimache - Stele	337 - 342	—	—
E. MITROPOULOU, Two Attic votive reliefs	343 - 346	—	—
E. MITROPOULOU, Two Greek reliefs considered as lost	346 - 350	—	—
PH. ΖΑΡΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, A grave stele from Amorgos.....	351 - 355	—	—
Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα	356 - 364	Summary	366
J. FREL, The sculptor to the Kouros from Myrrhinous	367 - 369	—	—
Addendum	370	—	—

Θήρα, 1972. Το μόνον ἀκέραιον διασωθέν πλοῖον τῆς μικρογραφικῆς τοιχογραφίας τῆς Δ. οἰκίας.
Thera, 1972. The only entirely preserved ship of the miniature fresco of the West house.

AIGEIRA 1972

Die Grabungen

Die Grabungen des Österreichischen Archäologischen Institutes in Athen wurden nach 46-jähriger Unterbrechung in der Zeit vom 23.8 bis zum 2.10.1972 wieder aufgenommen; ein Teil der Untersuchungen wurde anschließend an die von Otto Walter¹ in zwei Kampagnen 1915 und 1926 gewonnenen Ergebnisse durchgeführt.

Der bekannteste Fund dieser frühen Grabungen war der heute im National-Museum in Athen² aufgestellte Kolossalkopf und weitere Reste des von Pausanias (VII, 26, 4) erwähnten Kultbildes des Zeus von der Hand des Athener Bildhauers Eukleides. Der Kopf lag seinerzeit in einem kleinen Gebäude, wohin er wohl erst in der Spätantike gebracht worden war, gemeinsam mit einer großen Panzerstatue römischer Zeit; möglicherweise eine sehr sorgfältige Bestattung der noch vorhandenen, unbeschädigten Reste des berühmten Bildes.

Das naiskosartige Gebäude, in dem die Skulpturen gefunden wurden, ist

nicht, wie ursprünglich vermutet, mit dem von Pausanias erwähnten Tempel des Zeus identisch³.

Im Zuge seiner Schürfungen untersuchte Walter auch die Ruine des Theaters und konnte nach einigen Suchschnitten den gesamten Bau zeichnerisch rekonstruieren⁴.

Östlich des Theaters zeichnete sich zu Walters Zeiten auch ein größeres Fundament ab⁵, das bei den neueren Grabungen näher untersucht wurde (s. P l a n auf A b b. 2). Es konnte nur die Westfront des Bauwerkes freigelegt werden, dessen Mauern in mehreren Bauperioden errichtet wurden und die von der hellenistischen bis in die römische Zeit reichen. In der obersten Schicht wurde ein Töpferofen freigelegt (A b b. 1), der in den Bau hineingesetzt worden war. In den vorläufig untersten Schichten fand sich vor der Westmauer des Gebäudes eine Reihe von Trögen, die hintereinander liegen und durch eine Rinne verbunden sind (s. P l a n auf A b b. 2).

1. ÖJh 19 - 20 (1919) Beiblatt Sp. 5 ff; ÖJh 27 (1932) Beiblatt Sp. 223 ff.

2. Athen, National - Museum, Nr 3377.

3. S. bereits O. Walter, ÖJh 27 (1932) Beibl. Sp. 230.

4. ÖJh 19 - 20 (1919) Beiblatt Abb. 14.

5. Vgl. die Planskizze a.a.O. Abb. 12.

Sie sind aus dem anstehenden Fels aus Konglomerat gemeißelt und sorgfältig mit weißem Stuck überzogen. Möglicherweise steht dieser Fund in Zusammenhang mit einer noch nicht bekannten älteren Töpferwerkstätte, wobei in den Trögen vielleicht das Reinigen, Kneten und Schlemmen des Tones vorgenommen wurde⁶.

In dem von Walter ertasteten naiskosartigen Bauwerk im N des Theaters (s. Plan auf Abb. 2) kam der bereits bekannte Kieselfußboden zum Vorschein; nach einer Reinigung stellte sich heraus, daß der scheinbar unverzierte Belag mit reichen Ornamenten und einem Mittelembem eines

6. Herodot, 2, 36.

eine Schlange reißenden Adlers – weiß auf schwarzem Grund – ausgestattet war (Abb. 3). Das Mosaik ist in reiner Kieseltechnik hergestellt und zeigt noch keine Spuren von *opus tessellatum*; auf Grund dieser Tatsache und der stilistischen Einordnung der Darstellungen dürfte der Fußboden noch in das 2. Jh. v. Chr. zu datieren sein. Dieser Ansatz wird durch Architektur - Blöcke des Bauwerkes, die außerhalb in Sturzlage gefunden wurden, sowie durch Reste der Tonsima bestätigt.

Im Theater wurde ein Sektor des Koilons freigelegt. Von den Sitzstufen (Abb. 4) sind nur noch die Abarbeitungen des Felsens sichtbar, wobei das oberste Diazoma offensichtlich

Abb. 1. Töpferofen

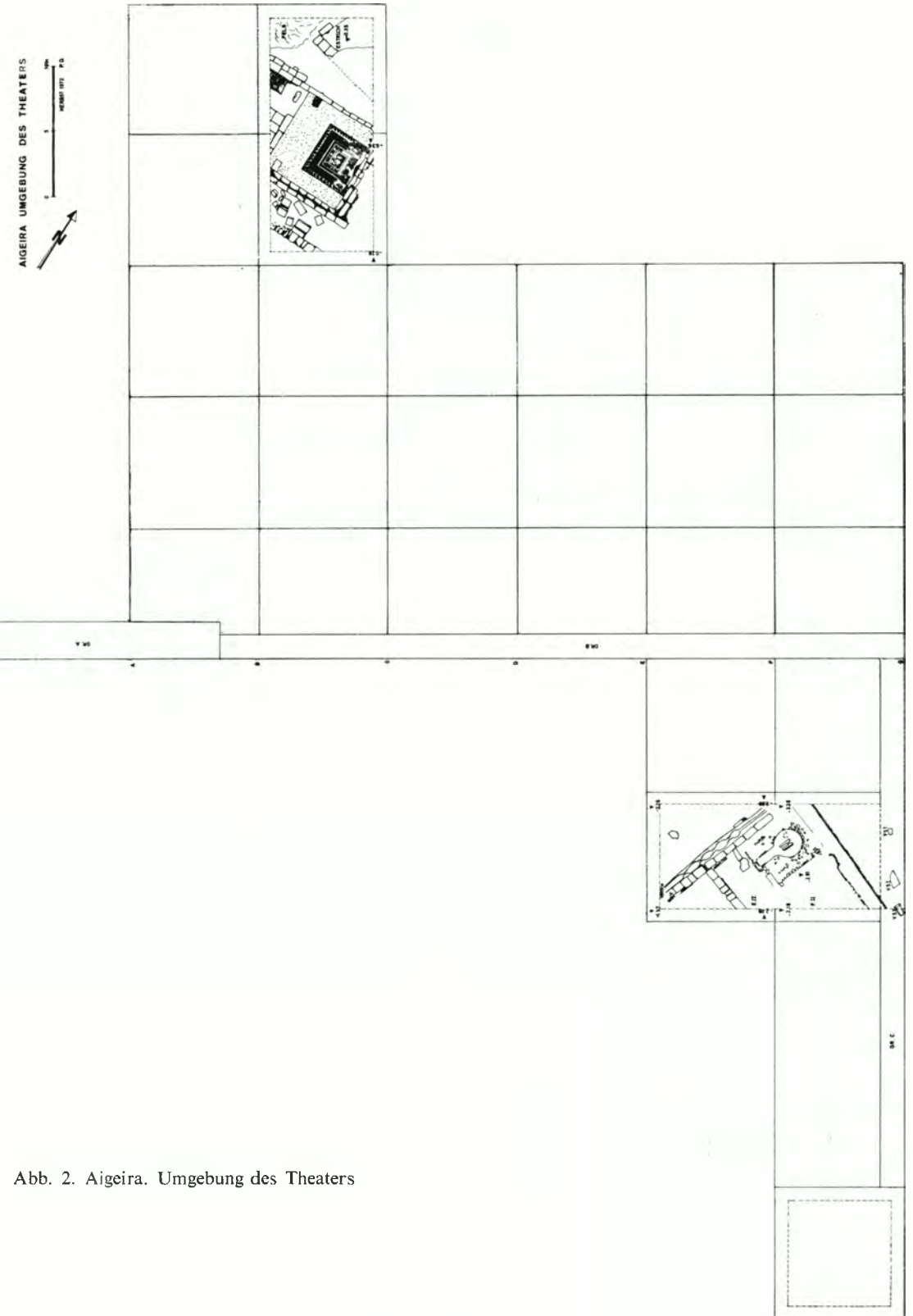

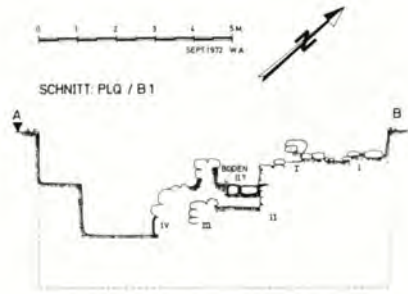
Abb. 2. Aigeira. Umgebung des Theaters

Abb. 3. Mosaikboden im naiskosartigen Bauwerke

Abb. 4. Aigeira. Koilon des Theaters

AKROPOLIS: SUCHGRABEN U. PLQ/B1

Abb. 5. Akropolis. Suchgraben und Planquadrat B1

in spätantiker Zeit als Steinbruch diente.

Die Akropolis erhebt sich im Süden der Stadt, auf dem höchsten Punkt des Hügels. Dahinter fällt das Gelände steil ab. Unmittelbar unter der höchsten Erhebung sind zwei Terrassen erkennbar, die Siedlungsspuren vermuten ließen; auf der südlichen brachten zwei Suchschnitte und ein Planquadrat von 8×8 m (s. Plan auf Abb. 5), in geringer Tiefe Steinmauern ans Licht; diese waren ohne Verwendung von Mörtel errichtet worden. Vorerst lassen die Mauern noch keine klaren Grundrisse erkennen, doch sind durch

die Kleinfunde, die in die spätmykenische Zeit zurückgehen, Hinweise dafür vorhanden, daß es sich zum Teil um Konstruktionen der späten Bronzezeit handelt. Schon jetzt läßt sich aus diesen interessanten Funden schließen, daß wir hier im Bereiche der höchsten Erhebung der Stadt die Reste des von Homer erwähnten Hyperesia vor uns haben⁷.

WILHELM ALZINGER

7. Homer II. II 535; Od. XV 252 ff; Pausanias, VI I 26,2.

Abb. 6. Formschüssel eines Reliefbechers

Die Keramik aus Aigeira

Schon nach der ersten Kampagne läßt sich eine gewisse Einheitlichkeit der Keramikfunde aus allen Sondagen des Theatergebietes feststellen.

Neben Resten der spätklassischen Schwarzfirnisware ist Hellenistisches und Späthellenistisches reichlich vertreten; darunter Teller- und Schälchenfragmente mit « Westabhang »-Dekor; Reliefbecher, meist mit Langblatt-Dekor, dazu einige Bruchstücke von Formschüsseln (Abb. 6, gefunden über dem Orchesterkanal im Theater; zwei Fragmente erhalten; Ton beige-rosa, weich, fein; $r = 0,065$ m); ferner Fragmente von Tellern mit glattem Rand und durch eine Rille leicht abgesetzter Lippe⁸; in-

8. Ph. Bruneau, BCH 94 (1970) Abb. 212: 61.6; 188.6 und 188.7.

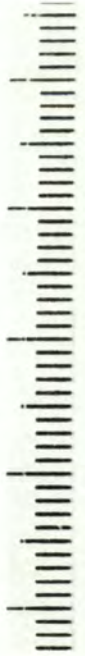
teressant sind Bodenfragmente von Tellern und « Fischtellern », die mit ungewöhnlichen Stempelabdrücken versehen sind, z. B. mit Lotus- und Akanthusblatt anstelle der sonst üblichen Palmetten (Abb. 7, gefunden westlich der Tröge; Bodenfragment eines Tellers, Ton eisengrau, klingend hart, sehr fein; Überzug dunkelgrau, matt, trocken); unter den Unguentarien kommen auch grautonige mit weißen Streifen vor. In die erste Hälfte des 1. Jhs. n. Chr. sind Bruchstücke von Näpfen der westlichen *Sigillata* zu datieren, deren Ränder z.T. auch mit applizierten Rosetten versehen sind. Die jüngsten Funde gehören der Spät-römisch - A Ware an und sind um die Mitte des 3. Jhs. n. Chr. anzusetzen. Auch die Lampen reichen von der

Abb. 7. Fragment eines hellenistischen Tellers

Abb. 8. Psi-Idol

Abb. 9. Randfragment einer Bandschale

hellenistischen bis in die römische Zeit. Von ausgezeichneter Qualität, wenn auch nur bruchstückhaft erhalten, sind die Terrakotten. Außerordentlich häufig fanden sich die kleinen dreieckigen, mit einer vorspringenden Leiste an der Unterkante versehenen Brennofenstützen⁹; diese, sowie zahlreiche Fehlbrandstücke und auch die Modeln für die Reliefbecher weisen auf eine lokale Keramikproduktion hin (s. S. 198).

Auch die Funde der Akropolis gestatten bereits einen Überblick über die zeitliche Abfolge.

Zahlreiche Beispiele gehören der spätmykenischen Zeit an; z. B. das Bruchstück eines Psi - Idols (A b b. 8), gefunden im NW Abschnitt des Planquadrats; erh. H. 0,067 m, Ton braun, fein, hart; rote Streifen auf Stamm und Armen; Brüste appliziert¹⁰); ebenfalls in großer Zahl vorhanden sind meist streifig verzierte Fragmente von Skyphoi und Kantharoi, die den westgriechischen geometrischen Funden entsprechen¹¹; aus

archaischer Zeit stammt das Randfragment einer Bandschale mit einem Stier (A b b. 9, ebenfalls aus dem NW Abschnitt des Planquadrates; Ton beige - braun; Firnis schwarz, matt, unterschiedlich aufgetragen); unter den klassisch - spätklassischen Beispielen sind vor allem Bruchstücke von Skyphoi, Henkelschalen und Tellern - teilweise mit Kreisbögen und Palmettenstempeln verziert - zu erwähnen; unter den hellenistischen einige Fragmente mit « Westabhang » - Dekor sowie Ungentarien; häufig sind kreisförmige und pyramidale Webgewichte; nicht unerwähnt sollen auch Bruchstücke von Gefäßen mit Bleiflickung bleiben, die immer wieder auftauchten.

Als Ergebnis der ersten Untersuchungen auf der Akropolis kann somit festgehalten werden, daß sich Besiedlungsspuren von der spätmykenischen bis in die hellenistische Zeit nachweisen lassen; hierbei ist der offensichtlich lückenlose Übergang vom Spätmykenischen zum (Proto) - Geometrischen besonders wichtig.

VERONIKA MITSOPOULOS - LEON

9. A. Kalogeropoulou, AAA III (1970), S. 429 ff., Abb. 6.

10. E. French, ABSA 66 (1971), S. 101 ff. spez. S. 133.

11. J. N. Coldstream, Greek Geometric Pottery (1968), Taf. 47 ff.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΕΛΕΤΗΝ ΤΟΥ ΚΩΠΑΙΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

(Βλ. Σχέδια 1 και 2)

Όπως ήδη ἀνεκοινώθη (βλ. Θεοδ. Γ. Σπυροπούλου, Αἴγυπτιακὸς ἐποικισμὸς ἐν Βοιωτίᾳ, ΑΑΑ V (1972), σ. 16 - 27), ὁ χῶρος τῆς Κωπαίδος ἐγκλείει σπουδαιότατα στοιχεῖα διὰ τὴν μελέτην τῆς ἑλλαδικῆς προϊστορίας. Συστηματικὴ ἐξερεύνησις τοῦ χώρου τούτου ἔχει ἀποτινὸς χρόνου ἀρχίσει ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου, τὰ πορίσματα δὲ τῶν μελετῶν αὐτῶν θὰ ἐκτίθενται εἰς διαδοχικὰ ἄρθρα. Εἰς τὰς ἐργασίας αὐτὰς ὑπάρχει πάντοτε γενναία συνδρομὴ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Σπ. Μαρινάτου.

Εἰς τὸν Κωπαϊδικὸν χῶρον περιλαμβάνω τὴν γεωγραφικὴν ἔκτασιν ἀπὸ τοῦ Ὀρχομενοῦ μέχρι τῆς Ἀθηδόνας περίπου, δηλαδὴ τὴν Κωπαῖδα καὶ τὰς λίμνας τῆς Ὑλίκης καὶ τῆς Παραλίμνης. Ὁ χῶρος οὗτος παρουσιάζει κατ' ἀρχὴν ὁμοιότητα γεωλογικῆς μορφολογίας, ἐν προκειμένῳ μάλιστα εὐρίσκω ὡς κατ' ἐξοχὴν εὐαρμόστους τὰς παρατηρήσεις τοῦ Στράβωνος (IX, 16) περὶ τῆς πεδινῆς καὶ κοίλης Βοιωτίας: « Τῶν δὲ πεδίων τούτων τὰ μὲν λιμνάζει, ποταμῶν ἀναχομένων εἰς αὐτά, τῶν δ' ἐπιπτόντων, εἶτα ἐκρῦσεις λαμβανόντων τὰ δ' ἀνέψυκται καὶ γεωργεῖται παντοδαπῶς διὰ τὴν εὐκαρπίαν· ὑπάντρου δὲ καὶ σιραγῶδους οὔσης κατὰ βάθους τῆς γῆς, σεισμοὶ γενόμενοι πολλάκις ἐξαίσιον τοὺς μὲν ἔφραζαν τῶν πόρων τοὺς δὲ ἀνέφραζαν, τοὺς μὲν μέχρι τῆς ἐπιφανείας τοὺς δὲ δι' ὑπονόμων . . . ».

Ὁ Κωπαϊδικὸς χῶρος εἶναι λοιπὸν ὁ λιμναῖος χῶρος τῆς Βοιωτίας· παρουσιάζει τὰς αὐτὰς γεωγραφικὰς συνθήκας καὶ ἔχει κοινὰς τὰς γεωλογικὰς καὶ ἱστορικὰς

τύχας. (Πλημμύρας καὶ κατακλυσμούς, διαβρώσεις καὶ ἀποφράξεις καταβοθρῶν ἀφ' ἑνός, ἀποστραγγίσεις καὶ ἀποξηράνσεις, κατοίκησιν καὶ καταστροφὴν οἰκισμῶν ἀφ' ἑτέρου).

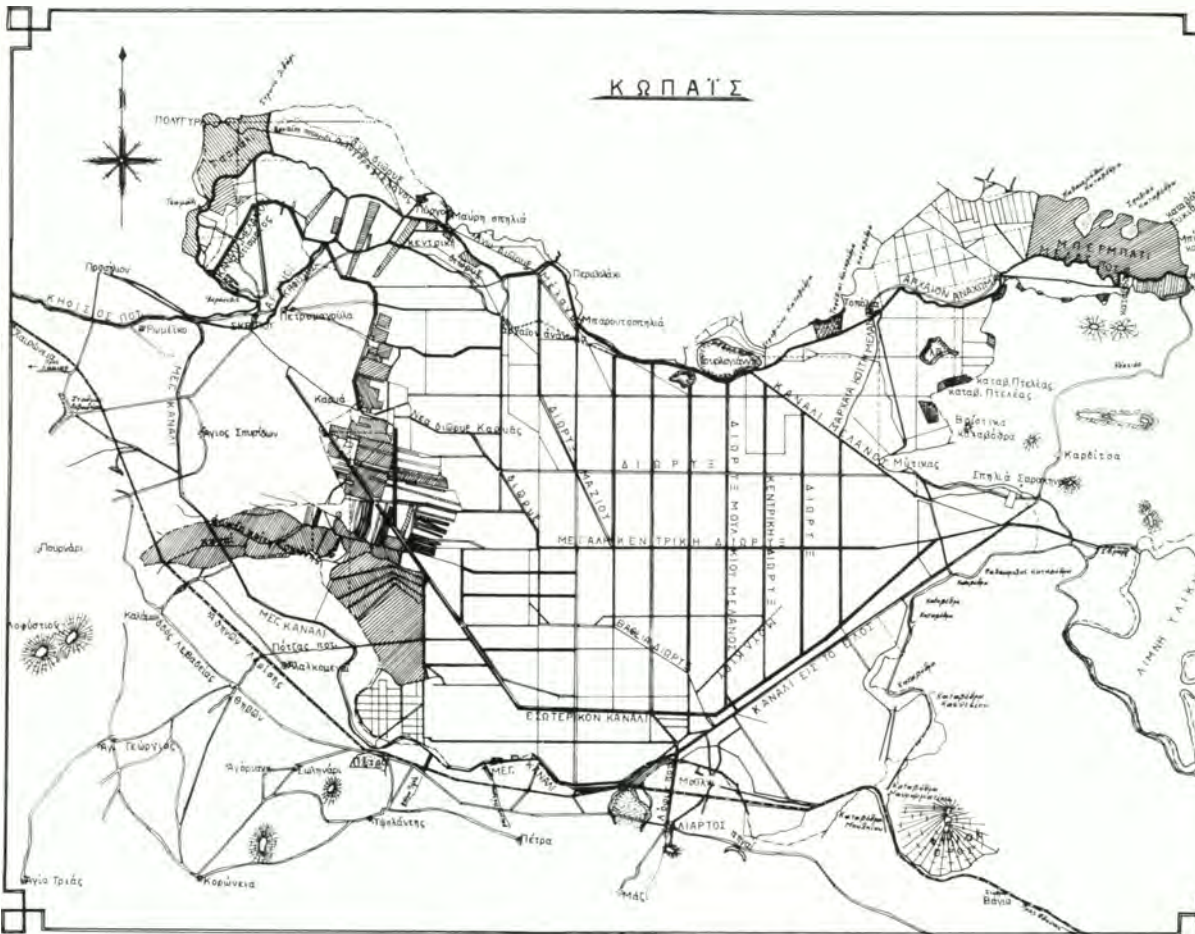
Ἡ γεωγραφικὴ καὶ ἱστορικὴ ἐνότης τοῦ χώρου τούτου ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενον ἐρεύνης τοῦ ὑπογραφομένου. Τὸ πρῶτον σκέλος θὰ ἀναπτυχθῆ εὐρύτερον ἀπὸ ἄλλης θέσεως, τὸ δεύτερον σκέλος θὰ ἀναπτυχθῆ ἀκροθιγῶς ἐνταῦθα ὑπὸ μερικώτερον τίτλον.

Ὁ Κωπαϊδικὸς χῶρος καὶ ὁ ἄνθρωπος

Ὑπὸ τὴν γενικωτέραν αὐτὴν ἐνότητα περιλαμβάνω τέσσαρας μερικωτέρας ὁμάδας ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἤτοι: α) τὰ σπήλαια, β) τοὺς συνοικισμούς, γ) τὰ τεχνικὰ ἔργα, καὶ δ) τὰς ἱστορικὰς τύχας τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν Κωπαϊδικὸν χῶρον. Λόγω τῆς εὐρυτάτης ἐκτάσεως, τὴν ὁποίαν ἀπαιτεῖ ἡ ἀνάπτυξις τῶν θεμάτων τούτων, θὰ περιορισθῶ ἐνταῦθα εἰς κεφαλαιώδεις μόνον καὶ εἰσαγωγικὰς παρατηρήσεις, ὑπολογίζω δὲ νὰ ἀναπτύξω προσεχῶς τὰ εἰδικώτερα πορίσματα, εἰς τὰ ὅποια με ὠδήγησεν ἡ ἐνδελεχεστέρα μελέτη τῶν ἀνωτέρω ζητημάτων.

α. Τὰ Σπήλαια :

Τὴν Κωπαϊδικὴν λεκάνην περιβάλλει συνεχῆς στεφάνη βουνῶν καὶ ὄρεων διαστικτῶν ὑπὸ σπηλαιοειδῶν ὄρυγμάτων. Ἴκανὰ τῶν ὄρυγμάτων τούτων ἀποτελοῦν ἐκτεταμένα σπήλαια. Ἡ καταλογογράφησις καὶ σχεδιάσις τῶν σπηλαίων τούτων εὐρίσκεται εἰς προκεχωρημένον ἤδη

Σχέδ. 1.

στάδιον. Προκαταρκτικῶς καὶ ἐνδεικτικῶς μόνον σημειῶ τὴν ὑπαρξιν τοιούτων σπηλαίων εἰς τὴν βραχώδη ὄφρυν τῆς διασφάγος, δυτικῶς τοῦ Φικίου ὄρους καὶ πρὸ τοῦ αὐχένος τῆς Ὀγχιστοῦ, εἰς Ἄλιαρτον, ὅπου καὶ τὸ γνωστὸν μικρὸν σπήλαιον Σεϊντί, τὸ πρῶτον καὶ μόνον πρὸ ἡμῶν ἐρευνηθὲν Κωπαϊδικὸν σπήλαιον (βλ. R. Stampfuß, Die ersten altsteinzeitlichen Höhlenfunde in Griechenland, Mannus 34 (1942), σ. 132 - 147), εἰς

Ὀρχομενόν, ἱκανὰ εἰς τὸ μεταξὺ Πύργου καὶ Καστροῦ τόξον, ἔνθα καὶ δύο ἐρευνηθέντα ἤδη ἀνασκαφικῶς ὑπ' ἐμοῦ σπήλαια (Μαύρη Σπηλιά¹ - Μπαρουτοσπηλιά), ἑκατέρωθεν τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Γκλά, κατὰ τὰς ὑψωρίας τῶν βραχωδῶν λόφων, κυρίως δὲ εἰς τὰ βραχώδη μέτωπα τῶν χαμηλῶν ὄρειων ὄγκων, οἱ ὅποιοι κυκλιδοῦν τὴν ΝΑ. ἐσχατιάν τῆς Κωπαίδος πρὸς τὴν λίμνην Ὑλικήν. Εἰς τὴν τελευ-
1. Βλ. εἰ κ. 1.

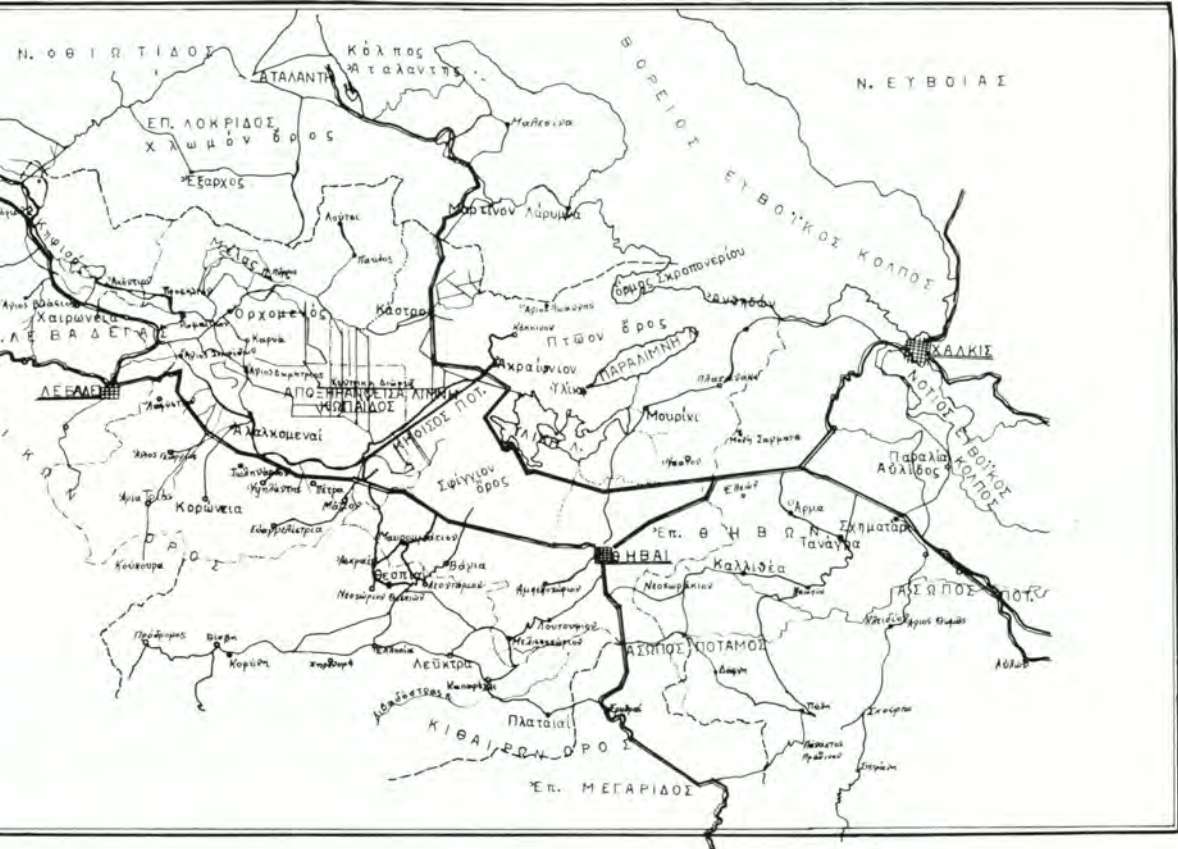
ταίαν περιοχὴν ἐξηρεύνησα ἴδη εὐάριθμα σπήλαια μὲ λίαν ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα.

Πάντων τῶν Κωπαϊδικῶν σπηλαίων ἀξιολογώτατον, εἰ μὴ τὸ μέγιστον, εἶναι τὸ εὑρισκόμενον ἐπὶ τοῦ ὄρους Πτώου, περὶ τὰ 500 μ. πρὸς Δ. τῆς παρακαμπτηρίου ἀπὸ τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ πρὸς Ἀκραιφνιον καὶ εἰς ὕψος ὑπερεκατὸν μέτρων ἀπὸ τῆς σημερινῆς στάθμης τῆς πεδιάδος. Ἀπορῶγες καὶ δῆξις βράχοι καθιστοῦν τὴν πρόσβασιν τοῦ σπηλαίου δυσχερῆ. Φέρει τὸ γραφικὸν ὄνομα « Σπηλιὰ τοῦ Σαρακηνοῦ ». Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο χώρους:

Εἰκ. 1. Ἡ λεγομένη « Μαύρη Σπηλιὰ » Κωπαΐδος. Βλ. θέσιν εἰς σχ. ἐ δ. 1

Σχ. ἐ δ. 2.

Είκ. 2. Σπηλιά Σαρακηνοῦ. Νεολιθική κεραμική : ἐρυθρὸν ἐπὶ ἀνοικτοῦ, καστανὸν ἐπὶ ἐρυθροῦ, ἐγχάρακτον

ὁ πρῶτος εἶναι μία πελωρία φυσικὴ αἶθουσα, χονδρικῶς στρογγύλη, διαμέτρου 50 μ. περίπου καὶ μεγίστου ὕψους 8 μ., ὁ δευτέρος εἶναι εἰς ὑπόγειος, εὐρύς, ἀλλὰ χαμηλότατος χώρος, προσιτὸς διὰ στενοτάτης κατακορύφου διόδου, ἀνοιγομένης εἰς τὸ ΒΔ. μέρος τῆς πρώτης αἶθουσης. Ἡ πρώτη αἶθουσα ἀπετέλεσεν ἀσφαλὲς κρησφύγετον τοῦ τρωγλοδύτου τῆς Κωπαϊδικῆς λίμνης. Καταλαμβάνεται εἰς τὸ σύνολόν της ὑπὸ παχυτάτης ἀρχαιολογικῆς ἐπιχώσεως, πάχους 5 μέτρων. Ἡ ἔρευνα τῆς ἐπιχώσεως ταύτης ἔδωκεν ἤδη ἐξόχου σημασίας συμπεράσματα. Ἀπὸ τῆς Παλαιολιθικῆς μέχρι καὶ τῆς πρωίμου ΜΕ περιόδου τὸ σπηλαίον κατοικεῖται συνεχῶς. Ἡ ἀφθονία τῶν κεραμικῶν ἰδίᾳ εὐρημάτων τῶν τελευταίων κυρίως φάσεων ζωῆς ἐν τῷ σπηλαίῳ εἶναι αὐτόχρημα ἐκπληκτικὴ². Πλὴν τῶν κεραμικῶν ἀντικειμένων, ἀπεκαλύφθησαν πολλὰ λίθινα καὶ ὀστεῖνα ἐργαλεῖα, πήλινα εἰδώλια καὶ ζώδια, ἔν μαρμάρινον κυκλαδικὸν εἶδώλιον, ἀφθονία ὀστέων ζώων καὶ ὀσταρίων πτηνῶν, ἔτι δὲ καὶ κογχύλια ὀστρέων³. Συστηματικὴ καὶ ἀναλυτικὴ παρουσίασις τοῦ ὕλικου θὰ γίνη προσεχῶς. Ἡ ὑπόγειος αἶθουσα δὲν ἠρευνήθη εἰσέτι, ἐν τούτοις γέμει εἰδωλίων, τινὰ τῶν ὁποίων ἀπεκομίσθησαν ἤδη. Φαίνεται ὅτι ἡ αἶθουσα αὕτη ἀπετέλει « ἱερὸν χώρον » τοῦ σπηλαίου, πιθανώτατα χώρον ταφῆς καὶ λατρείας τῶν νεκρῶν, ἀλλὰ περὶ τούτου πλείονα προσεχῶς. Ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ πέρατος τοῦ χώρου τούτου ἄρχεται σκολιά σῦριγξ ὀ-

2. Βλ. εἰκ. 2-6.

3. Βλ. εἰκ. 7-9.

Είκ. 3. Σπηλιά Σαρακηνοῦ. Νεολιθική κεραμική : ἐρυθρὸν ἐπὶ ἀνοικτοῦ

δηγοῦσα ἄρκετὰ μέτρα βαθύτερον, ὡς φαίνεται εἰς ἑτέραν ἐξοδὸν τοῦ σπηλαιίου, ἀποφραχθεῖσαν νῦν. Ἐκεῖθεν ἐξήχθη τὸ ἀγγεῖον τῆς εἰκ. 10, τῆς νεωτέρας Νεολιθικῆς περιόδου. Ἡ ἔρευνα τοῦ μοναδικοῦ τούτου χώρου συνεχίζεται μὲ ἐξαιρετικὰ ἀποτελέσματα. Θεωρῶ σκόπιμον νὰ σημειώσω ἐνταῦθα, ὅτι τὸ πέρασ κατοικήσεως εἰς τὸ σπήλαιον πρέπει νὰ συνδεθῇ πρὸς τὴν ἀποξήρανσιν τῆς λίμνης τῆς Κωπαίδος (βλ. κατωτέρω καὶ AAA V (1972), σ. 22 κ.έ.).

Εἰκ. 4. Σπηλιὰ Σαρακηνοῦ. Νεολιθικὴ κεραμεικὴ: καστανὸν ἐπὶ ἀνοικτοῦ

Εἰκ. 5. Σπηλιὰ Σαρακηνοῦ. Νεολιθικὴ κεραμεικὴ: ἐρυθρὸν ἐπὶ ἀνοικτοῦ, τὸ θραῦσμα τῆς λαβῆς, στιλβωτὸν βυσσινόχρουν

Εἰκ. 6. Σπηλιὰ Σαρακηνοῦ. Νεολιθικὴ κεραμεικὴ: ἐρυθρὸν ἐπὶ ἀνοικτοῦ

β. Οἱ Συνοικισμοὶ

Εἰς τὸν Κωπαϊδικὸν χώρον ἀναφέρεται πληθὺς ὄλη οἰκισμῶν, ἤτοι ἕξ τῶν Νεολιθικῶν χρόνων, ἑννέα τῶν ΠΕ, δέκα τῶν ΜΕ καὶ δέκα ἑπτὰ τῶν ΥΕ χρόνων (βλ. Κ. Συριοπούλου, « Ἡ Προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος » (σποράδιον). Εἰς αὐτοὺς προσετέθησαν οἱ λιμναῖοι οἰκισμοὶ εἰς Λιθαρεῖς Ὑλίκης (βλ. Θ. Γ. Σπυροπούλου, « Λιθαρεῖς Θηβῶν » (ΑΔ 24 (1969) : Μελέται, σ. 28 - 46), καὶ τὰ ἐκτεταμένα οἰκιστικὰ λείψανα τῶν παροχθίων θέσεων τῆς Παραλίμνης (βλ. Θ.Γ.

Είκ. 7. Σπηλιά Σαρακηνοῦ : πέλεκυς, κεφαλή ειδωλίου, κεφαλή μόσχου

Είκ. 8. Σπηλιά Σαρακηνοῦ : μαρμάρινον καὶ πήλινα ειδώλια

Είκ. 9. Σπηλιά Σαρακηνοῦ : ἐγγάρακτον πήλινον τριποδικόν σκευος, πούς ειδωλίου (πήλινος) καὶ κορμός ἀνδρικοῦ ειδωλίου

Σπυροπούλου, « Ἀρχαῖαι Βοιωτικαὶ πόλεις ἔρχονται εἰς φῶς », ΑΑΑ ΙV (1971), σ. 319 - 331 (εἰκ. 11).

Ὅμοίως πλῆθος οἰκιστικῶν λειψάνων ἀπεκαλύφθη προσφάτως καὶ εἰς τὰς ὄχθας τῆς λίμνης Ὑλίκης⁴ καὶ ἐπὶ τῆς χερσονήσου τοῦ Κληματαριᾶ⁵, ἀπὸ τοῦ ὄρους τοῦ Πτόφου πρὸς τὴν Ὑλίκτην. Εἰς πύργος διακρίνεται ἐντὸς τῆς λίμνης ταύτης μετὰ τὸ σημερινὸν « Μοτέλ Ὑλίκη » πρὸς Λαμίαν, ὅταν ἀποσύρωνται τὰ ὕδατα τῆς λίμνης. Ἴσως ἔχομεν καὶ ἐνταῦθα

4. Βλ. εἰκ. 12 - 13.

5. Βλ. εἰκ. 14 - 15.

Εικ. 10. Σπηλιά Σαρακηνοῦ. Ἀγγεῖον τῆς Νεωτέρας Νεολιθικῆς περιόδου, ἐρυθρὸν ἐπὶ ἀνοικτὸ

ἕνα κατακλυσθέντα οἰκισμὸν. Ἡ παροῦσα σχηματικὴ σκιαγράφησις ἀποδίδει ἐναργῆ εἰκόνα τῆς πυκνῆς οἰκιστικῆς καταλήψεως τοῦ εὐφορωτάτου καὶ καιριωτάτου τούτου χώρου. Οἰκισμοὶ ἐντὸς τῆς Κωπαίδος δὲν ἀνευρέθησαν, πλὴν ἴσως τῶν Ἀλαλκομενῶν καὶ τῶν Κωπῶν. Ἐν τούτοις ἡ παράδοσις ὑπαινίσσεται σαφῶς τὴν ὑπαρξιν πόλεων ἐντὸς τῆς Κωπαίδος, δύο δὲ τῶν πόλεων αὐτῶν κατονομάζει ὁ Στράβων, ἥτοι τὴν Ἐλευσίνα καὶ τὰς Ἀθήνας παρὰ τὸν Τρίτωνα ποταμὸν (IX, 18, 5). Αἱ πόλεις αὗται εἶναι ἐξ ἐκείνων τὰς ὁποίας κατέκλυσεν ἡ λίμνη, ὃ δὲ Κ.Ο. Müller τοποθετεῖ αὐτὰς παρὰ τὴν Κορώνειαν (βλ. καὶ κατωτέρω).

γ. Τὰ τεχνικὰ ἔργα :

Τὰ τεχνικὰ ἔργα τοῦ Κωπαϊδικοῦ χώρου περιλαμβάνουν :

α) Τὰ ἀναχώματα, τὰς τάφρους, τὰς

καταβόθρας, τὰς σήραγγας, τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς τὴν Κωπαίδα καὶ τὰς λίμνας τῆς Ὑλίκης καὶ τῆς Παραλίμνης· β) τὰς ὠχυρωμένας ἀκροπόλεις καὶ λοιπὰς φυσικὰς ἐξάρσεις, αἱ ὁποῖαι ἔχουν τειχισθῆ καὶ χρησιμεύουν ὡς χώροι φυλάξεως καὶ ἐποπτείας τοῦ κολοσσιαίου ἀποξηραντικοῦ, ἀποστραγγιστικοῦ καὶ ἀρδευτικοῦ θαύματος τῆς Κωπαϊδικῆς ἐνότητος, τὸ ὁποῖον ἐπετεύχθη διὰ τῶν ἀνωτέρω τεχνικῶν κατασκευῶν· γ) τὰς ὁδοὺς καὶ λοιπὰ συστήματα ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν κέντρων τοῦ Κωπαϊδικοῦ χώρου.

Τὰ ἔργα ταῦτα νοοῦνται ὡς ἐφαρμογὴ ἑνὸς ἐνιαίου προγράμματος καὶ προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξιν ἰσχυρᾶς Ἀρχῆς καὶ αὐστηρῶς ἱεραρχημένης ἐργασίας καὶ ἀρμοδιοτήτων. Κατάλυσις τῆς κεντρικῆς

Εικ. 11. Παραλίμνη. Δυτικὴ ὄχθη, ἔχνη πόλεως ἀποκαλυφθείσης ἐκ τῆς ὑποχωρήσεως τῶν ὑδάτων τῆς λίμνης

Εικ. 12. Ύλικη Βοιωτίας. Δύο κτήρια εἰς τὴν Β. ὄχθην τῆς λίμνης Ὑλίκης

Εικ. 13. Παραλίμνη Βοιωτίας. Δυτικὴ ὄχθη, κυκλικὸς περίβολος

Ἄρχῃς ἐπιφέρει ἀποδιοργάνωσιν ὄλου τοῦ συστήματος.

Τὰ τεχνικὰ ἔργα τῆς Κωπαίδος ἔχουν γίνεῖ ἀντικείμενον ἐπανειλημμένων ἐρευνῶν (βλ. M.L. Kambanis, *Le Dessèchement du lac Copais par les Anciens*, BCH 1892, 121 - 137 καὶ BCH 1893, 322 - 342. F. Noak, Arne, AM 1894, 405 - 485. E. J. André Kenny, *The Ancient Drainage of the Copais*, LAAA (Annals of Archaeology and Anthropology, Univ. of Liverpool), 1935, 180 - 220. U. Kahrstedt, *Die Kopaissee im Altertum und die « minyschen » Kanäle*, AA, 1937, ἔνθα καὶ βιβλιογραφία.

Ἐν τούτοις, οὔτε ἐν τῷ συνόλω των ἔχουν πλήρως μελετηθῆ καὶ συσχετισθῆ οὔτε ἀνασκαφικῶς ἔχουν ἐρευνηθῆ, οὔτε ἢ χρονολογία κατασκευῆς καὶ τυχὸν μεταγενεστέρως ἐπεκτάσεως, μετασκευῆς καὶ λοιπῶν μεταβολῶν εἰς τὰ ἔργα ταῦτα ἔχει ἐξακριβωθῆ καὶ ἀποσαφηνισθῆ. Ἐπὶ τῶν ζητημάτων ἀκριβῶς τούτων θὰ διαλάβω πλείονα εἰς προσεχεῖς δημοσιεύσεις, ἀναλύων τὸ συντελεσθὲν ἐρευνητικὸν ἔργον.

Νῦν παρουσιάζω ἓν τμήμα τοῦ διατρέχοντος τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς Κωπαίδος, ἀπὸ τοῦ Ὁρχομενοῦ περίπου μέχρι τοῦ Νοτιοανατολικοῦ πέρατος τῆς Κωπαίδος, ἀναχώματος, τοῦ ὁποίου σφίζεται νῦν ἡ λιθίνη κτιστὴ βάση, ὕψους περίπου 2.50 μ. Τὸ πλάτος τῆς κατασκευῆς εἶναι 1.50 μ. Ὁ τοῖχος ἔχει κτισθῆ ἐκ μεγάλων ἀργῶν ἀσβεστολίθων κατὰ διστοιχίαν, πληρουμένου τοῦ μεταξὺ τῶν 2 στοιχῶν κενοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ τῶν μικροτέρων μεταξὺ τῶν ὀγκολίθων ἀνοιγμάτων, διὰ γαμίματος ἢ ἐνθέσεως μικροτέρων λιθαρίων, ἀσυνδέτων. Τὸ Ν. μέτωπον τοῦ τοῖχου ἐφάπτεται, μετὰ ἀπὸ μικρὸν βάθος ἐπιχώσεως, πρὸς τὸ τεφρό-

χρουν φυσικόν υπόστρωμα τῆς Κωπαϊδικῆς λεκάνης, ὥστε εἶναι σαφῆς ὁ χαρακτήρ τῆς κατασκευῆς, ὡς προστατευτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ μετώπου τοῦ λαξευθέντος φυσικοῦ θρανίου ἀπὸ τὰς διαβρώσεις τῶν καταφερομένων πρὸς τὰς καταβόθρας ὑδάτων τοῦ Μέλανος ποταμοῦ κυρίως, καὶ ὡς ἀπελαστικοῦ βραχίονος κατὰ τῆς εἰσροῆς τῶν ὑδάτων εἰς τὴν πεδιάδα, ὥστε νὰ μεταβάλουν αὐτὴν εἰς λίμνην. Διενήργησα δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν τῶν ἐπιχώσεων τοῦ βορείου μετώπου τοῦ φράγματος εἰς μῆκος περίπου 10 μ. καὶ βάθος 2.80 μ.

Συνέλεξα ἱκανὸν ἀριθμὸν ὀστράκων ἄγγειων, τὰ ὅποια εὐρέθησαν εἰς μετριωτάτην κατάστασιν διατηρήσεως, ἰδιαιτέρως τὰ εὐρεθέντα ἀπὸ βάθους 1.80 μ. καὶ ἑξῆς, καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς συνεχοῦς κατακαλύψεως τῶν ὑπὸ τοῦ ὕδατος. Ἐν τούτοις πιστεύω ὅτι δύναμαι νὰ χρονολογήσω αὐτὰ περίπου ἀσφαλῶς εἰς τὴν πρῶτον ΜΕ περίοδον. Ἐνταῦθα ἀπεικονίζω τὰ μεγαλύτερα καὶ ἐνδεικτικότερα τῶν εὐρεθέντων ὀστράκων. Τὸ πρᾶγμα εἶναι βεβαίως κολοσσιαίας σημασίας, ἐὰν δεχθῶμεν χρονολόγησιν τοῦ φράγματος σύγχρονον πρὸς τὰ ἀποκαλυφθέντα κεραμικὰ εὐρήματα (βλ. εἰκ. 18-20)

Μερικαὶ εἰσέτι διερευνήσεις τοῦ προβλήματος τούτου θὰ ἔχουν βεβαίως ἀποδεικτικὸν χαρακτήρα τῶν προσπαθειῶν χρονολογήσεων τῶν γενομένων ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου καὶ τῆς ὑποθέσεως αὐτοῦ περὶ τῆς πρώτης ἐφαρμογῆς τῶν ἀποξηραντικῶν ἔργων τοῦ Κωπαϊδικοῦ χώρου περίπου συγχρόνως πρὸς τὴν κατασκευὴν τῆς βαθμιδωτῆς Πυραμίδος τοῦ Ἀμφείου Θηβῶν, ὑπὸ τῶν αὐτῶν μάλιστα φορέων (Αἰγυπτίων - Μινυῶν)· βλ. AAA V (1972) σ. 22 κ.έ.

Τὸ αὐτὸ ἰσχύει βεβαίως καὶ περὶ τοῦ

Εἰκ. 14. Ὑλίκη — Κληματαριῆς

Εἰκ. 15. Ὑλίκη — Κληματαριῆς

συνόλου τεχνικοῦ ἔργου, ὡς ἀνέλυσα ἀπὸ τὸ προηγουμένως, ἔργον τὸ ὅποιον συνέχισεν ὅλη ἡ ἱστορικὴ ἀνθρωπότης μέχρι τῆς συγχρόνου ἀποξηράνσεως τῆς Κωπαΐδος καὶ μέχρι τῶν σημερινῶν τεχνικῶν καὶ ὑδραυλικῶν ἔργων εἰς τὸ Κωπαΐδικόν σύνολον.

δ. Ἱστορικαὶ τύχαι τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν Κωπαΐδικόν χώρον

Εἰς τὴν Κωπαΐδα ἀναφέρονται δύο πλήμμυραι, ἡ μία πρὸ τῶν Τρωικῶν, ἀποδιδόμενη εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους ἀπόφραξιν τῶν καταβοθρῶν⁶ (Παυσανίας IX, 38, 7), ἡ δευτέρα μετὰ τὰ Τρωικά, καθ' ἣν κατεκλύσθησαν ὑπὸ τῶν ὑδάτων ἡ Ἄρνη καὶ ἡ Μίδεια καὶ ἐσώθησαν ὡς ἐκ θαύματος αἱ Κῶπαι (Στράβων IX, 18, βλ. καὶ F. Noak, *Agne*, AM 19 (1894), σ. 413 κ.έ.).

Ἐξ ἄλλου, ὅπου σιωπᾷ ἡ παράδοσις, ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἀποκαλύπτει ὀλοκλήρους πόλεις, τὰς ὁποίας κατέκλυσαν τὰ ὕδατα τῶν λιμνῶν τῆς Ὑλικῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς Παραλίμνης (βλ. ἀνωτέρω). Ὁ γεωγραφικὸς καὶ ἱστορικὸς χώρος

6. Βλ. εἰκ. 21.

τοῦ Κωπαΐδικοῦ πεδίου ἐγνώρισε πολυκυμάντους καὶ τραγικὰς περιπετείας.

Ἡ ἀτέλεια, πιθανόν, τῶν ἀποστραγγιστικῶν ἔργων, γεωλογικὰ τινα περιστατικά (σεισμοὶ κλπ.) καὶ δολιοφθοραὶ εἰς τὰ τεχνικὰ ἔργα προεκάλουν πλημύρας καὶ καταστροφὰς εἰς τὰς πόλεις τοῦ Κωπαΐδικοῦ συνόλου. Τὰ γεγονότα ταῦτα ἐλάμβανον ἐνίοτε τραγικὴν ἀμεσότητα. Ὁ ἄνθρωπος καὶ τὰ πολιτιστικά του ἐπιτεύγματα παρεδίδοντο εἰς τὴν μανίαν τῆς πλημμυρίδος. Ὀλόκληροι πόλεις κατεποντίζοντο αὐτανδροί. Αἱ καταστροφαὶ εἶχον τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν δραματικότητα βιβλικῶν εἰκόνων. Ἀνῆκουν εἰς τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συγκλονίζουν τὸν ἄνθρωπον καὶ δημιουργοῦν τοὺς θρύλους τῶν καταστροφῶν, τοὺς ὁποίους διασώζει ἡ ἀρχαία παράδοσις (βλ. λ.χ. τὸν μῦθον τοῦ Κατακλυσμοῦ ἐπὶ Δευκαλίωνος).

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τοῦ Κωπαΐδικοῦ χώρου προβάλλει λοιπὸν ὡς καιρῖον ἱστορικὸν καὶ ἀρχαιολογικὸν ἔργον μὲ σοβαρωτάτην καὶ πολύμοχθον ἐργασίαν καὶ θελκτικὰς ἐρμηνευτικὰς προεκτάσεις.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

INTRODUCTION TO THE STUDY OF THE COPAIC AREA

As already mentioned (see Theodore G. Spyropoulos, *Egyptian Colonization in Boeotia*, AAA V (1972), p. 16 ff.), the plain of Copais and the lakes of Hylike and Paralimni in Boeotia are of the greatest interest for the study of Greek Prehistory.

This is only an introductory note

to the general study of this part of Boeotia, which began three years ago, under the auspices of Professor Marinatos, and has already revealed an amazing archaeological panorama.

The geographical and historical unity of the three Boeotian lakes (Copais - Hylike - Paralimni) will be

the object of the author's future publications. The present article gives only an outline of the study of another subject of research under the title: **Man in Copais**. Four items are included in this general review : a) the caves, b) the settlements, c) the technical constructions, d) the historical adventure of man in the Copaic lakes.

a) **The caves.** Around the whole Copaic plain there is a continuous chain of caves, most of which bear traces of human installation. This has been already attested in several instances either by surface finds or by experimental digging. Work is still in progress in several of the Copaic caves. During the last months of the previous year I cleared a sector in one of the largest and most interesting caves of Copais, known today as the 'Cave of the Saracen'. It is situated on Mt. Ptoon, a hundred metres above the surface of the plain and about 500 m. to the west of the road to the village of Akraifnion. The cave has two distinct rooms. The first is a huge natural and roughly circular (diameter 50 m.) space, about 8 m. high, with a large opening to the south. Deep layers cover the whole room (max. depth ca. 5 m.). A stratigraphical section in the middle of the cave yielded MH, EH and Neolithic finds to a depth of 3 m. Beneath this and down to bedrock level, to a depth of 4.60 m., we found no pottery (Pre-ceramic strata), but only bones of small animals and birds and some blades of brown flint. The second room is an extensive, but very narrow and low opening, accessible through a

Εικ. 16. Ἡ λιθίνη βάση τοῦ διατρέχοντος τὴν Β. πλευρὰν τῆς Κωπαίδος ἀναχώματος· βλ. σ χ έ δ. 1

Εικ. 17. Λεπτομέρεια τῆς Β. ὀψέως τοῦ ἀναχώματος τῆς εἰ κ. 16

Εἰκ. 18. Τμήμα ἀγγείου ἐκ τῆς τομῆς εἰς τὸ ἀνάχωμα (εἰκ. 16 - 17). Τέλος Π.Ε περιόδου (;)

Εἰκ. 19. Κεραμεικὰ εὐρήματα ἐκ τῆς τομῆς εἰς τὸ ἀνάχωμα (προηγ. εἰκόνες). Π.Ε πρὸς Μ.Ε περιόδου (;)

Εἰκ. 20. Κεραμεικὰ εὐρήματα ὡς εἰς τὰς εἰκ. 18 - 19

rock - slit at the N.W. end of the main cave area. Although not yet properly explored, it was found to contain clay figurines of the Late Neolithic period and broken pottery. A few metres below this last room were uncovered two excellent Neolithic vases (see fig. 10). There will be several issues about this most important Copaic cave.

b) **The settlements.** The Copaic area was densely occupied during Pre-historic times. Six Neolithic settlements have been identified there, as well as nine of the Early Helladic, ten

of the Middle Helladic and seventeen of the Late Helladic periods (Spyropoulos, *loc. cit.*). More settlements have been discovered, especially near or by the lakes of Hylike and Paralimni (see Th. G. Spyropoulos, *loc. cit.*). We have not yet found any settlements in Copais, for we did not have any knowledge of the existence of settlements in the lakes, as we do at present. Ancient tradition, however, speaks plainly of at least two cities at Copais, which were submerged in the Copaic flood. Those were Ἀθῆναι

Είκ. 21. Ἡ μεγαλοπρεπής εἰσοδος τῆς «Μεγάλης Καταβόθρας», παρά τὸ Νέον Κόκκινον· βλ. σ χ έ δ. 1

and Ἐλευσίς (Strabo IX, 18, 5), most probably situated between Aliartos and Koroneia (see below).

c) **The Technical Constructions** of the Copaic area include :

1. The banks, ditches, katabothrae, and tunnels.

2. The fortified strongholds, which mainly surround the three lakes of the Copaic plain, apparently used as places

of inspection of the technical works which transformed the unhealthy and useless area into a land of prosperity and richness.

3. The roads and other communication systems between the centres and posts of the Copaic world.

As a whole, this work was the result of peace and unity within the flourishing central power of the Minyans,

whose engineering skill is thus marked by one of the most ingenious works of antiquity. When this power disintegrated, the whole work was dissolved and destroyed (see below).

The entire technical work in the Copaic area has not yet been completely interpreted and recorded, and so far no sufficient *data* support the proposed different dates of its construction.

Advancing the theory that the Minyans are to be identified with Egyptian settlers, who occupied Boeotia at the end of the 3rd millennium B.C. (see Theodore G. Spyropoulos, *loc. cit.*), I suggested that they were the first to undertake and complete the above - mentioned technical works in the Copaic area (*loc. cit.* p. 26).

Excavation is the best, if not the only means, to prove the date of the Copaic works, which are still in progress in our days. By the north bank of Lake Copais, an area of about 10 m. in length and 2.80 m. in depth, facing the big wall of the bank, has been cleared this year. The pottery, although very poorly preserved, dates in my opinion to a very early phase of the MH period. It is too early yet to decide whether this date is to be ascribed to the Copaic works as well, but the first results of the exploration support fairly well the thesis proposed in the above lines.

d) **The Human Adventure in the Copaic area.** Even today, after continuous rainfall, the plain of Copais turns into a swamp, the waters of the lakes inundating their banks and the surrounding area; the northern part of the plain of the village Vagia, before Onchestos, becomes a lake. Until some years ago those floods caused terror to people living in the plain of Copais. The waters of river Cephissos rushed to the katabothra of 'Bouka', although the waters of the other canals were checked and flooded the lake.

Ancient tradition mentions two cataclysmic disasters in Lake Copais, one before and the other after the Trojan War. Four towns or cities are mentioned as having been flooded. Arne, Midea, Athens, and Eleusis, while Copae had miraculously just escaped destruction. Besides that, recent archaeological research has revealed many settlements or whole cities in the banks of the two lakes (see Theodore G. Spyropoulos, AAA IV (1971), pp. 319 - 331). Other settlements certainly lie under the waters of the lakes.

Those events had immediate tragic consequences in ancient times. Whole cities disappeared under the waters in a biblical atmosphere, which stirred the human mind and created legends. The human adventure in Copais is a new chapter in World Prehistory.

THEODORE G. SPYROPOULOS

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΞ ΗΠΕΙΡΟΥ

Αί πρόσφατοι ἀνασκαφαί τοῦ τρέχοντος καί τοῦ παρελθόντος ἔτους εἰς τήν Ἑπίρου εἶχον ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα.

Βίτσα Ζαγορίου. Εἰς τήν θέσιν ταύτην, ἀπό τοῦ 1965 ἐρευνῶνται συστηματικῶς τὰ νεκροταφεῖα καί αἱ οἰκίαι μιᾶς ἀγνώστου ὀνομασίας μολοσσικῆς κώμης¹, ἀνεσκάφη πρὸς βορρᾶν τοῦ συνοικισμοῦ καί εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων δεκάδων μέτρων ἀπ' αὐτοῦ ἐν νέον νεκροταφεῖον, τὸ ὀνομασθὲν Βόρειον (πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τὸ παρά τὸ νότιον πέρας τοῦ οἰκισμοῦ ἐρευνηθὲν κατὰ τὰ ἔτη 1965 - 68).

Τὸ Βόρειον νεκροταφεῖον εἶχεν ἐν μέρει καταστραφῆ κατὰ τήν διάνοιξιν τῆς νέας τουριστικῆς ὁδοῦ. Ἐρευνήθησαν συνολικῶς 26 τάφοι —ἐναντι 141 τοῦ Νοτίου—, γεωμετρικῶν καί κλασσικῶν χρόνων. Τρόπος ταφῆς καί κτερίσματα ἦσαν ὅμοια πρὸς τὰ τῶν ἄλλων τάφων τοῦ Νοτίου νεκροταφεῖου, μὲ τήν διαφορὰν ὅτι εἰς τὸ Βόρειον ἀφ' ἐνὸς μὲν εἶχομεν πλουσιωτέρας ταφάς, ἀφ' ἑτέρου διαφορετικὴν ἐδαφολογικὴν σύστασιν, φλύσχην ἀντὶ καστανεύθρου χώματος καί ἀσβεστολιθικῶν βράχων. Ἀποτέλεσμα τῆς τελευταίας ταύτης διαφορᾶς ἦτο ἡ

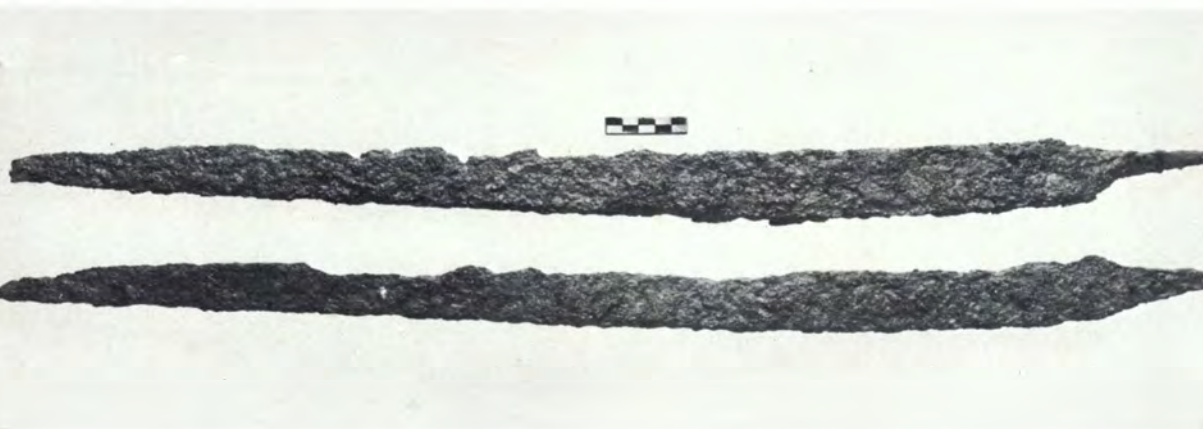
Εἰκ. 1. Βίτσα Ζαγορίου. Γεωμετρικὴ ἀσκοειδῆς πρόχους

εἰς πλείστας περιπτώσεις ὀλοκληρωτικὴ ἀπορρόφησις τῶν ὀστέων ὑπὸ τοῦ πτωχοῦ εἰς ἀσβέστιον ἐδάφους.

Εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς τάφους πλεονάζουν τὰ πήλινα ἀγγεῖα —μέχρι 7 τὸν ἀριθμὸν— ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς κλασσικοὺς. Μεταξὺ τῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων ποικιλίαν σχημάτων καί ἀμαυροχρώμου γεωμετρικῆς διακοσμῆσεως ἐνεφάνισαν τὰ ἐγχώρια (εἰκ. 1). Μετ' αὐτῶν εὐρέθησαν καί ἀρκετὰ γεωμετρικὰ κορινθιακά, σκύφοι καί οἰνοχοαί. Ἀπὸ τοὺς ἀνδρικοὺς τάφους δὲν ἔλειψαν τὰ σιδηρᾶ ὄπλα, ζεύγη αἰχμῶν δοράτων, ξίφη καί τεράστια μονόστομοι μάχαιραι (« κοπίδες »), μήκους 0,76 μ. (εἰκ. 2).

Οἱ κλασσικοὶ τάφοι τοποθετοῦνται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Σχεδὸν ὅλοι ἦσαν ἐκτερισμένοι μὲ χαλκᾶ

1. Τελευταίαν ἐκθεσιν βλ. ἐν ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 305 κέ., ὅπου καί αἱ παραπομπαί εἰς τὰς προγενεστέραις δημοσιεύσεις.

Εἰκ. 2. Βίτσα Ζαγορίου. Σιδηραῖ μονόστομοι μάχαιραι ἐκ τάφων γεωμετρικῶν χρόνων

ἀγγεία. Ὁ T 146 περιεῖχε χαλκῆν κύλικα με ὑπερυψωμένας ἀγκυλωτάς λαβάς (εἰκ. 3), ἐνῶ εἰς τοὺς ὤμους τοῦ νεκροῦ εἶχεν ἀποτεθῆ ζευγος ὁμοίων σφραγιδολίθων ἐξ ὀρείας κρυστάλλου, με ἔγλυφον ἀπεικόνισιν δύο ἐραλδικῶν λεόν-

των (εἰκ. 4). Οἱ σφραγιδολίθοι πρέπει νὰ ἐχαράχθησαν κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἡ ταφή, ὅπως δεικνύει τὸ σχῆμα τῆς κύλικος, ἐγένετο κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀνδρὸς τοῦ T 160 εὐρέθησαν χαλκῆ κυ-

Εἰκ. 3. Βίτσα Ζαγορίου. Χαλκῆ κύλιξ ἐκ τοῦ Τάφου 146

Εικ. 4. Βίτσα Ζαγορίου. Έκμαγεῖα τῶν σφραγιδολίθων τοῦ Τάφου 146

λινδρική οἰνοχόη καὶ ἓν χαλκοῦν στολιδωτὸν κύπελλον (τέλους 5ου αἰ. π.Χ.). Εἰς τὸν παιδικὸν Τ 165 εὐρέθη χαλκῆ κοτύλη (εἰκ. 5): τὸ σχῆμα εἶναι πολὺ γνωστὸν ἀπὸ τὰς πηλίνας κοτύλας τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Πλούσια κτερίσματα περιεῖχεν ὁ ἀνδρικός Τ 166, ἐπίσης τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 6): σιδηρᾶ ὄπλα, σιδηρᾶν στλεγγίδα, μελαμβαφῆ ἀμφορίσκον, χαλκῆν φιάλην καὶ χαλκοῦν καδίσκον εἰς τοὺς ἄκρους πόδας. Ὁ Τ 166 ἐκαλύπτετο ὑπὸ ὄγκώδους λιθοσωροῦ, ὡς καὶ οἱ πλείστοι τῶν κλασσικῶν τάφων, ἐνῶ οἱ γεωμετρικοὶ ἦσαν ἀπλοῖ λάκκοι καὶ εἰς μερικοὺς μόνον ἐξ αὐτῶν λίθοι περιέβαλλον σφικτὰ τὸν νεκρὸν. Οἱ αὐτοὶ τρόποι ταφῆς παρετηρήθησαν καὶ εἰς τὸ Νότιον νεκροταφεῖον.

Ὁ συνοικισμὸς ἀπὸ χρονολογικῆς πλευρᾶς συμβαδίζει πρὸς τοὺς τάφους τῆς εἰκ. 7 α - β. Αἱ κλασσικῶν χρόνων οἰκίαι κεῖνται ὑπεράνω ἀρχαιότερων τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ γεωμετρικῶν. Χαρακτηριστι-

κὸν παράδειγμα εἶναι τὸ τῆς ὀρθογωνίου κλασσικῆς οἰκίας Α· αὕτη ἐκτίσθη ἐπὶ τῆς διαλυθείσης ἀρχαϊκῆς καμπύλης οἰκίας, ἡ ὁποία βαίνει ἐπὶ τῆς γεωμετρι-

Εικ. 5. Βίτσα Ζαγορίου. Χαλκῆ κοτύλη ἐκ τοῦ Τάφου 165

Είκ. 6. 'Ο τάφος 166

κῆς Ι. Τῆς τελευταίας εὐρέθη τμῆμα τῆς ἐκ μιᾶς σειρᾶς λίθων καμπύλης θεμελιώσεως, εἰς ἀβαθῆς βόθρος καὶ στρογγύλη ἐστία ἐκ συσσωρευμένου πηλοῦ (εἰκ. 8). Κατὰ τὰς προσφάτους ἀνασκαφὰς ἀπεκαλύφθη ἡ οἰκία Δ (διαστ. 7.40×6 μ.) μετὰ τετράγωνον ἐστίαν εἰς τὸ ἐσωτερικόν της. Ὑπ' αὐτὴν διεφάνησαν θεμέλια παλαιότερων ἀρχαϊκῶν καὶ γεωμετρικῶν κτισμάτων.

Χαρακτηριστικὸν τῆς συντηρητικότητος τῆς ἀρχαίας Ἠπείρου εἶναι τὸ γεγονός ὅτι προϊστορικοὶ τύποι οἰκιῶν εἶναι ἐν χρήσει καὶ κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Οὕτω, κατὰ τὴν τελευταίαν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ ἔτους 1972, ἀνευρέθη ἡ μεγάλη ἀψιδωτὴ οἰκία Ζ, διαστ. 13.50×6.60 μ., μετὰ ἐστίαν εἰς τὸ μέσον καὶ δάπε-

δον ἐπεστρωμένον διὰ πηλοῦ (εἰκ. 9). Παρὰ τὴν ἐστίαν καὶ ἐσφηνωμένα ἐντὸς τοῦ πηλίνου δαπέδου εὐρέθησαν δύο κυάθια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Οἱ τοῖχοι, ὅπως εἰς ὅλας τὰς οἰκίας, ἐκτίζοντο κατὰ τὸ κατώτερον $0,60 - 0,80$ μ. τμῆμα αὐτῶν μετὰ πλακοειδεῖς λίθους καὶ κοινὴν λάσπην, ἡ δὲ ἀνωδομὴ ἦτο ἐκ κλάδων καὶ πηλοῦ. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ τῆς ἀνωδομῆς, ἀλλὰ καὶ τὰ πῆλινα δάπεδα μετὰ τὴν ἐστίαν εἰς τὸ μέσον, εὐρίσκουν σήμερον ἀκριβῆ ἀντίστοιχα εἰς τὰς καλύβας τῶν Σαρακατσάνων τῆς γειτονικῆς Βίτσας.

Κτηνοτρόφοι ἄλλωστε, καὶ μάλιστα νομάδες, πρέπει νὰ ἦσαν καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ ἀρχαίου συνοικισμοῦ τῆς Βίτσας, ὅπως δεικνύει τὸ πλῆθος τῶν εὕρισκόμενων ὀστέων αἰγοειδῶν καὶ βοοειδῶν, κα-

Εικ. 7 α-β. Βίτσα Ζαγορίου. Γενική άποψς του συνοικισμού

θώς και τὰ εἰσηγμένα κτερίσματα τῶν τάφων, τὰ ὅποια πιθανότατα ἐπρομηθεύοντο κατὰ τὴν χειμερινὴν διαμονὴν των εἰς τὰς παραλιακὰς πεδιάδας τῆς Ἡπείρου.

Μιχαλίτσι Πρεβέζης: Εἰς τὴν θέσιν «Μαραθιά» ἀπὸ τοῦ 1961 κατὰ καιροὺς ἀνασκάπτεται ἐν ἐκτεταμένον νεκροταφείον τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ.². Κατὰ τὸ 1969 ἠρευνήθη οἰκογενειακὸς ταφικὸς περίβολος³. Τὸ 1971 ἀνεσκάφη μικρὰ ἔκτασις δυτικῶς αὐτοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εὑρεθῶν ὄκτῳ κιβωτιόσχημοι, δέκα κεραμοσκεπεῖς, δύο ἀπλοῖ λακκοειδεῖς τά-

φοι καὶ μία τεφροδόχος οἰνοχόη (εἰκ. 10).

Οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατεσκευασμένοι συνήθως διὰ ψαμμολιθικῶν πλακῶν, ἐνίοτε ἐπενδεδυμένων μὲ κονίαμα, περιεῖχον περισσοτέρους τοῦ ἑνὸς νεκροῦς· εἰς τὸν τάφον 17 εὑρέθησαν ἑξ σκελετοί. Οἱ παιδικοὶ κιβωτιόσχημοι τάφοι, λόγῳ τῶν μικρῶν των διαστάσεων, περιεῖχον μόνον ἓνα νεκρόν, ἀλλ' εἶναι ἰδιαιτέρως ἀξιοσημεῖωτοι διὰ τὰ πλούσια κτερίσματά των. Οὕτως, εἰς τὸν τάφον 22, διαστ. 0,98 × 0,48 μ., εἶχε ταφῆ παιδίσκη φέρουσα ἀργυροῦν ψέλιον λήγον εἰς κεφαλὰς ὄφεων (εἰκ. 11)· πλησίον αὐτῆς εἶχον ἀποτεθῆ τέσσαρα μικρὰ ἀγγεῖα: ληκύθιον, μελαμβαφές θήλαστρον μὲ ἐντυπον διακόσμησιν τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. (εἰκ. 12), κοτυλίσκη καὶ τὸ κάτω ἥμισυ πυξίδος, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρχον ἄνθρακες καὶ ὄστάρια,

2. Βλ. Ἐκθέσεις ἐν ΑΔ 17 (1961/2): Χρονικά, σ. 187 - 94. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 305 - 309, Πίν. 346 - 48.

3. ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σ. 41 - 45.

Εἰκ. 8. Βίτσα Ζαγορίου. Ἡ οἰκία Α καὶ αἱ ὑπ' αὐτὴν καμπύλαι α καὶ Ι

Εικ. 9. Βίτσα Ζαγορίου. Ἡ οἰκία Ζ ἀπὸ Α.

Εικ. 10. Μιχαλίτσι Πρεβέζης. Γενική ἄποψις τῶν ἀνασκαφέντων κατὰ τὸ 1971 τάφων

Εικ. 11. Μιχαλίτσι Πρεβέζης : Ἄργυροῦν ψέλιον ἐκ τοῦ τάφου 22

ἴσως ἐκ τῆς καύσεως μικροῦ ζώου. Εὐρέθη ἐπίσης πηλίνη πλαγγὼν μὲ κινητὰ ἄκρα (νευρόσπαστον), κορινθιακῆς κατασκευῆς (εἰκ. 13 α) καὶ ἕτερον εἰδώλιον ἐκτὸς τοῦ τάφου.

Ὁ παιδικὸς τάφος 26, διαστ. $1,24 \times 0,62$ μ. (εἰκ. 14) ἔδωσε τὸ θαυμασίας διατηρήσεως χαλκοῦν ὁμοίωμα διτροχού

Εικ. 12. Μιχαλίτσι Πρεβέζης. Μελαμβαφές θήλαστρον ἐκ τοῦ τάφου 22

λογον τῶν κτερισμάτων τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦτου τάφου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Καὶ εἰς ἄλλους παιδικούς τάφους εὐρέθησαν πήλινα εἰδῶλια, ὅπως δύο περιστεραὶ (εἰ κ. 16) καὶ ἀνάγλυφον πετεινοῦ εἰς τὸν κεραμοσκεπῆ τάφον 16. Εἰς μερικὰς περιπτώσεις τὰ εἰδῶλια εἶχον ἀποτεθῆ ἔξωθι τοῦ τάφου, ὅπως αἱ δύο ἐνθρονοι θεαὶ τῆς εἰ κ. 13. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν εὐρέθη παρὰ τὸν μέγαν κιβωτιόσχημον τάφον 27 (2.33×1.23 ἐξωτερικῶς) (εἰ κ. 17), ὁ ὁποῖος περιεῖχε τρεῖς σκελετούς, μελαμβαφῆ ἀμφορίσκον τοῦ συνήθους εἰς τὸ νεκροταφεῖον τύπου, ἀργυροῦν ὄβολον τῆς Σικυῶνος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ὠραῖον δισκοειδές χαλκοῦν κάτοπτρον μετὰ κινητῆς λαβῆς (εἰ κ. 18).

Εικ. 13. Μιχαλίτσι Πρεβέζης. Εἰδῶλια ἐκ τῶν τάφων : πλαγγόνες (13 α - β) καὶ δύο ἐνθρονοι θεαὶ (13 γ - δ)

ἀμάξης, μήκους 0,24 μ. Ὁ ἄξων τῶν τροχῶν εἶναι σιδηροῦς, ὁ δὲ ἐπιμήκης ρυμὸς λήγει εἰς ἐσχηματοποιημένην κεφαλὴν νήσσης (εἰ κ. 15). Εἰς τὸν αὐτὸν τάφον εἶχον ἀποτεθῆ καὶ ἄλλα παιχνίδια διὰ τὸν μικρὸν νεκρὸν, τέσσαρα πήλινα εἰδῶλια ζώων : ἔλαφος, πετεινός, λέων καὶ ἵππιον. Μικρὰ πυξίς μετὰ πόματος καὶ σιδηρᾶ περόνη συμπληρώνουν τὸν κατά-

Τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Μιχαλιτσίου φαίνεται ὅτι ἔχει μεγάλην ἔκτασιν. Μέχρι τοῦδε ἔχουν διαπιστωθῆ ἐλάχιστα ἴχνη κατοικιῶν εἰς ὑπερκείμενον αὐτοῦ λόφον, δυσαναλόγως ὀλίγα πρὸς τὸ πλῆθος τῶν τάφων.

ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ

Ἄγρὸς Κων. Ντόμαρη : Ἐξω τῆς δυτι-

Εικ. 14. Μιχαλίτσι Πρεβέζης. Ὁ τάφος 26, ὡς εὐρέθη

κῆς πλευρᾶς τῶν βυζαντινῶν τειχῶν κατὰ τὸν μῆνα Αὐγούστον 1972 ἀνεσκάφη τμήμα μεγάλης ρωμαϊκῆς οἰκίας, εὐρισκομένης περὶ τὰ 300 μ. ΒΑ. τοῦ Ὁδείου καὶ ἐντὸς τῶν ρωμαϊκῶν τειχῶν (ε ἰ κ. 19). Ἔχει πλάτος 21 μέτρα, ἐνῶ εἰς μῆκος ἠρευνήθησαν μέχρι τοῦδε 17 μ. Ἀπεκαλύφθησαν πέντε μεγάλα δωμάτια ὑποδοχῆς σώζοντα τμήματα ψηφιδωτῶν δαπέδων, ἕξ μικρότεροι βοηθητικοὶ χώροι καὶ τμήμα τῆς αὐλῆς μετὰ τοῦ φρέατος καὶ περιτέχνου, ἐπενδεδυμένου διὰ μαρμάρου, impluvium. Εἰς τὴν πρώτην καὶ μεγαλυτέραν αἴθουσαν, εἰς τὴν ὁποίαν εἰσέρχεται τις διὰ κατωφλίου, μήκους 2.95 μ., διατηρεῖται ἱκανοποιητικῶς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον (ε ἰ κ. 20) πλὴν τοῦ κεντρικοῦ ἐμβλήματος. Τοῦτο περιέβαλλε βλαστόσπειρα ἐξ ἀκάνθης, σώζεται δὲ μία ἐκ τῶν γωνιαίων κεφαλῶν Διο-

νύσου (ε ἰ κ. 20). Τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ δωμάτιον ἐκοσμεῖτο μὲ πολύχρωμα μαρμαροθετήματα.

Μεταξὺ τῶν βοηθητικῶν χώρων, εἰς τετράγωνος προθάλαμος, διαστ. 2.50 × 2.70 μ., σώζει ὀλόκληρον τὴν κυκλοτερῆ ψηφιδωτὴν σύνθεσιν μετὰ κτητορικῆς

Εικ. 15. Μιχαλίτσι Πρεβέζης. Χαλκοῦν ὁμοίωμα ἀμάξης ἐκ τοῦ τάφου 26

Εικ. 16. Μιχαλίτσι Πρεβέζης. Πήλινον ειδώλιον περιστεράς ἐκ τοῦ τάφου 18

ἐπιγραφῆς (ε ἰ κ. 21), ἡ ὁποία, εἰς πρώτην ἀνάγνωσιν, ἔχει ὡς ἑξῆς :

*Ἄριστοκλίας
Εὐτυχίτω ἢ τύχη τῆς οἰκίας,
εὐτυχίτω καὶ ἀνακεωτῆς
τῆς οἰκολαμχ. Ἄντωνίνος μετὰ
τῆς Θεοσήγου*

Εὐρέθησαν 62 χαλκᾶ νομίσματα, ἢ πλειονότης τῶν ὁποίων ἀνῆκει εἰς τὸν 4ον αἰ. μ.Χ.

Ἡ οἰκία ἐκτίσθη πιθανώτατα κατὰ τὸν 2ον αἰ. μ.Χ., ὡς δηλοῖ ἡ σύνθεσις καὶ ἡ τεχνοτροπία τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Διονύσου⁴. Ἐπεσκευάσθη κατὰ τὰ τέλη Ἰώως τοῦ 3ου αἰ. ὑπὸ τινος Ἄντωνίνου⁵: τὴν δευτέραν αὐτὴν οἰκοδομικὴν φάσιν, πλὴν τῆς μορφῆς τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ περιε-

4. Πρβλ. ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν καὶ τὰ γεωμετρικὰ κοσμήματα, ψηφιδωτὰ δάπεδα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἐκ Καρχηδόνας εἰς τὸ Βρετανικὸν Μουσεῖον: K. P. Hinks, Catalogue of the Greek, Etruscan and Roman Paintings and Mosaics in the British Museum, London 1933, σ. 67, εἰκ. 73 καὶ σελ. 71, εἰκ. 77.

5. Ἄνακεωτῆς· πιθανώτατα ἐκ τοῦ ἀνακέομαι = θεραπεύω, καλυτερεύω, ἐπισκευάζω.

χομένου τῆς ἐπιγραφῆς, μαρτυροῦν τροποποιήσεις εἰς τὰς εἰσόδους ὀρισμένων ἐκ τῶν δωματίων.

Ἄνασκαφὴ ταφικοῦ θαλάμου εἰς θέσιν «Νικολάρα»

Εἰς τὴν θέσιν «Νικολάρα» τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Νικοπόλεως, κειμένην ἔξωθι τῆς ΝΑ. πλευρᾶς τοῦ βυζαντινοῦ τείχους, εἶναι γνωστὸν ὅτι ὑπάρχει ἐκτεταμένον νεκροταφεῖον. Τοῦτο ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Ἄλ. Φιλαδελφέως, ἀλλὰ ἔκτοτε οἱ τάφοι ἐκαλύφθησαν ἄλιν ὑπὸ τῶν χωμάτων τῶν καλλιεργουμένων ἀγρῶν. Ὅσακις ἔρχεται εἰς φῶς τάφος τις ἡμιανεργμένος, εἶναι ἀδύνατον νὰ γνωρίζωμεν ἐὰν πρόκειται διὰ συληθέντα ἢ διὰ κανονικῶς ἀνασκαφέντα τάφον καὶ διὰ τοῦτο προβαίνομεν εἰς τὴν ἐκ νέου ἀνασκαφὴν του, ὅπωςδῆποτε δὲ ἀποκαλύπτονται πάντοτε νέα εὐρήματα.

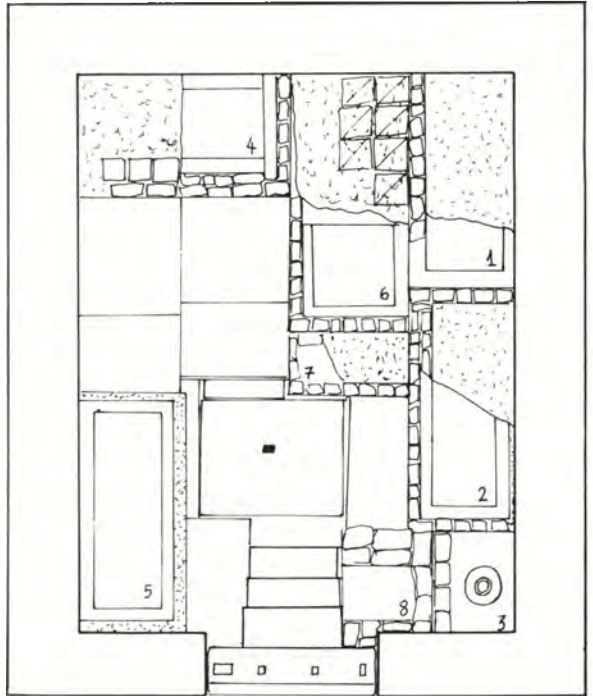
Οὕτω, τὸν Αὐγούστον τοῦ 1972, ἀνεσκάφη εἰς τὸν ἀγρὸν Γ. Τάγκα ἡμιπόγειος ταφικὸς θάλαμος, ὀρθογωνίου σχήματος καὶ διαστάσεων 6 × 7.20 μ. (ε ἰ κ. 22, σ χ ε δ. 1). Εἰς τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, ἡ ὁποία συμπίπτει μὲ τὴν ἀρχαίαν, καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ θαλάμου, κατώφλιον μήκους 1.74 μ. ὀδηγεῖ εἰς ἐσωτερικὴν κλίμακα ἐκ τριῶν βαθμίδων, κατερχομένην εἰς βάθος 1 μ., μέχρι τοῦ δαπέδου. Τοῦτο εἶναι ἐστρωμένον μὲ ὀρθογωνίους πλάκας· ἢ τοῦ μέσου εἶναι μεγαλύτερα (1.35 × 0.24 μ.), μὲ στρογγύλον τὸρμον εἰς τὸ κέντρον. Οἱ τοῖχοι φέρουν ἐπένδυσιν ἐξ ἐρυθροῦ κονιάματος, σώζονται δὲ μέχρι τῆς σημερινῆς στάθμης τοῦ ἐδάφους· ἔχουν πάχος 0,74 μ. καὶ εἶναι ἐκτισμένοι διὰ κορασανίου, λίθων καὶ πλίνθων, κατὰ διαστήματα δὲ ἔφερον ἐντειχισμένα ὄρθια ἀγγεῖα, τῶν ὁποίων σώ-

ζεται μόνον ὁ πυθμὴν καὶ μέρος τῶν τοιχωμάτων τῆς κοιτίας.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ θαλάμου καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τοὺς τοίχους εἶχον τοποθετηθῆ πέντε σαρκοφάγοι (σχέδ. 1)· αἱ τέσσαρες εἶναι λαξευμέναι μονολιθικαί, μία δὲ μόνον κατεσκευάσθη κατὰ τὸν τύπον τῶν κιβωτιοσχῆμων ἐκ πέντε πλακῶν τάφων. Εἰς ὅλας αἱ καλυπτήριοι πλάκες εἶχον σφραγισθῆ διὰ κτιστῶν πλίνθων καὶ παχέος στρώματος κορασανίου, τοῦτο ὅμως δὲν ἠμπόδισε τὴν σύλησίν των. Πλὴν τῶν σαρκοφάγων ὑπῆρχον τρεῖς «θῆκαι», ἐκ τῶν ὁποίων ἡ κατὰ

Σχέδιον 1. Νικόπολις. Ταφικὸς θάλαμος ἀγροῦ Ντόμαρη

Εἰκ. 17 α - β. Μιχαλίτσι Πρεβέζης. Ὁ κιβωτιόσχημος τάφος 27

Εικ. 18. Μιχαλίτσι Πρεβέζης. Χαλκοῦν κάτοπτρον ἐκ τοῦ τάφου 27

τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ θαλάμου διέσωσε, κυριολεκτικῶς ἐκτισμένην ἐντὸς τοῦ κορα-

σανίου, ὑελίνην τεφροδόχον κάλπιν, ὕψους 0,295 μ. (εἰκ. 23).

Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου εὐρέθησαν: α. τεφροδόχος ὀξυπύθμενος ἀμφορέυς, ἐπιτυμβία μαρμαρίνη πλάξ, διαστ. 0,30 × 0,32 × 0,03 μ., φέρουσα τὴν κάτωθι ἐπιγραφὴν (εἰκ. 24):

*Μεμ (μία) - Φίλα
Ἐτῶν Α
Φουίβεινία
Πανθήρα
Ἐτῶν ΙΔ
Χαίρετε*

β. ἀπότμημα ἐτέρας σῶζον τὸ ὄνομα Ἰούλιος καὶ ἑπτὰ χαλκᾶ νομίσματα. Ἐκ τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς, ἐκ τῶν νομισμάτων καὶ ἐξ ἀποτμημάτων λύχνων ὁ ταφικὸς θάλαμος τοῦ ἀγροῦ Ντόμαρη πρέπει νὰ χρονολογηθῆ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Εικ. 19. Νικόπολις, ἀγρὸς Ντόμαρη. Γενικὴ ἄποψις τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τῆς ρωμαϊκῆς οἰκίας

ARCHAEOLOGICAL NEWS FROM EPIRUS

Vitsa, district of Zagori. 26 graves of the new North cemetery were exca-

vated during the 1971 - 72 campaign. The offerings of the Geometric graves

included local clay matt - painted ware (fig. 1) or Corinthian vases and iron weapons (fig. 2). The Classical graves belonged mainly to the 4th century B.C. (fig. 6) and were richly provided with bronze vessels (figs. 3, 5). Grave 146 contained two engraved crystal seals (fig. 4), besides a bronze kylix (fig. 3).

Excavation of the settlement (A Delt. 25 (1970): Chronika p.305 ff.) lying between the South and North cemeteries was also continued (fig. 7). The Classical House A was found overlying the late Archaic House; beneath the latter was uncovered part of a horse-shoe Geometric hut with a clay hearth and a shallow bothros (fig. 8).

Prehistoric types of houses persist in Epirus until the end of Classical times; the partly excavated House Z, although apsidal in form, is dated in the 4th century B.C. A rectangular hearth lies in the centre of the clay floor (fig. 9).

Michalitsi, district of Preveza. Excavation of the Classical cemetery near the village Michalitsi (AAA III (1970), pp. 41 - 45) was continued in 1971. Eight cist - graves, ten covered with tiles, two pit - graves and one incineration have been excavated just west of the funeral precinct (fig. 10).

Among the cist - graves most interesting for their rich offerings were the child burials. Grave 22 contained a silver bracelet (fig. 11), four little vases dated to the end of the 5th century B.C. (fig. 12) and clay figurines (fig. 13). Inside grave 26 (fig. 14) there was a bronze char, 0.24 m. long (fig. 15), four figurines and a

Εικ. 20. Νικόπολις, ἀγρός Ντόμαρη. Κεφαλή Διονύσου ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς οἰκίας

clay pyxis of the 5th century B.C. Clay figurines were found in many other graves (figs. 13, 16); a well - preserved bronze mirror (fig. 18) belonged to the 4th century B.C. grave 27 (fig. 17).

Nikopolis. Property of K. Domaris. In August 1972, part of a Roman villa was excavated in the above - named property, 400 m. N.E. of the Odeion. Five large and six secondary rooms with partly preserved mosaic

Είκ. 21. Νικόπολις, αγρός Ντόμαρη. Ὁ προθάλαμος καὶ τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδόν του, ὅπου ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ

floors, half of the great court with a well and the impluvium have been uncovered (fig. 19). A fine head of

Dionysos has been preserved in the entrance hall (fig. 20). In better condition is the mosaic of a small room

Είκ. 22. Νικόπολις, αγρός Τάγκα. Ἐποψὶς τοῦ ἡμιυπογείου ταφικοῦ θαλάμου

(2.50 × 2.70 m.) bearing geometric decoration and an inscription with the founders' names : Aristoclia and Antoninus (fig. 21). Many coins of the 4th century B.C. have been found.

Nikopolis. A funeral chamber at 'Nikolara'. In August 1972, an already plundered semi - underground funeral chamber (6 × 7.20 m.), was excavated in the east cemetery of Nikopolis (fig. 22, plan 1). A staircase leads down to the paved floor of the room. Five sarcophagi were alined along the plastered walls of the chamber, but nothing was found inside. There were also three small tile cist - graves; one of them, at the N.W. corner of the thalamos, had not been plundered and contained a beautiful glass urn, 0.295 m. high (fig. 23).

Είκ. 23. Νικόπολις, άγρός Τάγκα. 'Υελίνη τεφροδόχος κάλλις

A funerary inscription carved on a marble slab (0.30 × 0.32 × 0.03 m.) (fig. 24) was found on the floor of the chamber.

J. VOCOTOPOULOU

Είκ. 24. Νικόπολις, άγρός Τάγκα. 'Επι-
τυμβία ένεπίγραφος
πλάξ έκ τοῦ ταφικού
θαλάμου

Εικ. 1. Ἐξωτερικὴ ὄψις τείχους

Εικ. 2. α. Ὅστρακον μελανόμορφον ἀττικῆς κύλικος. 520 - 510 π.Χ. β. Ὅστρακα μελανομόρφων ἀττικῶν κυλικῶν. Τέλη 6ου - ἀρχαί 5ου π.Χ. αἱ.

ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΚ ΤΗΣ ΘΑΣΙΩΝ ΗΠΕΙΡΩ

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κοινότητος Ποντολιβάδου, 18 χιλιόμετρα ἀνατολικῶς τῆς Καβάλας (ἀρχαίας Νεαπόλεως) ἔν λιαν ἐνδιαφέρον ἀρχαῖον πόλισμα ἀνεκαλύφθη ἀπροσδοκῆτως κατὰ τὴν διανοίξιν ἀυλάκων τοῦ μεγάλου ἀρδευτικοῦ δικτύου τοῦ Νέστου¹.

Τὰ πρῶτα συμπεράσματα τῆς κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1971 διενεργηθείσης ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης εἰς τὸν ἄγνωστον τοῦτον ἀρχαῖον οἰκισμὸν συνοψίζονται ὡς ἑξῆς :

I. Ἔρευνα περιβόλου τειχῶν

Ἡ ἐντόπισις τῆς πορείας τῶν τειχῶν τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ ἦτο ἀπαραίτητος, προκειμένου νὰ συνταχθῇ νέα μελέτη ἀλλαγῆς τῆς πορείας τοῦ διερχομένου διὰ τῶν ἀρχαίων ἀρδευτικοῦ δικτύου. Διὰ δοκιμαστικῶν τομῶν, ἐπιφανειακῶν κατὰ τὸ πλεῖστον, ἐπεσημάνθη ἅπασα ἡ περίμετρος τοῦ περιβόλου, ἡ ὁποία εἶναι τραπεζιοσχήμου περίπου κατόψεως καὶ συνολικοῦ μήκους περὶ τὰ 600 μέτρα. Κατὰ τὰς δοκιμαστικὰς ταύτας τομὰς προέκυψαν στοιχεῖα διὰ τὴν ὑπαρξιν ἑνὸς πύργου εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν καὶ μιᾶς πύλης εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ περιβόλου. Τὸ σωζόμενον ὕψος τῶν τειχῶν φθάνει τὰ 2 μέτρα εἰς τινα σημεῖα, διακρίνονται δὲ δύο τουλάχιστον οἰκοδομικαὶ φάσεις των. Εἰς τὴν ἀρχαιότεραν φάσιν ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ τείχους εἶναι ἀκανονίστου ὀρθογωνίου συστήματος²

1. Περὶ τὸ ἕν χιλιόμετρον ἀνατολικῶς τοῦ νέου συνοικισμοῦ τοῦ Ποντολιβάδου παρά τὴν νοτίαν παρεῖαν τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Καβάλας - Ξάνθης.

2. Ἄ. Ὁρλάνδου, Τὰ ἔθλια δομῆς τῶν ἀρχαίων II, σ. 222 κ.έ.

Εικ. 3. α. Ώστρακα ἐρυθρομόρφων ἀττικῶν ἀγγείων. Περί τὸ 510 - 500 π.Χ. β. Ώστρακα τοπικῶν ἀγγείων. Περί τὸ 500 π.Χ.

ἐκ πλίνθων ἐντοπίου μαρμάρου μετὰ ἀκατεργάστου ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας κατὰ τὴν γνωστὴν ἐκ τοῦ ὕστεροαρχαϊκοῦ τείχους τῆς Θάσου τοιχοδομίαν (εἰκ. 1). Εἰς τὴν νεωτέραν φάσιν χρησιμοποιοῦνται μικραὶ ὀρθογώνιοι πλίνθοι καὶ ἀργοὶ λίθοι λογάδην.

II. Δοκιμαστικὴ ἔρευνα ἐντὸς τοῦ περιβόλου

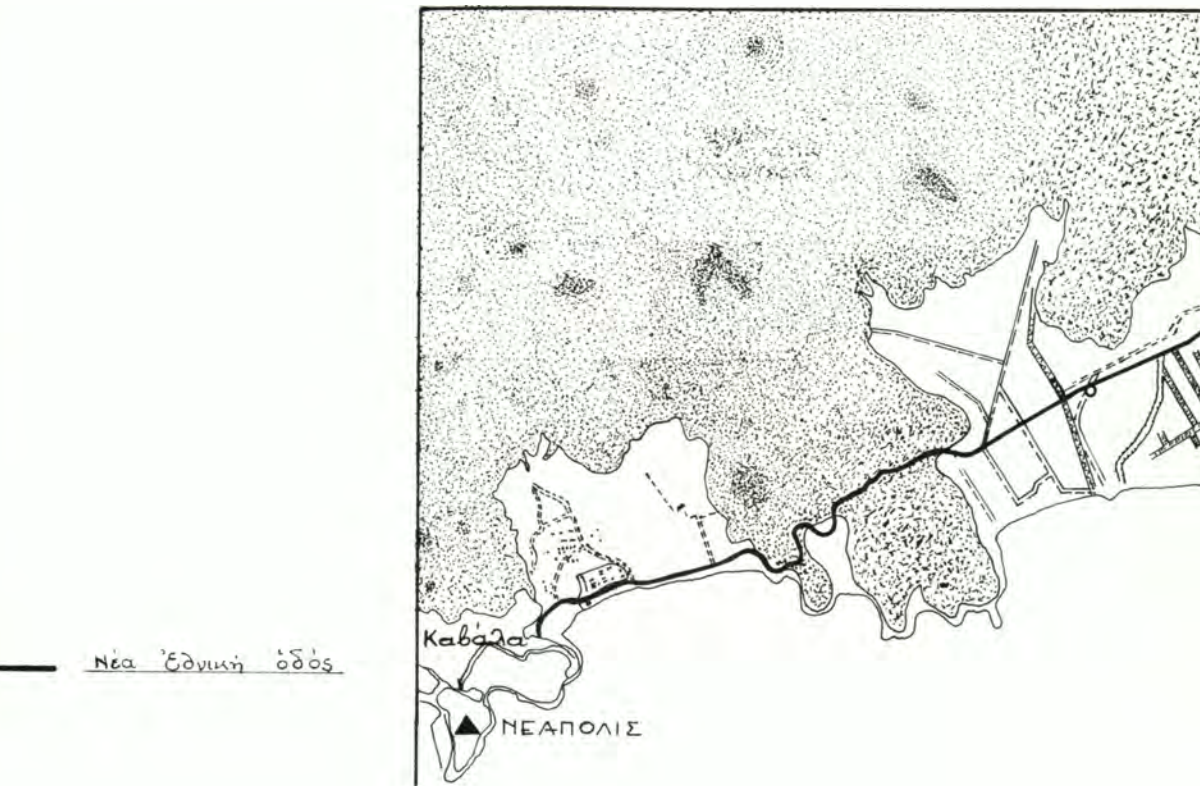
Συμφώνως μὲ τὰ εὐρήματα τῆς διενεργηθείσης εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ περιβόλου δοκιμαστικῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης, τὸ ἀκανονίστου ὀρθογωνίου συστήματος τεῖχος τῆς ΒΑ. γωνίας πρέπει νὰ εἶχεν ἰδρυθῆ εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος³. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ

Εἰκ. 4. α. Ώστρακον ἐρυθρομόρφου ἀττικοῦ κρατήρος. Περί τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. β. Ώστρακα ἀττικῶν καὶ τοπικῶν ἀγγείων. Ἑλληνιστικοὶ χρόνοι

3. Τὸ ὄστρακον π.χ. μελανομόρφου ἀττικοῦ ἀγγείου (κύλικος;) τῆς εἰκ. 2 α, τὸ ὁποῖον σώζει τμῆμα παραστάσεως ἀναχωρήσεως πολεμιστοῦ νομίζω, ὅτι δὲν ἔχει εἰσέτι ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὴν παράδοσιν τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ἀγγειογράφου τοῦ καλοῦ Λυσιππίδου, χρονολογούμενον

περί τὸ 520 π.Χ. Πρβλ. διὰ χρονολογικὸν παράλληλον ὡς πρὸς τὴν αἴσθησιν τῶν πτυχῶν CVA Karlsruhe, πίν. 7, 1-3, πλησίον τοῦ ἀγγειογράφου τοῦ Λυσιππίδου, ἀλλὰ νεώτερον (520 π.Χ.). Διὰ τὴν θεματογραφίαν τῆς παραστάσεως καὶ τὴν διάταξιν τῶν μορφῶν πρβλ. CVA Brit. Mus., πίν. 50, 1 β τοῦ Princeton Group, Beazley ABV², 297. Εἰς τὸν 6ον π.Χ. αἰῶνα ἐπίσης πρέπει νὰ χρονολογῶνται καὶ τὰ ἐρυθρόμορφα ὄστρακα τῆς εἰ κ. 3 α-β. Τὸ ὄστρακον ἐκ τοῦ πυθμένου ἐρυθρομόρφου ἀττικῆς κύλικος ἐνθυμίζει πολὺ τεχνοτροπίαν τοῦ ἀγγειογράφου Ἐπικτήτου, χρονολογούμενον περὶ τὸ 510 - 500 π.Χ. Πρβλ. διὰ τὴν διακόσμησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ

τοῦ πυθμένου τὰς ἐξῆς κύλικας :

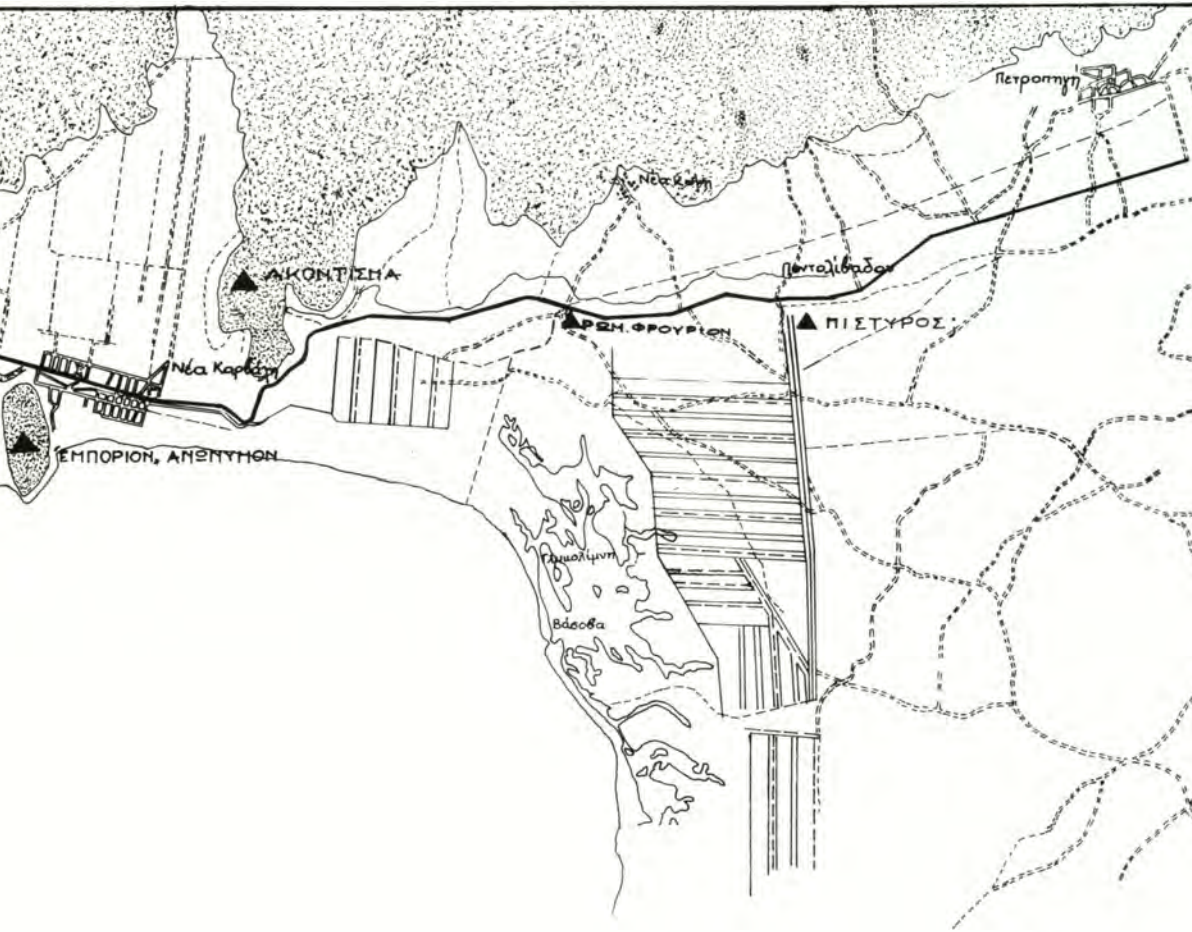
Ἐρυθρ. κύλικα Berlin CVA Berlin, 3 πίν. 122, 4.

Ἐρυθρ. κύλικα München JdI 44, σ. 193, εἰκ. 37.

Ἐρυθρ. κύλικα London, Hoppin, Handbook 309.

Ἐρυθρ. κύλικα Baltimore CVA Robins. Collect. πίν. 1, 2. Πρβλ. ὡσαύτως καὶ μορφήν σατύρου ἐκ τῆς διακοσμήσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ κύλικος CVA Providence πίν. 14, 1 β.

Ἡ ἀπόδοσις εἰς τὸν Ἐπικτήτον δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀπολύτως ἀσφαλῆς, διότι τὸ θραῦσμα εἶναι μικρὸν. Πρβλ. συγγενικὰς ἀλλὰ ὄπωσ-δηποτε συγχρόνους ἀγγειογραφίας, ὅπως : CVA

Σχέδ. 1. Σχεδιογράφημα τῆς Θασιῶν ἡπειρῶ

Bonn Akad/Kunstmus. πίν. 3, 2. CVA Mannheim, πίν. 21, 1.

Τὸ ὄστρακον ἐξ ἐρυθρομόρφου ἀττικοῦ κρατήρος εἰ κ. 3 α πρέπει νά εἶναι σύγχρονον περιόπου μὲ τὴν ἐρυθρόμορφον κύλικα. Διακρίνεται ἄκρα ἀριστερὰ χεῖρ μορφῆς κρατούσης ἠνία ἄρματος καὶ τμήμα τῆς κατ' ἀγκῶνα κεκαμμένης καὶ ὑψουμένης δεξιᾶς χειρὸς ἐτέρας μορφῆς ἰσταμένης ἔμπροσθεν τοῦ ἄρματος. Καλὸν θεματογραφικὸν καὶ χρονολογικὸν παράλληλον ἢ παράστασις τοῦ ἐρυθρομόρφου ἀμφορέως τοῦ Εὐθυμίδου εἰς τὸ Λουβρον. CVA Louvre 5, πίν. 29, 4, Beazley ARV², 27.

Ἔγρισμα ἐκ τῶν μελανομόρφων ὄστράκων

τῆς εἰ κ. 2 β κατέρχονται πλέον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου π.Χ. Εἰς τὰ τέλη βου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος χρονολογοῦνται ἐπίσης τὰ ὄστρακα ἰωνικῶν τοπικῶν κυλικῶν καὶ κυθίων μετὰ ταινιωτῆς διακοσμῆσεως τῆς εἰ κ. 3 β. Ἡ κατηγορία τῶν ἀγγείων τούτων ἀπαντᾷ συχνότατα εἰς τὴν Θάσον καὶ τὴν Περαιάν τῆς. Étud. Thas. VII, πίν. 8 ἀριθ. 15 (Θάσος) ΠΑΕ 1938, σ. 88, εἰκ. 8 (Ἄντρον Νυμφῶν Ἡρακλείτης περιοχῆς Καβάλας), ΑΕ 1938, σ. 110, εἰκ. 3 (Νεάπολις).

Πρβλ. ἐπίσης E. Langlotz, Griechische Vasen in Würzburg, πίν. 42, ἀρ. 184. Ἀγγειογράφος Λυσίππιδου. Περί τὸ 520 π.Χ.

Εἰκ. 5. α - γ. Ἑλληνιστικὴ κεραμεικὴ 2ου π.Χ. αἰ.

τὴν μελανόμορφον καὶ ἐρυθρόμορφον ἄττικὴν κεραμεικὴν, ἣ ὁποία ἀνευρέθη εἰς τὸ ἀρχαιότερον μέχρι στιγμῆς ἀρχαιολογικὸν στρῶμα τῆς δοκιμαστικῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου βαίνει τὸ τεῖχος (εἰκ. 2-3). Εἰς μίαν χρονολόγησιν ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος ὀδηγοῦν καὶ τὰ διακρινόμενα ἐπὶ τῶν πλίνθων τοῦ τείχους τῆς ΒΑ. γωνίας οἰκοδομικὰ γράμματα ⁴.

4. Πρβλ. ἐπιγραφὴν Πύλης Ἡρακλέους Jeffery, *Local Scripts of Archaic Greece*, πίν. 58, ἀριθ. 63.

Ἡ ἴδρυσις τοῦ τείχους εἶναι πιθανὸν σύγχρονος καὶ μὲ τὴν ἴδρυσιν τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ἀλλὰ εἶναι πολὺ ἐνωρὶς διὰ θετικὰ χρονολογικὰ συμπεράσματα.

Ἐκ τῶν μεταγενεστέρων ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς προκύπτει, ὅτι ἡ ζωὴ συνεχίζεται εἰς τὸν ἀρχαῖον οἰκισμὸν κατὰ τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα⁵ καὶ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους⁶ (εἰκ. 4α-β, 5) μέχρι τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος. Εἰς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ περιβόλου ἐπραγματοποιήθησαν ὠρισμένοι μετασκευαὶ εἰς τὸ τεῖχος, νεώτερα δὲ κτίσματα ἀνηγέρθησαν ἄνωθεν αὐτοῦ. Κατὰ τὸν 2ον π.Χ. αἰῶνα ὁπωσδήποτε ἐν κτηριακὸν συγκρότημα, οἰκία πιθανώτατα, ἦτο προσκεκολλημένον εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου (εἰκ. 6). Τὸ κτήριον τοῦτο κατεστράφη ἐκ πυρκαϊᾶς περὶ τὰ τέλη πιθανώτατα τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος⁷. Ἐνδιαφέρον μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς

5. Ἀπαντῶνται ὡσαύτως ὄστρακα ἄττικῶν ἐρυθρομόρφων καὶ μελαμβαφῶν ἀγγείων 4ου π.Χ. αἰῶνος (εἰκ. 4α).

6. Ἡ ἀνευρισκομένη ἑλληνιστικὴ κεραμεικὴ εἶναι διαφόρων εἰδῶν, ὅπως ὄστρακα μεγαρικῶν σκύφων, καθὼς καὶ ἀγγείων West Slope Ware, Lagynos Group, μελαμβαφῶν τοπικῶν καὶ ἄττικῶν περγαμηνῶν.

7. Χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν χρονολόγησιν στοιχεῖα παρέχουν κυρίως τὰ ὄστρακα μεγαρικῶν σκύφων Longleafed καὶ λύχνων μετ' ἀναγλύφου διακοσμῆσεως τύπου Ἐφέσου εὐρεθέντα εἰς τὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ κτηρίου.

Πρβλ. π.χ. λύχνον μετ' ἀναγλύφου διακοσμῆσεως τύπου Ἐφέσου (εἰκ. 5β) πρὸς λύχνον, Délos XXVI, πίν. 12, ἀριθ. 2299, χρονολογούμενον περὶ τὸ 125-75 π.Χ. Ὁμοῦ μετὰ τοῦ λύχνου (εἰκ. 5β) ἀνευρέθη καὶ ὁ μεγαρικὸς σκύφος (εἰκ. 5α), ὁ τύπος τοῦ ὁποίου εἶναι ἀρχαιότερός πως. Πρβλ. H. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, *Hesperia* 3 (1934), σ. 458. D 35, εἰκ. 66 β, C 25, εἰκ. 43.

Εικ. 6. α. Άνασκαφική τομή ΒΑ γωνίας περιβόλου. β. Έλληνιστικόν κτήριον εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν περιβόλου

ἐμφανίζουσι τὰ πολλὰ (εἰ κ. 7) θραύσματα θασιακῶν ἀμφορέων μετὰ ἐνσφραγίστων λαβῶν⁸. Ἰδιαιτέρον μάλιστα ἐνδιαφέρον παρουσιάζουσι ὠρισμένα θραύσματα κεραμίδων στέγης σώζοντα σφραγίσματα ὅμοια πρὸς τὰς σφραγίδας τῶν θασιακῶν ἀμφορέων⁹, ὅπως π.χ.:

Θασίων/Έρμαϊκὴ στήλη ← / *Άκαρνάν*, ἢ *Θασίων/ἄροτρον* ← / *Λεωδάμας* (εἰ κ. 8).

Τὸ σημαντικώτερον ἐν τούτοις εὑρημα τῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξεν εἰς θησαυρὸς ἐκ 55 ἀρχαϊκῶν ἀργυρῶν νομισμάτων Θάσου

καὶ Νεαπόλεως, εὑρεθεὶς κάτωθεν μιᾶς πλίνθου τῆς εὐθυντηρίας τῆς ἐξωτερικῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν.

Τὰ νομίσματα ἀνήκουσι εἰς τὸν ἀρχαιότερον τύπον νομισμάτων Θάσου καὶ Νεαπόλεως. Περί τοῦ εὐρήματος τούτου ὁμως θὰ ἀκολουθήσῃ ἰδιαιτέρα ἀνακοίνωσις.

Τὸ ἀνακαλυφθὲν ἀρχαῖον πόλισμα εἶναι, πιστεύω, ἐν εἰσέτι ἐκ τῶν θασιακῶν

8. Πρβλ. θραῦσμα ἐνσφραγίστου λαβῆς θασιῦ ἀμφορέως: *Θασίων* | *κυκλικὴ ἀσπίς* | *Σκύμνος* (ἀντιστρόφος) πρὸς Bonn, Timbr. Amphor. Etud. Thas. IV ἀρ. 1558 καὶ θραῦσμα ἐνσφραγίστου λαβῆς ἀμφορέως θασιῦ: *Θασίων* | *κέρας ἀφθονίας* ← | *Κλεοφῶν* πρὸς Bonn, ε.ἀ., ἀριθ. 960.

9. Τὰ ὀνόματα τῶν σφραγίδων τῶν κεραμίδων εἶναι γνωστὰ ἐκ τῶν θασιακῶν ἀμφορέων, π.χ.

Άκαρνάν πρβλ. Bonn, ε.ἀ., ἀριθ. 152, *Λεωδάμας* πρβλ. Bonn, ε.ἀ., ἀριθ. 1091, 1092. Διὰ τὴν σχέσιν σφραγίδων ἀμφορέων πρὸς σφραγίδας κεραμίδων. Πρβλ. Bonn, ε.ἀ. σ. 36, ἐνθα ἀναφέρονται ἀνάλογα σφραγίσματα κεραμίδων εὑρεθέντα εἰς ἀνασκαφὰς Θάσου. Περί σφραγίδων κεραμίδων πρβλ. Ἄ. Ὀρλάνδου, Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ι, σ. 113.

Εικ. 7 α - β. Θραύσματα ενσφραγίστων λαβῶν Θασίων ἀμφορέων

«ἐμπορίων»¹⁰, διὰ τῶν ὁποίων ἤλεγχον οἱ Θάσιοι τὴν ἔναντι τῆς νήσου τῶν θρακικῆν Περαιάν. Πλὴν τῶν γνωστῶν ἐκ τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων θασιακῶν ἀποικιῶν εἰς τὴν Θράκην (Γαληψοῦ, Οἰσύμης, Νεαπόλεως κ.ἄ.), φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον καὶ πολλοὶ ἄλλοι μικρότεροι οἰκισμοί, τετειχισμένα

10. Σκύλαξ, 67 *Γαληψός, Οἰσύμη* καὶ ἄλλα ἐμπόρια Θασίων. Περὶ τῶν θασιακῶν ἐμπορίων τῆς Περαιᾶς πρβλ. P. Collart, *Philippes*, σ. 72. Τελευταία μελέτη ἐπὶ τοῦ θέματος εἰς τὴν σειράν «Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς Πόλεις» τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Τεχνολογικοῦ Ὁμίλου D. Lazaridis, *Thasos and its Peraia*, Ἀθήναι 1971.

«ἐμπόρια»¹¹ μὲ ὀλίγους σχετικῶς Θασίους ἀποίκους ἐγκατεστημένους ἐκεῖ διὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς πλουσίας εἰς γεωργικὰ ἀγαθὰ καὶ μέταλλα Περαιᾶς καὶ διὰ τὴν προώθησιν τῶν θασιακῶν προϊόντων εἰς τὴν θρακικὴν ἐνδοχώραν. Δύο «ἐμπόρια» αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐνετοπίσθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνατολικῶς τῆς γνωστῆς θασιακῆς ἀποικίας Νεαπόλεως (σημ. Καβάλας), τοῦ ἐνὸς μάλιστα ἐξ αὐτῶν ταυτισθέντος πρὸς τὸ γνωστὸν ἐκ τῶν μεταγενεστέρων πηγῶν Ἀκόντισμα¹² (σχέδ. 1).

Ἡ ἐντόπισις ἀρχαίων οἰκισμῶν ἀνατολικῶς τοῦ Ἀκοντίσματος ἐμφανίζει πολλὰς δυσκολίας, διότι ἡ περιοχὴ αὕτη μέχρι τῆς παραλίας τῶν Ἀβδήρων ἔχει δεχθῆ πολλὰς προσχώσεις παρὰ τοῦ ποταμοῦ Νέστου. Ὅπως δὲποτε, νομίζω, ὅτι τὰς ἀρχαίας ἑλληνικὰς πόλεις τῆς περιοχῆς, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸ πλεῖστον πρέπει νὰ ἦσαν θασιακαὶ ἀποικίαι, πρέπει νὰ τὰς ἀναζητήσωμεν πλησίον τῶν νοτίων ὑπαιρειῶν τοῦ κατὰ μῆκος τῆς παραλίας ὄρειοῦ συγκροτήματος καὶ ὄχι εἰς τὴν παραλίαν, ἡ ὁποία εἶναι προσχωσιγενής.

Ἡ ἐντόπισις τῆς ἀρχαίας Τοπεῖρου¹³ καὶ ἡ ἀνακάλυψις τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ παρὰ τὸ Ποντολίβαδον συνηγοροῦν διὰ τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν, διότι ἀμφοτέραι αἱ ἀρχαῖαι πόλεις εὐρίσκονται μακρὰν τῆς παραλίας ἐπὶ τῆς συγχρόνου ἀμαξιτῆς ὁδοῦ Καβάλας - Ξάνθης.

Ὅπως καὶ σήμερον, οὕτω καὶ κατὰ τὴν

11. Δημοσθ. Κατὰ Πολυκλέους L 47 1221 «ἐπεὶ δ' ἀφικόμεθα εἰς χωρίον τι ἐν τῇ ἀπαντικρῶ ἡπείρῳ, Θασίων ἐμπόριον, καὶ ἐκβάντες ἡριστοποιούμεθα...».

12. AAA (1972) *Via Egnatia* - Ἀκόντισμα.

13. Εἰς περιοχὴν Κοινότητος Παραδείσου Ν. Καβάλας. Δ. Λαζαρίδου, Κατάλογος στρατηγῶν Θράκης ΑΕ 1953 - 54, σ. 244.

Εικ. 9 α - β. Ὅστρακα χειροποίητου τοπικῆς κεραμεικῆς

Ἡ μοναδική εἰς τὴν δυτικῶς τοῦ Νέστου περιοχὴν λίμνη, ἡ ὁποία προσεγγίζει τὸν σύγχρονον αὐτοκινητόδρομον ἀναποκρινόμενη μάλιστα καὶ εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ Ἡροδότου (« *ἰχθυώδης τε καὶ κάρτα ἄλμυρή* »), εἶναι ἡ λιμνοθάλασσα τῆς Βάσοβας. Ἡ λιμνοθάλασσα αὕτη ἔχει ἀποξηρανθῆ σήμερον κατὰ τὸ μεγαλύτερον τμημὰ της καὶ λόγῳ τῶν προσχώσεων καὶ λόγῳ τῶν ἀποστραγγιστικῶν καὶ ἄρδευτικῶν ἔργων, ἀλλὰ πιθανώτατα θὰ πρέπει νὰ τὴν φαντασθῶμεν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα πολὺ μεγαλυτέραν, ἐκτεινόμενην πρὸς τὰ ΒΑ. καὶ προσεγγίζουσαν τὸν ἀρχαῖον οἰκισμὸν τοῦ Ποντολιβάδου. Ἡ νοτιῶς τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ περιοχὴ ἦτο πράγματι πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐγγειοβελτιωτικῶν ἔργων βαλτώδης μετὰ ἄλμυροῦ καὶ ἀγόνου ἐδάφους. Ἐὰν ἡ λιμνοθάλασσα ἔφθανε μέχρι τοῦ ἀρχαίου πολισματος τοῦ Ποντολιβάδου, τότε εἶναι πολὺ πιθανὴ ἡ ταύτισις τοῦ ἀρχαίου τούτου οἰκισμοῦ πρὸς τὴν ἀναφερομένην ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου Πίστυρον¹⁵.

15. Στέφ. Βυζάντ. Πίστυρον « ἐμπόριον Θράκης. τὸ ἔθνικόν Πιστιρίται ». Διὰ παραπομπὰς εἰς ἄλλας πηγὰς πρβλ. RE, *Pistyrus*.

Ἴσως μάλιστα πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι διὰ τῆς λιμνοθαλάσσης ἐπεκρινώμεν τὸ ἀρχαῖον πόλισμα μετὰ τῆς παραλίας. Ἡ Πίστυρος δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰς πηγὰς ὡς θασιακὴ ἀποικία, ἀλλὰ ἐπειδὴ εὐρίσκεται εἰς τὴν θασιακὴν Περαιάν εἶναι βεβαία, νομίζω, ἡ μετὰ τῆς Θάσου συσχετισίς της¹⁶. Ἐνῶ ὅμως ἡ ταύτισις τοῦ ἀνακαλυφθέντος ἀρχαίου πολισματος πρὸς τὴν Πίστυρον εἶναι ὑποθετικὴ καὶ ἀμφίβολος¹⁷, βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ θασιακὸν τοῦτο « ἐμπόριον » ἐξεμεταλεύετο τὴν πλουσίαν εἰς χρυσὸν καὶ ἄργυρον παρακειμένην ὄρεινὴν περιοχὴν.

16. D. Lazaridis, ἔ.ἀ., σ. 37. Ἐὰν ἡ ὑπὸ τοῦ Stein προταθεῖσα διόρθωσις τοῦ *ἰών* εἰς *θασιών* εἰς τὸ χωρίον VII, 109 τοῦ Ἡροδότου, τότε ἡ μαρτυρία βεβαιώνει τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἐπικρατείας τῶν Θασιῶν μέχρι τοῦ Νέστου. Ἡ διόρθωσις τοῦ Stein εἶναι ἡ περισσότερον ἀποδεκτὴ.

17. Μία ἄλλη πιθανὴ θέσις διὰ τὴν τοποθέτησιν τῆς ἀρχαίας Πιστύρου εἶναι περὶ τὰ 3, 5 χιλιόμετρα δυτικῶς τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ τοῦ Ποντολιβάδου, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Νέας Κώμης Καβάλας παρὰ τὴν νοτιάν ἐπίσης παρεῖαν τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Καβάλας - Ξάνθης, ἐνθα σώζονται ἐρείπια ρωμαϊκοῦ φρουρίου. Ἐκ τῆς θέσεως ταύτης δὲν ἔχομεν εἰσέτι ἀρχαιότερα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων εὐρήματα, ἀλλὰ πιθανὸν μία

Ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν ἐπιφανειακῶς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ διάφορα στρώματα τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς, ἀνευρέθησαν πολλὰ καμινεύματα μεταλλευμάτων. Εἰς τὴν βορείως δὲ τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ περιοχὴν ἔχουν ἐπισημανθῆ ἀρχαῖαι μεταλλευτικαὶ στοαὶ καὶ αἱ σύγχρονοι μεταλλευτικαὶ ἔρευναι διαπιστώνουν ὑπαρξίν χρυσοῦ καὶ ἀργύρου.

Ἡ Πίστυρος, ἐὰν ὄντως πρόκειται περὶ ταύτης, πρέπει νὰ ἦτο συμφώνως μὲ τὰ μέχρι στιγμῆς προκύψαντα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, θασιακὸν «ἐμπόριον» ἰδρυθὲν περὶ τὰ τέλη τοῦ βου π.Χ. αἰῶνος, ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγνώρισεν ἡ Θάσος τὸ ἀπόγειον τῆς ἀκμῆς της. Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος οἱ Θάσιοι εἶχον ἐξασφαλίσαι τὴν μεγαλυτέραν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως πρόσοδον χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ἐκ τῶν μεταλλείων τῆς νήσου καὶ τῆς Περαιᾶς¹⁸.

Ἡ ἐπικράτεια τῶν Θασίων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πιστύρου ἐξετείνετο ὀψωδῆποτε βορειότερον τοῦ τετειχισμένου πολισματος, ὅπως προκύπτει ἐκ μιᾶς ρωμαϊκῶν χρόνων ἐπιγραφῆς, εὐρεθείσης περὶ τὰ 3 χιλιόμετρα ΒΑ. τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ εἰς τὰς νοτίους ὑψοφείας τοῦ ὀ-

ρεινοῦ ὄγκου τῆς ἐνδοχώρας. Ἡ ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας ἐν τμήμα μόνον ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν σχετικὴν ἀνακοίνωσιν, καθορίζεται ὡς *finis inter Thracas et Thasios terminus secundus* καὶ χρονολογεῖται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Τραϊανοῦ¹⁹.

Ἄναμφιβόλως οἱ Θάσιοι ἀπὸ τοῦ βου ἤδη π.Χ. αἰῶνος θὰ κατεῖχον αὐτὴν τὴν περιοχὴν, ἡ κυριότης τῆς ὁποίας τοὺς ἀναγνωρίζεται καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους²⁰.

Τὸ θασιακὸν «ἐμπόριον» τῆς Πιστύρου (;) θὰ εἶχεν ἐξασφαλίσαι τὴν ἐκμετάλλευσιν ἑνὸς μέρους τοῦ μεταλλοφόρου ὄρεινοῦ συγκροτήματος, ἐνθα καὶ τὰ ἐντόπια θρακικὰ φῦλα εἶχον ἀντιστοιχῶς μεταλλεῖα. Ποῖαι ἦσαν αἱ μετὰ τῶν Θρακῶν σχέσεις τῆς θασιακῆς ταύτης ἀποικίας δὲν εἶναι γνωστόν. Ὄψωδῆποτε, νομίζω, ὅτι πρέπει περὶ τῆς τέλης τοῦ βου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος νὰ εἶχε πλέον παρέλθει ἡ ὀξύτης τῶν συγκρούσεων τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀρχιλόχου.

Τὰς μετὰ τοῦ ἐντοπίου θρακικοῦ στοιχείου σχέσεις τοῦ προσφάτως ἀνακαλυφθέντος «ἐμπορίου» μαρτυροῦν πολλὰ θραύσματα ἀβαφῶν χειροποιήτων ἀγγείων, τὰ ὁποῖα ἀνευρίσκονται ἀπὸ τῶν

ἀνασκαφικῆ ἔρευνα ἐντὸς τοῦ περιβόλου νὰ ἀποκαλύψη καὶ προγενεστέρων χρόνων εὐρήματα. Τὸ ρωμαϊκὸν τοῦτο φρούριον, τὸ ὁποῖον πιθανώτατα ὑπῆρξεν εἰς σταθμὸς τῆς Ἐγνατίας Ὀδοῦ (mansio ἢ mutatio) εὐρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὴν σημερινὴν λίμνην τῆς Βάσσοβας καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι δυνατόν νὰ συσχετισθῆ μὲ τὴν Πίστυρον, ἐφ' ὅσον ἀποδειχθῆ ὅτι ὑπῆρχε τὸ πόλισμα εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Ὄψωδῆποτε συγκρινόμενον πρὸς τὸ ἀρχαῖον πόλισμα τοῦ Ποντολιβάδου, τὸ τῆς Νέας Κώμης εἶναι μικρότερον.

18. Ἡρόδ. VI, 46.

19. D. Hereward, *Archaeology*, 16 (1963), σ. 133. D. Lazaridis, ἔ.ἀ., ἐκ. 37, σ. 58.

20. Κτήσεις Θασίων εἰς τὴν Περαιάν μαρτυροῦνται καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Βεσπασιανοῦ. *Étud. Thas.* V, 82, ἀρ. 186. D. Lazaridis, ἔ.ἀ., σ. 58. Πιθανώτατα ἡ ἐπικράτεια τῶν Θασίων (ὅπως προκύπτει ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Ἡροδότου VII, 109, ὅπως συμπληρῶνεται ἀπὸ τὴν Stein ἔ.ἀ., σημ. 13) ἐξετείνετο μέχρι τοῦ Νέστου, ὁ ὁποῖος εἰς ἐπιγραφὴν τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ (Θρακικὰ Η' (1937), σ. 28) καθορίζεται ὡς ὄριον τῆς ἐπικρατείας τῶν Ἀβδήρων.

ἀρχαϊκῶν μέχρι τῶν ἐλληνιστικῶν φάσεων τοῦ οἰκισμοῦ. Τὰ χειροποίητα ταῦτα ἀγγεῖα ὁμοιάζουν πολὺ μὲ ὠρισμένα ὄστρακα ἀγγείων τοῦ προαποικιακοῦ στρώματος τῆς Θάσου²¹, ἀποτελοῦντα

μεταγενεστέρων ἐπιβίωσιν τῆς μακροχρόνου παραδόσεως τῆς τοπικῆς κεραμεικῆς, ἢ ὅποια ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους (εἰκ. 9).

ΧΑΪΔΩ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

21. P. Bernard, BCH 88 (1964), σ. 132, εἰκ. 43.

NOTES FROM THE ΘΑΣΙΩΝ ΗΠΕΙΡΩ

In October of 1971 an unknown greek town has been discovered at the district of the village Pontolibadon 18 kil. east of Kavala.

The town is small covering an extent of about 1,5 kil², and it is surrounded by walls. In the walls two different periods of construction have been discerned.

According to the first results of the excavation inside the walls the most ancient finds – for the present time – are dated to the last quarter of the 6th century. Very probably this time is also the date of the foundation of the town. This greek settlement must be a thasian colony, an ἐμπόριον in the thracian Peraia founded especially for exploitation of the silver and gold mines of the district.

The existence of the lake Vasova in the neighbourhood gives an evidence for the identification of the new discovered greek settlement with ancient Pistyros, a greek town near a great lake according to the narration of Herodotos.

His identification, however, is still doubtful, because there is another ancient site, a roman fortress unexplored yet, in the district of the lake Vasova.

Being Pistyros or not, the new discovered ancient town at Pontolibadon must be certainly one of the ἠπειρώτιδας πόλις which, according to Herodotos (VII, 109) passed Xerxes, when marched through Thrace against Athens at 480 B.C.

CH. CHRYSANTHAKI

ΜΕΓΑΛΙΘΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ (DOLMEN) ΚΑΙ ΒΡΑΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΥΤΙΚΗΝ ΘΡΑΚΗΝ

Ἡ ὄρεινὴ ἐνδοχώρα τῆς Δυτικῆς Θράκης δὲν ἔχει ἐξερευνηθῆ μέχρι σήμερον

ἐπραγματοποίησε διὰ πρώτην φοράν δύο ἐρεύναι, ἐκάστη τῶν ὁποίων διήρκεσεν

Εἰκ. 1. Ὁ τύμβος μετὰ τὸ μεγαλιθικὸν μνημεῖον Ι

ἀρχαιολογικῶς, ὡς ἢ πρὸς νότον πεδινὴ καὶ ἡμιορεινὴ περιοχὴ¹, λόγφ κυρίως τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους, τὸ ὁποῖον δὲν ἐπιτρέπει τὴν εὐκόλον μετακίνησιν ἐπὶ τῶν συνεχῶν καὶ δυσβάτων ὑψωμάτων, τῶν καλυπτομένων ἐν πολλοῖς ὑπὸ πυκνῆς καὶ ἀγρίας βλαστήσεως. Ἡ μετακίνησις εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἀπαιτεῖ πολὺν καὶ κοπιώδη πορείαν, ὡς καὶ τὴν βοήθειαν ἐκάστοτε ἐντοπίου ὁδηγοῦ, γνόστου τῶν ἀτραπῶν καὶ τῶν διαβάσεων.

Ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Θράκης

1. Γ. Μπακαλάκης. Προανασκαφικὲς ἐρευνες ἐπὶ τῆς Θράκης. Θεσσαλονίκη 1958 καὶ Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες ἐπὶ τῆς Θράκης 1959-1960, Θεσσαλονίκη 1961.

μῖαν ἐβδομάδα, εἰς τὰς ὄρεινὰς περιοχὰς τῶν Νομῶν Ροδόπης καὶ Ἐβρου. Στόχος τῶν ἐρευνῶν ἦτο ἡ ἐπισήμανσις ἀγνώστων μέχρι τοῦδε Θρακικῶν ἐγκαταστάσεων, ὡς καὶ ἐτέρων χώρων καὶ μνημείων παρουσιαζόντων ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον.

Εἰς τὴν πραγματοποιηθεῖσαν πρὸ μηνῶν ἐξόρμησιν ἀνά τὴν ὄρεινὴν περιοχὴν τοῦ Νομοῦ Ἐβρου ἐπεσημάνθησαν, μεταξὺ τῶν ἄλλων, κυρίως Θρακικῶν φρουριακῶν περιβόλων ἐπὶ ὑψωμάτων, καὶ μεγαλιθικὰ ταφικὰ μνημεῖα (Dolmen), ὡς καὶ ἐγχάρακτοι παραστάσεις ἐπὶ βράχων (βραχογραφίαι) ΒΔ. καὶ ΒΑ. τοῦ χωρίου Ροῦσσα.

Οἱ Πομᾶκοι, κάτοικοι τοῦ χωρίου, ἐπιφυλακτικοὶ κατ' ἀρχὴν εἰς τὰς μεθ'

Είκ. 2. Το μεγαλιθικόν μνημείον Ι από ΝΑ.

ἡμῶν συζητήσεις, ἐπέιθοντο μετ' ὀλίγον περὶ τῶν προθέσεων ἡμῶν καὶ παρείχον προθύμως τὰς πολυτίμους πληροφορίες καὶ τὴν φιλοξενίαν των.

Μεγαλιθικά μνημεῖα

Ἐπεσημάνθησαν ταῦτα ἐπὶ χαμηλῶν ὑψωμάτων καὶ εἰς ἕκτασιν μήκ. 2.500 μ. περίπου. Ἀρχίζουσι ἀπὸ τὴν τοποθεσίαν Κοῦμ Ταρλά (ἀμμοχώραφα) ἢ εἰδικώτερον Σκοπιὰ² παρὰ τὴν ἀμαξιτὴν ὁδὸν Μικροῦ Δερείου - Ρούσσης, 12 χλμ. μετὰ τὸ Μικρὸν Δέρειον πρὸς Δ. καὶ 4 χλμ. ΒΑ. τῆς Ρούσσης καὶ συνεχίζονται ΝΑ. εἰς τὰς τοποθεσίας Μπαλοῦκ

2. Μερικοὶ τῶν Πομάκων, κατοίκων τῆς Ρούσσης, θεωροῦν τὰ μνημεῖα ὡς παλαιὰ στρατιωτικὰ φυλάκια.

Καγιά καὶ Παλαιὸν Μουσουλμανικὸν νεκροταφεῖον τοῦ κατεστραμμένου σήμερον χωρίου Μυλόπετρες, ὡς καὶ ΝΑ., ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς, περὶ τὰ 180 μ. ἐκ τοῦ προαναφερθέντος νεκροταφείου.

Τὰ περισσότερα ἐκ τῶν μνημείων τούτων εὐρίσκονται ἐπὶ χαμηλῶν τύμβων καὶ εἶναι κατεσκευασμένα ἀπὸ μεγάλας μονολίθους πλάκας σχιστολιθικοῦ τοπικοῦ πετρώματος. Ἐχουσι τετράπλευρον σχῆμα μὲ ἐπιμήκειν τὰς δύο πλευράς. Ἡ πέμπτη πλάξ, ἢ ὁποία ἐκάλυπτε τὸν μεταξὺ τῶν ἐκφυομένων ἐκ τοῦ ἐδάφους τεσσάρων πλακῶν χάρον, ἔλλειπει ἐξ ὅλων, καταστραφεῖσα παλαιότερον. Τεμάχια τῶν καλυπτηρίων αὐτῶν πλακῶν, μεγάλα ἢ μικρά, εὐρίσκονται πλησίον τῶν μνημείων. Εἰς πολλὰ τούτων εἶναι κατεστραμμένα καὶ αἱ πλευρικαὶ πλάκες,

Εικ. 4. Ἡ Ν. πλευρά τοῦ μνημείου Ι

Εικ. 3. Ἡ Β. πλευρά τοῦ μνημείου Ι

οὕτως ὥστε διακρίνεται μόνον ὁ κρόταφος αὐτῶν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, ἐνῶ εἰς ἄλλα διατηροῦνται τμήματα αὐτῶν εἰς μεγαλύτερον ὕψος. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν προσανατολισμόν, δὲν παρουσιάζουν ὅλα ἀκριβῶς τὴν ἰδίαν κατεύθυνσιν. Ὁ κατὰ μῆκος ἄξων τοῦ πρώτου μνημείου ἔχει κατεύθυνσιν ἐκ Δ. πρὸς Α., ἐνῶ τῶν ὑπολοίπων γενικῶς ἐκ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. περίπου.

Τὰ μεγαλιθικὰ μνημεῖα κατὰ σειρὰν ἐπισημάνσεως εὐρίσκονται εἰς τὰ ἀκόλουθα σημεῖα, ἀρχόμενα ἀπὸ τοῦ πρώτου, τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται παρὰ τὴν ἀμαξιτὴν ὁδὸν Μικροῦ Δερείου - Ρούσσης, ὡς προανεφέρθη.

1. Ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἀμαξιτὴν ὁδὸν περὶ τὰ 30 μ. ΝΑ. καὶ εὐρίσκεται εἰς τὸ κέντρον περίπου τύμβου διαμέτρου 20 μ.

καὶ ὕψ. 1 μ. (εἰκ. 1)³. Διατηρεῖται εἰς καλὴν κατάστασιν. Αἱ τέσσαρες πλευρικαὶ πλάκες εὐρίσκονται εἰς τὴν θέσιν των, τμήματα ὁμῶς αὐτῶν ἔχουν ἀποκρουσθῆ (εἰκ. 2). Ἡ καλυπτῆριος πλάξ εἶναι τεθραυσμένη καὶ τεμάχια αὐτῆς διακρίνονται ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ μνημείου. Ἡ Β. πλάξ (εἰκ. 3) ἔχει μῆκος σήμερον 4,38 μ. καὶ πάχ. 0,22 μ., ἐνῶ ἡ Ν. 3 μ. καὶ 0,16 ἀντιστοίχως. Ἡ διαφορὰ τοῦ πάχους τῶν τεσσάρων πλακῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ἀπόσπασιν χονδροῦ ἢ λεπτοῦ στρώματος ἐξ αὐτῶν. Αἱ πρὸς Α. καὶ Δ. πλάκες εὐρίσκονται ἐσῶτερον τῶν ἄκρων τῶν δύο ἄλλων καὶ ἔ-

3. Αἱ δημοσιευόμεναι ἐνταῦθα φωτογραφίαι ἐλήφθησαν ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου φωτογράφου τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως, κ. Γ. Παναγιώτου.

Εικ. 5. Τὸ μεγαλιθικὸν μνημεῖον II

χουν σωζόμενον μῆκος 1.27 μ. ἡ πρώτη καὶ 1.67 μ. ἡ δευτέρα. Ὁ ἐσωτερικὸς χώρος τοῦ μνημείου ἔχει διαστάσεις $2.12 \times 1.67 \times 1.85 \times 1.47$ μ. Τὸ ὕψος τοῦ μνημείου εἶναι 1.25 μ. εἰς τὴν Β. πλευρὰν

Εικ. 6. Τὸ μνημεῖον τῆς Θέσεως Μπαλοῦκ Καγιά

καὶ 0,96 μ. εἰς τὴν Ν. (εἰκ. 4). Χαρακτηριστικὴ τυγχάνει ἡ κλίσις πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν αἱ τέσσαρες πλευρικαὶ πλάκες.

Πρὸς Α. τοῦ μνημείου, 2 μ., εἰς παλαιὸν ὄρυγμα, βάθ. 0,40 - 0,50 μ., εὑρέθησαν ἐπιφανειακῶς προϊστορικὰ ὄστρακα πηλοῦ οὐχὶ καλῆς ποιότητος, χρώματος μέλανος ἐσωτερικῶς καὶ καστανοῦ ἐξωτερικῶς.

2. Ν. τοῦ πρώτου περὶ τὰ 1.500 μ. εὑρίσκεται ἐπὶ μικροῦ τύμβου, διαμ. 9,20 μ. καὶ ὕψ. 0,50 μ. Σώζονται ἐν μέρει αἱ δύο πλευραὶ, διακρίνεται δὲ εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ τρίτη (εἰκ. 5). Τὸ σωζόμενον μῆκος τῆς ΒΔ. πλευρᾶς εἶναι 1.15 μ. τῆς ΒΑ. 1.35 μ. καὶ τῆς ΝΑ. 1.10 μ. Τὸ μέγιστον ὕψ. 0,44 καὶ τὸ βάθος 0,58 μ. Τεμάχια τῶν πλακῶν τοῦ μνημείου εὑρίσκονται ἐρριμμένα περὶ αὐτοῦ.

3. Β. τοῦ προηγουμένου 9 μ. καὶ ἐπὶ τύμβου, διαμ. 6 καὶ ὕψ. 0,40 μ., διακρίνονται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους τμήματα πλακῶν τριῶν μικρῶν μνημείων. Τοῦ πρὸς Δ. εὑρισκομένου αἱ πλάκες ἔχουν μῆκ. 1.20 περίπου καὶ πᾶχ. 0,14 μ.

4. Εἰς τὴν θέσιν Μπαλοῦκ Καγιά, ΝΑ. τῶν δύο προηγουμένων σημείων καὶ ἐπὶ μικροῦ τύμβου, διαμ. 5 καὶ ὕψ. 0,40 μ., εὑρίσκονται ἕτερα δύο μνημεῖα κατεστραμμένα, μὲ διάφορον προσανατολισμόν. Διακρίνονται αἱ τρεῖς πλάκες τοῦ εἰς τὴν Δ. πλευρὰν τοῦ τύμβου εὑρισκομένου μνημείου, διαστ. 1.30, 1, καὶ 1.40 μ. καὶ δύο ἐκ τοῦ ἑτέρου τῆς Α. πλευρᾶς (εἰκ. 6), διαστ. 1.20 καὶ 1.10 μ.

5. Ἐτι ΝΑ., περὶ τὰ 500 μ. εἰς τὴν Δ. πλευρὰν παλαιοῦ Μουσουλμανικοῦ νεκροταφείου τοῦ κατεστραμμένου σήμερον χωρίου Μυλόπετρες, σώζονται καλῶς αἱ δύο μακრაὶ πλευραὶ μνημείου καὶ

ή καλυπτήριος πλάξ, ή οποία έχει καταπέσει εκτός αὐτοῦ, στηριζομένη κατὰ τὸ ἐν ἄκρον ἐπὶ τῆς ΝΔ. καθέτου πλακῶς (εἰ κ. 7). Ἡ ΒΔ. στενή πλευρά έχει μῆκ. 1.72 μ., ἡ ΒΑ. 2.40 μ. (εἰ κ. 8) καὶ ἡ ΝΔ. 2 μ. Τὸ ὕψος τοῦ μνημείου εἶναι ΒΑ. 0,59 μ., ΝΔ. δὲ 0,89 μ., λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Τὸ βάθος ἀνέρχεται εἰς 0,91 - 0,96 μ. Αἱ διαστάσεις τῆς καλυπτηρίου πλακῶς εἶναι 2.80×2.60 μ. (εἰ κ. 9).

6. Ἐντὸς τοῦ προαναφερθέντος Μουσουλμανικοῦ νεκροταφείου καὶ εἰς ἀπόστασιν 20 μ. ἐκ τοῦ προηγουμένου ὑπάρχει ἕτερον μνημεῖον (εἰ κ. 10). Καίτοι ἐχρησιμοποιοῦντο ἀφθονοὶ λίθοι ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων διὰ τοὺς τάφους αὐτῶν, δὲν κατεστράφη τοῦτο. Ἀσφαλῶς ἐθεώρουν οὗτοι τὰ μνημεῖα ταῦτα ἱερά, ἔχοντα θρησκευτικὴν σημασίαν καὶ τὰ ἐσεβάσθησαν. Διατηροῦνται αἱ τέσσαρες πλευραὶ, ἀποκεκρουμένοι βεβαίως ἐν μέρει, διαστ. μῆκ. 1.48 μ. ἡ ΒΔ., 1.75 μ. ἡ ΒΑ., 0,85 μ. ἡ ΝΑ., 2,03 μ. ἡ ΝΔ. καὶ πᾶχ. 0,13 μ., ὕψ. 0,52-0,54 μ., βάθ. 0,68 - 0,73 μ.

7. Ἐντὸς τοῦ ἰδίου νεκροταφείου καὶ εἰς τὸ ΒΔ. μέρος αὐτοῦ, ὀλίγον βορειότερον τοῦ προηγουμένου, σώζονται αἱ πλευρικαὶ πλάκες μνημείου εἰς ὕψ. 0,40 μ. (εἰ κ. 11). Αἱ μακρὰι πλευραὶ ἔχουν μῆκ. 1.90 καὶ 1.71 μ. καὶ αἱ στεναὶ 0,87 καὶ 0,85 μ. Τὸ πᾶχος τῶν πλακῶν 0,16 μ.

8. Τύμβος διαμ. 8 μ. μὲ τρία μνημεῖα τελείως κατεστραμμένα, ΝΑ. τοῦ νεκροταφείου περὶ τὰ 70 μ.

9. Ἄτερος τύμβος 100 μ. ΝΑ. τοῦ προηγουμένου, διαμ. 12.70 καὶ ὕψ. 0,80 μ. Ἐπ' αὐτοῦ διατηροῦνται ἐν μέρει αἱ δύο μακρὰι πλευραὶ μνημείου (εἰ κ. 12), ἔχουσαι μῆκ. 3.05 μ. ἡ ΝΔ., 2.40 μ. ἡ ΒΑ. καὶ πᾶχ. 0,17 μ. Ἡ ΒΔ. πλευρὰ μῆκ. 1.80 μ. διακρίνεται εἰς χαμηλὸν ὕψος.

Εἰκ. 7. Τὸ μεγαλιθικὸν μνημεῖον VIII παρὰ τὸ παλαιὸν Μουσουλμανικὸν νεκροταφεῖον

Εἰκ. 8. Ἡ ΒΑ. πλευρὰ τοῦ μνημείου VIII
Εἰκ. 9. Ἡ καλυπτήριος πλάξ τοῦ μνημείου VIII

Εικ. 10. Τὸ μεγαλιθικὸν μνημεῖον ΙΧ

10. Ὁ τελευταῖος τύμβος, διαμ. 11 μ., εὐρίσκεται ΝΑ. εἰς ἀπόστασιν 12.20 μ. ἐκ τοῦ προηγουμένου. Ἐπ' αὐτοῦ διατηροῦνται δύο πλάκες, μήκ. 2.18 καὶ 2 μ. (εἰκ. 13) καὶ ὑψ. 0,48 καὶ 1 μ. ἀντιστοίχως. ΒΔ. αὐτῶν διακρίνονται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους αἱ πλάκες δύο ἄλλων μικροτέρων μνημείων. ΝΑ. ἐπίσης διακρίνονται ἕτεροι πλάκες, μὴ συνδεόμενοι εὐκόλως πρὸς τὰς ὑπολοίπους λόγῳ τῆς θέσεως αὐτῶν. Ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶναι εὐκόλος, ἄνευ σχετικῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦ-

νης, ὁ καθορισμὸς τῆς ἀκριβοῦς μορφῆς τοῦ μνημείου τούτου. Πιθανῶς νὰ ἔχωμεν Dolmen μὲ δύο χώρους, εἰάν δεχθῶμεν βεβαίως καὶ μετακίνησιν τῶν πλακῶν ἐντὸς τοῦ ἐδάφους ἐξ ἀγνώστου εἰς ἡμᾶς σήμερον αἰτίας.

11. Μνημονεύομεν, τέλος, μίαν σειρὰν πλακῶν τοποθετημένων καθέτως ἐντὸς τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 14), αἱ ὁποῖαι εὐρίσκονται Ν. τοῦ πρώτου Dolmen, εἰς τὸν δεῦτερον πρὸς τὴν Ροῦσσαν λόφον καὶ χαμηλότερον τῆς κορυφογραμμῆς αὐτοῦ,

1 χλμ. ΒΑ. τοῦ χωρίου. Μᾶς ἐνθουμίζουσι σύνολον Menhirs ἀποτελούντων *Alignement*⁴. Αἱ διαστάσεις μιᾶς τῶν πλακῶν εἶναι 0,90 × 0,80 μ. Οἱ Πομάκοι τῆς Ρούσσης οὐδὲν γνωρίζουσι περὶ τοῦ χρόνου τοποθετήσεως αὐτῶν. Ἰσχυρίζονται ὅτι ἔχουσι τοποθετηθῆ εἰς ἄγνωστον ἐποχὴν καὶ τὰς ὀνομάζουσι αὐτὴν. Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρομεν ὅτι καὶ σήμερον οἱ Πομάκοι χρησιμοποιοῦσι τοιοῦτους λίθους καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον τοποθετήσεως διὰ τὴν περίφραξιν τῶν ἀγρῶν καὶ τῶν αὐλῶν τῶν οἰκιῶν των.

Ἡ ἐπισήμανσις τῶν προαναφερθέντων μεγαλιθικῶν μνημείων ἀποκτᾶ ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ βαρύτητα, καθ' ὅσον διὰ πρώτην φοράν καθίσταται γνωστὴ ἡ ὑπαρξίς τοιοῦτων μνημείων εἰς τὸν Ἑλληνικὸν χῶρον τῆς Θράκης. Ἐσχάτως μάλιστα ὁ ἀρχαιολόγος Δ. Θεοχάρης, γράφων διὰ τὴν προϊστορίαν τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης εἰς τὴν σειρὰν « Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς πόλεις » τοῦ Α.Κ.Ο., καταλήγει εἰς τὸ πρῶτον ἐπίμετρον τοῦ βιβλίου του διὰ τῶν ἐξῆς: It would, accordingly, be worthwhile to have a research conducted particularly in the Greek section of the area in order to establish, if, in fact, Dolmens and/or Menhirs exist. We might then be in a position to deal with the relationship of these monuments to the Bronze Age in Ancient Thrace and to the movements of peoples and/or of the IndoEuropeans⁵.

Ὁμοίου τύπου μεγαλιθικοὶ τάφοι ἔχουσι εὑρεθῆ πολλοὶ μέχρι σήμερον εἰς Βουλγαρίαν, καὶ εἰδικώτερον εἰς τὰ ὑψώματα

Εἰκ. 11. Τὸ μεγαλιθικὸν μνημεῖον X

Εἰκ. 12. Τὸ μεγαλιθικὸν μνημεῖον XIV

4. J. Dechelette, *Manuel d'Archéologie Pré-historique*, Paris 1924, σ. 376.

5. D. Théocharis, *Prehistory of Eastern Macedonia and Thrace*, 1971, App. I, σ. 2.

Εικ. 13. Πλάκες κατεστραμμένων μεγαλιθικών μνημείων

της Στράντζας του Σακάρ και εις την Ἀνατολικήν Ροδόπην⁶. Εύρίσκονται ἐπὶ χαμηλῶν τύμβων, οἱ ὅποιοι κατ' ἀρχὰς ἐκάλυπτον τελειῶς αὐτούς. Ἀργότερον μὲ τὴν μετακίνησιν τῶν χωμάτων τῶν λόφων ἤλθον εἰς τὴν ἐπιφάνειαν. Εἰς ἀρκετὰς περιπτώσεις περιβάλλονται ὑπὸ λίθων μικρῶν καὶ μεγάλων, τοποθετημένων εἰς σχῆμα κύκλου ἢ τετραγώνου περίξ τοῦ μνημείου (Peristaliths). Ἡ ἐστραμμένη πρὸς τὴν ἀνατολὴν πλάξ φέρει ἄνοιγμα τετράγωνον εἰς τὸ κάτω μέρος καὶ ἄψιδωτὴν ἀπόληξιν εἰς τὸ ἄνω.

Ἄτερα Dolmen τοῦ τυπικοῦ σχήματος ὑπάρχουν περίξ τῆς Ἀδριανουπόλεως,

πλησίον τοῦ χωρίου Büyünlü Lalapasa, τὰ ὅποια ἐπεσήμανε τὸ 1963 ὁ καθηγητῆς S.A. Kansu⁷. Φέρουν καὶ ταῦτα εἰς τὴν μίαν πλευρὰν τὴν γνωστὴν ὀπὴν, σχήματος ῥοειδοῦς ἐνταῦθα, βλέπουσαν πρὸς νότον. Καὶ εἰς ἄλλας τοποθεσίας τῆς ἰδίας περιοχῆς ὑπάρχουν Dolmens καὶ πιθανῶς Menhirs.

Πλευρικὸν ἄνοιγμα πρέπει νὰ εἶχον καὶ τὰ προαναφερθέντα μνημεῖα τῆς Ρούσσης, ἀγνώστου σήμερον σχήματος καὶ διαστάσεων. Τοῦτο συμπεραίνομεν ἐκ τοῦ πρώτου μνημείου καὶ εἰδικώτερον ἐκ τῆς Α. καθέτου πλακὸς αὐτοῦ, τῆς ὁποίας τὸ Ν. πέρασ ἔχει ἀποκρουσθῆ, διατηρεῖ ὅμως εἰς τὸ κάτω μέρος μικρὸν ἡμικυκλικὸν τμήμα εἰργασμένον, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἀνήκει εἰς τὴν ὑπάρχουσαν ἄλλοτε ἐκεῖ ὀπὴν πιθανῶς ἡμικυκλικὸν ἢ ῥοειδοῦς σχήματος.

Διὰ νὰ γίνον ἀσφαλεῖς συγκρίσεις μεταξὺ τῶν μεγαλιθικῶν μνημείων τῆς Ρούσσης καὶ τῶν προαναφερθέντων τοῦ εὐρύτερου Θρακικοῦ χώρου, καὶ διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ χρονολογήσωμεν ἐπακριβῶς τὰ προσφάτως ἐπισημανθέντα μεγαλιθικά μνημεῖα, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ προηγηθῆ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα αὐτῶν, ἢ ὁποία θὰ ἐπιλύσῃ ὅλα τὰ ἀνακύψαντα ἐπὶ τοῦ παρόντος προβλήματα καὶ θὰ συμβάλῃ τὰ μέγιστα εἰς τὴν μελέτην τῆς Θρακικῆς προϊστορίας καὶ εἰδικῶς τῆς μετακινήσεως καὶ ἐγκαταστάσεως τῶν προϊστορικῶν λαῶν εἰς τὸν σημαντικώτατον καθ' ὅλας τὰς ἐποχὰς Θρακικὸν χῶρον, τὸν συνδέοντα γεωγραφικῶς καὶ πολιτιστικῶς τὰς ἡπείρους Εὐρώπην καὶ Ἀσίαν.

6. I. Welcov, Dolmen graves in Bulgaria, Antiquity 12 (1938), σ. 483 - 488.

7. S. Kansu, Note Préliminaire sur les Dolmen de Lalapasa - Büyünlü a Edirne, Belleten 27 (1963), σ. 493 - 497.

Βραχογραφία

Κατόπιν καί πάλιν πληροφοριῶν τῶν Πομάκων τῆς Ρούσσης, ὁμιλοῦντων περὶ ἀραβικῶν γραμμάτων καὶ ἄλλων ἀκαταλήπτων σχημάτων ἐγχαράκτων ἐπὶ βράχων, ὠδηγήθημεν εἰς τὴν ἐπισήμανσιν ἐγχαράκτων σχεδίων, εὐρισκομένων εἰς θέσιν Τσογκάρ 11 χλμ. ΒΔ. τῆς Ρούσσης καὶ μετὰ τὸ ἡρειπωμένον χωρίον Σαρπιδονία. Οἱ βράχοι εὐρίσκονται μόλις 10 μ. Β. τῆς δασικῆς ὁδοῦ τῆς ὁδηγούσης πρὸς τὸ ὕψωμα « Χίλια ». Τμήματα αὐτῶν ἔχουν καταστραφῆ κυρίως ἀπὸ τοὺς κυνηγοὺς θησαυρῶν, τοὺς θεωροῦντας πᾶσαν ἐπὶ βράχου χάραξιν ὡς ἀποδεικτικὸν σημεῖον ὑπάρξεως θησαυροῦ. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν βράχων εἶναι τραχεῖα μὲ πολλὰς τυχαίας ἐγκοπὰς, αἱ ὁποῖαι, ὁμοῦ μετὰ τῶν πολλῶν ἀποχρώσεων αὐτῆς, καθιστοῦν δύσκολον τὴν ἐπιτυχῆ φωτογράφησιν. Αἱ μορφαὶ ἀνθρώπων, ζώων, πτηνῶν καὶ ἕτερα σύμβολα ἔχουν ἀποδοθῆ δι' ἐγχαράξεως.

Ὁ πρῶτος βράχος (εἰκ. 15) ἔχει διαστάσεις $3.80 \times 2.70 \times 2$ μ. Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ δὲν εἶναι ὀριζοντία, ἀλλὰ παρουσιάζει κλίσιν, ἐστραμμένη οὕσα πρὸς Α.

Αἱ ἀνθρώπιναι μορφαί, ἀποδιδόμεναι γραμμικῶς, διαφέρουν μετὰ τῶν κατὰ τὰς λεπτομερείας τῶν ἄκρων καὶ τὴν στάσιν αὐτῶν. Αἱ κεφαλαὶ δηλοῦνται διὰ μικρῶν κυκλικῶν κοιλοτήτων πλὴν δύο περιπτώσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἔχομεν ἡμικυκλικὸν περίγραμμα μὲ τὴν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν πρὸς τὰ ἄνω. Εἰς τὰς περισσοτέρας μορφὰς αἱ χεῖρες ἐνοῦνται μετὰ τοῦ κορμοῦ καθέτως καὶ σχηματίζουν μετ' αὐτοῦ σταυρόν, ἐνῶ εἰς ἄλλας φέρονται ὀλίγον λοξῶς πρὸς τὰ ἄνω ἢ πρὸς τὰ κάτω. Οἱ δάκτυλοι τῶν χειρῶν ἢ ἐλλείπουσιν ἐντελῶς ἢ δηλοῦνται διὰ

Εἰκ. 14. Σειρὰ καθέτων πλακῶν, πιθανῶς Menhirs, ἀποτελούντων Alignment

δύο ἕως πέντε γραμμῶν, τοποθετημένων ἀκτινοειδῶς.

Εἰς μίαν μορφήν οἱ βραχιόνες κατευθύνονται πρὸς τὰ ἄνω εἰς στάσιν δεήσεως, ἐνῶ εἰς ἑτέρας δύο ὁ εἰς πρὸς τὰ ἄνω καὶ ὁ ἕτερος πρὸς τὰ κάτω. Τὰ σκέλη εἶναι ἀνοικτὰ καὶ τὰ ἄκρα τῶν ποδῶν, ὅταν ὑπάρχουν, κατευθύνονται ἄνω ἢ πρὸς τὰ ἀριστερά.

Εἰς τέσσαρας μορφὰς μετὰ τῶν σκελῶν δηλοῦται δι' εὐθείας γραμμῆς τὸ ἀνδρικὸν γεννητικὸν μόριον. Ἡ μεγαλύτερα αὐτῶν $0,25 \times 0,20$ μ. εὐρίσκεται εἰς τὸ ἀριστερὸν τοῦ βράχου (εἰκ. 16) καὶ περιβάλλεται ὑπὸ μικρῶν κοιλοτήτων. Εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον (εἰκ. 17) ὑπάρχει ἑτέρα μορφή, διαστ. $0,38 - 0,35$ μ., διακρινομένη ὄλων τῶν ἄλλων, λόγῳ τοῦ μεγέθους αὐτῆς, ἐκατέρωθεν τοῦ γραμμι-

Εικ. 15. Ὁ πρῶτος βράχος μετὰ τὰ ἐγχάρακτα σχέδια

κοῦ κορμοῦ τῆς ὁποίας δύο μικραὶ κυκλικαὶ κοιλότητες ἀποτελοῦν τοὺς γυναικείους μαστούς (εἰκ. 18, σχέδ. 1).

Ἔχομεν ὄθεν ἀνδρικός καὶ γυναικείας μορφάς μετὰ διακρινομένας τῶν ἄλλων μίαν θήλειαν καὶ μίαν ἀνδρικήν εἰς τὰ δύο ἄκρα τῆς παραστάσεως.

Ἐκ τῆς στάσεως μερικῶν μορφῶν δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσις ὅτι χορεύουν. Μία μάλιστα μορφή εἰς τὸ κέντρον φαίνεται ὅτι κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς φοειδές ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον πιθανῶς νὰ εἶναι ὄργανον, ἐνῶ ὁ κορμὸς ἄλλης διαγράφει ἰσχυρὰν καμπύλην.

Ἐκ τῶν ἐρπετῶν διακρίνονται ἀσφαλῶς ὄφεις καὶ πιθανῶς σαῦραι. Δὲν δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν μετὰ βεβαιότητος τὸ εἶδος τῶν εἰκονιζομένων ἐσχηματοποιημένων πτηνῶν, τῶν ὁποίων διακρίνονται ἡ κεφαλὴ, τὸ σῶμα, ἡ οὐρὰ καὶ οἱ πόδες εἰς γενικὴν μορφήν. Εἰς τέσσαρα ὁμοῦς ἐξ αὐτῶν ἡ ψαλιδωτὴ οὐρὰ μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρίσωμεν χελιδόνας.

Εἰς κύκλος μετὰ τέσσαρας ἀκτίννας εἶναι προφανῶς σύμβολον τοῦ ἡλίου, ἐνῶ ἕτερα κυκλικά καὶ ἡμικυκλικά σχήματα ἄνευ ἀκτίνων συμβολίζουν πιθανῶς τὴν σελήνην.

Εἰς τὸν δεῦτερον βράχον (εἰκ. 19), τὸν εὕρισκόμενον ὀλίγον βορειότερον καὶ ἔχοντα διαστ. $2 \times 1.70 \times 0,75 \mu.$, διακρίνονται τρεῖς ἀνθρώπιναι μορφαὶ καὶ δύο πτηνά. Ἡ πρώτη μορφή, $0,35 \times 0,35 \mu.$, εἶναι ἀνδρική μετὰ τὰς χεῖρας εἰς ὀριζοντίαν θέσιν καὶ μετὰ ἀνοικτὰς τὰς παλάμας αὐτῶν, περιβάλλεται δὲ ὑπὸ ἐννέα μικρῶν κοιλοτήτων. Ἡ δευτέρα μεταξὺ τῶν σκελῶν φέρει δύο κοιλότητας. Ἡ

Εικ. 16. Ἡ ἀριστερὰ πλευρὰ τῆς ἐπιφανείας τοῦ πρώτου βράχου

τρίτη είναι σταυρόσχημος με τούς βράχινους πρὸς τὰ ἄνω. Εἰς τὸν βράχον τοῦτον θὰ ὑπῆρχον ἐπίσης περισσότερα σχέδια, τὰ ὅποια ἐχάθησαν ὅμως, διότι ἀπεκόπησαν τμήματα αὐτοῦ.

Ἐπὶ τῶν γειτονικῶν βράχων καὶ εἰς τὰ ἄκρα αὐτῶν ἐσώζοντο παλαιότερον, ὡς μᾶς ἀνέφερε Πομάκος ποιμὴν τῆς περιοχῆς, ὀλόγλυφοι κεφαλαὶ ἀνθρώπων με τούς ὀφθαλμούς δηλουμένους διὰ κοιλοτήτων, τὴν ρίνα δὲ καὶ τὸ στόμα δι' ἐγχαράκτων γραμμῶν. Αὗται κατεστράφησαν ἀπὸ τὴν μανίαν τῶν φαντασιοπλήκτων κυνηγῶν θησαυρῶν. Πράγματι εἰς τὰ ἄκρα πολλῶν βράχων διακρίνονται κύκλοι ἐκ μικρῶν ἐγκοπῶν, αἱ ὁποῖαι ἐδημιουργήθησαν κατὰ τὴν λάξευσιν εἰς τὴν βάσιν τῶν ἀποσπασθεισῶν κεφαλῶν (εἰκ. 20). Ἄνεζητήσαμεν περὶ τῶν βράχων μεταξὺ τῶν λίθων τεμάχια αὐτῶν, ἀλλ' οὐδὲν ἀνεύρομεν.

Ἡ παράστασις ἐπὶ τοῦ πρώτου βράχου με τὸ θεϊκὸν ζεύγος (;) εἰς τὰ ἄκρα, τὴν συνοδείαν μουσικῶν καὶ χορευτῶν, τὰ πτηνὰ τῆς ἀνοίξεως, τὰ ἔρπετά, τὸν ἥλιον καὶ τὴν σελήνην, ἔχει ἀσφαλῶς, ὡς γνωρίζομεν καὶ ἐκ συγγενῶν παραστάσεων, θρησκευτικῆν ἔννοιαν καὶ ἀπηχεῖ τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας τοῦ προϊστορικοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι πιθανῶς μία ἐπίκλησις πρὸς τὴν Μητέρα Θεάν, τὴν θεὰν τῆς γονιμότητος, διὰ τὴν ναὶ χαρῖση εὐφορίαν εἰς τὴν γῆν, τούς ἀνθρώπους καὶ τὰ ζῶα καὶ ἀφθονίαν ἀγαθῶν. Με τὴν παράστασιν αὐτὴν ἐπεδιώχθη οὕτω ἡ προσέλκυσις τῆς θεϊκῆς εὐμενείας καὶ προστασίας, ἄνευ τῶν ὁποίων ὁ ἄνθρωπος, αἰσθανόμενος δέος πρὸ τοῦ μεγάλου μυστηρίου τῆς φύσεως, ἐπίστευεν ὅτι οὐδὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιτύχη.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν βραχογραφιῶν τοῦ Γσογκάρ δὲν διαθέτομεν

Εἰκ. 17. Ἡ δεξιὰ πλευρὰ τῆς ἐπιφανείας τοῦ πρώτου βράχου

πρὸς τὸ παρὸν εἰδικὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα πλὴν τῆς συγγενείας αὐτῶν πρὸς ἄλλας γνωστὰς ἐγχαράκτους ἐπὶ βράχων παραστάσεις ἐκ διαφόρων χωρῶν.

Αἱ βραχογραφίαι τῶν Σκανδιναυικῶν χωρῶν, τῆς λίμνης Onega καὶ τῆς Λευκῆς θαλάσσης, χρονολογοῦνται εἰς τὴν περίοδον III τῆς βορείου Χαλκῆς ἐποχῆς καὶ εἰδικώτερον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1700 - 1400 π.Χ.⁸.

Αἱ παραστάσεις ἐπὶ βράχων εἰς τὰς Αὐστριακὰς Ἄλπεις ἀνάγονται περίπου εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον καὶ ἀποτελοῦν μίαν πολιτιστικὴν γέφυραν μεταξὺ τῶν βραχογραφιῶν τῆς Ἄνω Ἰταλίας (Val

8. M. Gimbutas, *The Prehistory of Eastern Europe*, 1956, σ. 203 - 204 καὶ 213.

Camonica) και τῶν προαναφερθεισῶν τῶν Σκανδιναυικῶν περιοχῶν⁹.

Αἱ βραχογραφίαι τῆς Ἰταλίας, πέριξ τῆς λίμνης Garda, περιλαμβάνουσαι ἀνθρωπίνας μορφάς, μορφάς σχήματος Φ, πολεμιστάς, πλοῖα, μορφάς σχήματος «Tria», κύκλους καὶ στίγματα, χρονολογῶνται μεταξὺ τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδῆρου¹⁰.

Ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τέλος εἶναι γνωστὰ τὰ ἐγγάρακτα σχέδια τοῦ Παγγαίου, τὰ ὁποῖα ἐδημοσίευσεν ὁ καθηγητῆς Μουτσόπουλος τὸ 1969¹¹. Τὰ θέματα τὰ ὁποῖα κυριαρχοῦν ἐκεῖ εἶναι αἱ μορφαὶ διαφόρων ζώων καὶ παραστατικαὶ σκηναὶ κυνηγίου.

Ἄν καὶ ἡ ἀπόστασις μεταξὺ Παγγαίου

9. E. Burgstaller - L. Österreich, Felsbilder in den Alpenländern Österreichs, Val Camonica Symposium, 1970, σ. 143 - 149.

10. M. Pasotti, Nuove incisioni rupestri del lago di Garda, Val Camonica Symposium, 1970, σ. 151 - 166.

11. Ν. Μουτσόπουλος, Τὰ ἀκιδιογραφήματα τοῦ Παγγαίου, Ἀθήναι 1969.

καὶ Ρούσσης δὲν εἶναι πάρα πολὺ μεγάλη, ἐν τούτοις αἱ βραχογραφίαι τῶν δύο περιοχῶν πολὺ ὀλίγας ὁμοιότητας παρουσιάζουν. Ἀντιθέτως, αἱ διαφοραὶ εἶναι πολλαὶ καὶ ὡς πρὸς τὰ θέματα καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῶν μορφῶν ἀνθρώπων καὶ ζώων. Ἡ λιτότης τῶν σχεδίων, ἡ γραμμικὴ τους μορφή καὶ τὸ συμβολικὸν νόημα τῶν βραχογραφιῶν τῆς Ρούσσης ὀδηγοῦν εἰς μίαν ἐποχὴν προγενεστέραν ἐκείνης τῶν βραχογραφιῶν τοῦ Παγγαίου.

Αἱ ἐπισημανθεῖσαι ἐγγάρακτοι παραστάσεις (βραχογραφίαι) εἰς Τσογκάρ τῆς Δυτικῆς Θράκης παρουσιάζουν μεγαλύτεραν σχέσιν πρὸς τὰς προαναφερθεῖσας τοιαύτας τῆς Ἰταλίας καὶ τῶν Αὐστριακῶν Ἄλπεων. Ὡς ἐκ τούτου καὶ μέχρις ὑπάρξεως νεωτέρων στοιχείων διὰ μίαν ἀκριβῆ χρονολόγησιν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὡς χρονολογικὸν πλαίσιον αὐτῶν τοὺς αἰῶνας 13ον καὶ 12ον π.Χ., χωρὶς νὰ ἀποκλείωμεν καὶ τὴν ὑψηλοτέραν χρονολόγησιν αὐτῶν.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

DOLMEN GRAVES AND ENGRAVINGS IN WESTERN THRACE

The Ephorate of Antiquities in Thrace was the first to carry out two weekly excursions in the mountainous districts of Rhodopi and Evros prefectures, aiming at the discovery of up to now unknown Thracian establish-

ments as well as other regions or monuments of archaeological interest.

During the second of these excursions in the mountainous area of Evros prefecture, we found among other things Thracian fortress enclosures

Εικ. 18. Λεπτομέρεια της επιφανείας του πρώτου βράχου με την θήλειαν μορφήν

upon hillocks, dolmen-graves and rock-engravings northwest and northeast of Roussa village.

Dolmen graves

These were discovered on low ground elevations at an extent of 2,5 km. They start from the place « Kum - tarla » or more specifically from « Skopia » beside the carriage - road from Mikron Dereion to Roussa, 12 km. westwards of Mikron Dereion and 4 km. north-east of Roussa and they go on southeast till the places « Baluk Kayia » and the old Moslem graveyard of the now ruined village Mylopetres and 180 m. further southeast on the ridge.

Σχέδ. 1.

Εικ. 19. 'Ο δεύτερος βράχος με τὰς τρεῖς ἔγχαρακτοῦς μορφάς

Most of these monuments are located on low mounds and they are built of big slabs of local slate. They are rectangular and each side consists of a single slab. A fifth slab, which used to cover the quadrilateral graves is missing from all the monuments having been destroyed in older times. One can see however, large and small pieces of these covering slabs near the monuments. In many of these even the side plates are destroyed so that only a line can be distinguished on the surface of the ground, while in others there are only fragments of their sides.

As regards the orientation of these monuments it is not generally the same. The long axis of the first is directed from west to east, while the direction of the others is more or less from northwest to southeast.

Excavation must be carried out before any secure comparisons may be made with similar monuments already discovered in Bulgaria (Stranja,

Sakar) and Turkey of the wider Thracian area and before the recently discovered monuments may be dated.

This research will bring the solution to all relevant problems for the time being, and it will greatly contribute to the study of the Thracian prehistory and specifically to the matter of the displacement and establishment of the prehistoric peoples in the always significant Thracian area, which has been a geographical as well as a cultural link between Europe and Asia.

Rock engravings

They are located at the place Tsogar 11 km. northwest Roussa and beyond the ruined village of Sarpedonia, just 10 m. north of the forest path leading to « Hilia » hill.

The human figures are represented in the lineal way and differ among each other in the details of the extremities and in their posture. The heads consist of small circular hollows, except

Είκ. 20. Ἄκρον βράχου
 με διακριομένην βάσιν
 πιθανῶς λαιμοῦ ὀλογλύ-
 φου κεφαλῆς

for two cases in which the hollows are semicircular and flat on top. In most of the figures the arms are outstretched and form a cross with the trunk; in other cases the arms are outstretched out slightly raised or lowered. The fingers, when they are represented, are depicted as radiating from the hand.

In four figures there is a straight line between the legs, representing the phallus. The biggest of them $0,25 \times 0,20$ m. is found on the left side of the rock (fig. 16) and it is surrounded by shallow cavities. On the opposite side there is another figure (fig. 17) $0,38 \times 0,35$ m. conspicuous because of its size and because of two shallow hollows on either side of the vertical trunk representing the breasts of a woman.

Among the reptiles we can clearly distinguish snakes and probably lizards. We can not define with certainty kinds of birds depicted, of which the

heads, the body, the tail and the legs are roughly shown. The arched tail of four of them, however, leads us to suggest swallows.

One circle with four radii is obviously a symbol of the sun, while other circular and semicircular shapes probably symbolize the moon.

For the time being we have no special chronological evidence, to date the rock engraving of Tsogar, except their relationship with other known depictions engraved on rocks from various countries.

The rock engravings discovered at Tsogar, in western Thrace, have a close relationship with those in Italy (Val Camonica) and the Austrian Alps. From this relationship we can tentatively suggest, until new evidence come to light, that they date within the 13th and 12th centuries B.C., without excluding the possibility that they may go back to an older age.

D. TRIANDAFYLLOS

Είκ. 1. Δονούσα. Διμερές γεωμετρικόν οίκημα

ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΝ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΝ ΤΗΣ ΔΟΝΟΥΣΗΣ

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἣτις συνεχίσθη κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1972 εἰς τὸν γεωμετρικὸν συνοικισμόν τῆς Δονούσης¹, ἔφερεν εἰς φῶς τέσσαρα ἀκόμη κτίσματα,

1. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 390 - 393. ΑΑΑ IV (1971), σ. 210 κ.έ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 426.

ἐξ ὧν τὰ τρία ἦσαν διμερῆ. Ἡ ἀνασκαφὴ διεξήχθη κυρίως εἰς τὴν περὶ τὸ τεῖχος ἑκτασιν, εἰς τρόπον ὥστε συνεπληρώθη σχεδὸν ἡ ἔρευνα εἰς τὸ πρὸς Β. τμήμα τοῦ συνοικισμοῦ.

Εἰς τὸ ὑψηλότερον, ἀνατολικώτερον σημεῖον τῆς κλιτύος, ἑκαθαρίσθη κτίσμα (εἰκ. 1) ἀποτελούμενον ἐκ δύο

Εικ. 2. Δονούσα. Τὸ δωμάτιον μετὸν πεσσὸν

χώρων : ὁ βόρειος εἶχε πεζούλιον κατὰ τὴν βορείαν πλευράν, τὸ ὁποῖον ἀκολουθοῦν τὸ σχῆμα τοῦ βραχίωδους ἐδάφους κατὰ τὸ μέσον περίπου, εἶχε μῆκος κατὰ τὸ μέσον 4.10 καὶ πλάτ. 4 μ., ἐπεκοινῶνει δὲ πρὸς τὸν νοτιώτερον δι' ἀνοίγματος πλάτ. 0.95 μ. Ὁ νότιος χῶρος, μῆκους 4.70 καὶ πλάτ. 3.20 μ.,

εἶχεν ἓν ἀκόμη ἄνοιγμα κατὰ τὴν δυτικὴν μακρὰν πλευράν, πλάτ. 1.35 μ.

Χαμηλότερον ἀπεκαλύφθη ἕτερον διμερὲς ἐπίσης κτίσμα (εἰκ. 1), συνολικοῦ μῆκους 9.90 καὶ πλάτους 3.10-3.65 μ. Ὁ βόρειος χῶρος εἶχε κατὰ τὸ μέσον τετράγωνον λίθον, διαστ. 0,45 × 0,45 καὶ ὕψ. 0,30 μ., ὁ ὁποῖος ἐπάτει

ἐπὶ ἄλλων πλακοειδῶν λίθων, καὶ ἐχρησίμειεν ὡς βάσις ξυλίνου πεσσοῦ πρὸς στήριξιν τῆς ὀροφῆς² (εἰκ. 2). Εἶναι τὸ μόνον παράδειγμα ἐσωτερικοῦ στηρίγματος, τὸ ὁποῖον διεπιστώθη μέχρι σήμερον εἰς τὸν ὑπὸ ἀνασκαφῆν συνοικισμόν. Εἰς τὸν διαχωριστικὸν τοῖχον ἐσχηματίζετο ἄνοιγμα πλάτ. 0,70 μ. Ἄλλα ἀνοίγματα δὲν διεπιστώθησαν, διότι οἱ τοῖχοι δὲν ἐσώζοντο καθ' ὅλον τὸ μῆκος.

Τρίτον τέλος κτίσμα, μῆκ. 9.30 - 9.70 καὶ πλάτ. 3.90 - 5.10 μ., ἀπετέλεσε τὴν πρὸς Δ. καὶ παρά τὰ τεῖχη ἐπέκτασιν τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὴν κατωφύρειαν. Τὸ ὡς ἄνω κτίσμα εἶχεν ἄνοιγμα πλάτ. 2.20 μ. κατὰ τὴν δυτικὴν μακρὰν πλευράν, εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικὸν τὸ ἔδαφος ἦτο ἰσοπεδωμένον μόνον κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Εἰς ἀπόστασιν 1.75 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχον ὑψοῦτο μακρὸν πεζούλιον μήκους 4 μ., τὸ ὁποῖον

2. Διὰ τοὺς ἐσωτερικοὺς κίονας εἰς γεωμετρικᾶς οἰκίας βλ. H. Dreyer, Griechische Baukunst in geometrischer Zeit, O 112.

Εἰκ. 3. Δονοῦσα. Γεωμετρικὸς σκύφος

συνεκράτει γέμισμα ἐξ ἀργῶν λίθων, μετὰ τὸ ὁποῖον ἀνυσοῦτο τὸ φυσικὸν πέτρωμα μέχρις ὕψους 1.65 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδον.

Ἐξ ὄλων τῶν χώρων περισυνελέγη πλῆθος ὀστράκων, ἐκ τῶν ὁποίων συνεκολλήθησαν πολλὰ ἀγγεῖα: μεγάλοι ἀμφορεῖς, σκύφοι, οἰνοχόαι καὶ ὀλίγα κρατηροειδῆ. Τὰ κατωτέρω ἀγγεῖα ἀποτελοῦν ἐπιλογὴν τῶν συγκολληθέντων:

1) Μέγας σκύφος, φέρων διακόσμησιν ἐφ' ἐκάστης ὄψεως ἀνά δύο ὀμάδας κρεμαμένων ἡμικυκλίων, εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος. Ὑψ. 0,145, διάμ. χεῖλ. 0,195 - 0,20 μ. (εἰκ. 3).

2) Μικρὸς κρατῆρ με ζώνην εἰς τὸ ὕψος τῶν λαβῶν, φέρουσαν ἐφ' ἐκάστης ὄψεως ὀμάδας πυκνῶς διατεταγμένων γραμμῶν, ἐλαφρῶς λοξῶν³. Ὑψ. 0,252, διάμ. χεῖλ. 0,225 - 0,245 μ. (εἰκ. 4).

3) Ἀμφορεὺς φέρων διακόσμησιν εἰς μὲν τὸν λαιμὸν στενὴν ζώνην με ὀμά-

3. Ἡ διακόσμησις τοῦ κρατήρος τούτου ἐνθυμίζει τὴν ἀνάλογον εἰς τὰ ἀγγεῖα τῆς ὀμάδος Αα ἐκ Δήλου, Délos XV, πιν. XIV, 58, 59, 61, 63.

Εἰκ. 4. Δονοῦσα. Γεωμετρικὸς μικρὸς κρατῆρ

δας καθέτων γραμμῶν, εἰς δὲ τὸν ὦμον ἑτέραν πλατεῖαν μετὰ ομάδας ἡμικυκλίων. Ὑψ. 0,622 μ. (εἰκ. 5).

4) Μεγάλη ὑδρία μετὰ ἐπίμηκες ῥοειδῆς σῶμα. Εἰς τὸν ὦμον διακόσμησις : μεταξὺ δύο ὀριζοντιῶν γραμμῶν, ἀνὰ μία ὁμάς τεσσάρων καθέτων γραμμῶν, ὑπεράνω τῆς ἀρχῆς ἐκάστης λαβῆς. Εἰς τὸ σῶμα πλατεῖαι ταινίαι γανώματος. Ὑψ. 0,552 - 0,57 μ. (εἰκ. 6).

Πλὴν τῶν ἀγγείων εἰς τὸ πρῶτον κτίσμα εὐρέθησαν καὶ δύο χαλκᾶ ψέλια, διαλελυμένος χαλκοῦς δακτύλιος, μία σιδηρᾶ αἰχμὴ λόγχης καὶ εἰς λίθος εἰς σχῆμα πελέκεως.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

DONOUSSA : FROM THE GEOMETRIC SETTLEMENT

The excavation of the Geometric settlement on the island of Donoussa was continued in 1972.

Remains of three more buildings were discovered in the area near the fortification wall and of a fourth near the center of the settlement. Each of the three buildings had two rooms. In one of these rooms a central post of wood resting on a square stone base supported the roof. This is the only room with a central roof support so far found in the settlement.

As usual, many fragmentary vases were found. It was possible to put together many complete vases, including large amphorae, skyphoi, oinochoai and several craters. Typical examples of these shapes are illustrated in figs. 3 - 6.

F. ZAPHEIROPOULOU

Εἰκ. 5. Δονοῦσα. Γεωμετρικὸς ἀμφορεὺς

Εἰκ. 6. Δονοῦσα. Γεωμετρικὴ ὑδρία

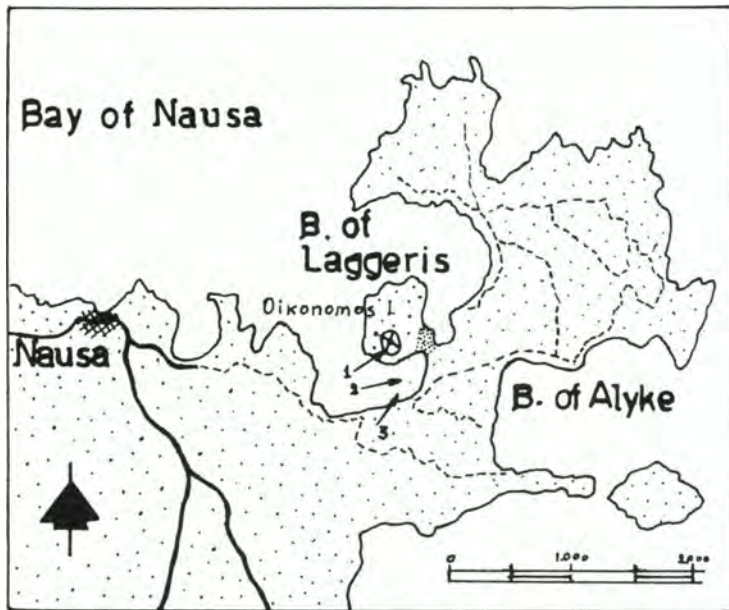

Fig. 1. The NE peninsula of Paros

A FORTIFIED ACROPOLIS ON THE OIKONOMOS ISLAND OF PAROS

From July, 1969, a survey was started on Paros to collect material on the topography of the ancient island¹. The research is still in progress and it is hoped that the accumulated information will eventually shape the nucleus for a future systematic investigation on Paros.

Extensive areas of the north and east side of the island have been studied and it is from this work that the archaeological map of NE Paros has been

enriched with some forty new sites, dealing with ancient buildings, tombs and harbour structures².

Among these sites the Oikonomos island, situated in the middle of the Lageris Bay, to the West of the peninsula that marks the NE end of Paros, must have played a significant role in the early history of the area (fig. 1, no 1). The peninsula was known as Sunion in antiquity³. Two large bays outline its NW and SE side,

1. The author would like to thank Prof. Sp. Marinatos for his assistance and encouragement, Ephor N. Zaphiropoulos for permission to study the acropolis and the Spears Fund in the Dept. of Art and Archaeology, Princeton University, for the grant enabling him to visit Greece in the summer of 1970.

2. A detailed topographical study of the NE part of Paros is under preparation.

3. O. Rubensohn, *Paros II*, AM 26 (1901), 164. Pauly - Wissowa 18, 1949, s.v. *Paros*, cols. 1800 and 1854.

Fig. 2. The Lageris Bay, with the Oikonomos Island on the left

the Lageris Bay and the Bay of Alyke, respectively. The Oikonomos island is situated some miles to the East of the modern town of Nausa. It stretches N - S in the Bay and is connected with Paros by means of a narrow sandbar (fig. 2).

During 1958, a local paper in Paros (Ἡ Φωνὴ τῆς Πάρου, 15-7-58) had already underlined the archaeological importance of this site. Judge Ol. Alifieris, an antiquarian and native of Nausa, led us to the site in the summer of 1970⁴. The little island preserves

ruins of an ancient circular peribolos on a low hill of the SE side. The wall, which is preserved in a very good condition on the north and south sides, covers a rather small area; its entire length measures about 250 m. Particularly well preserved is a section on the north side (height 1.05 m.). Study of this part indicates that the peribolos consists of two parallel walls filled with rubble in the middle (fig. 3). The width is 1.45 m.⁵. A section on the south side shows the style of masonry (fig. 4). It is a dry rubble wall with

4. We are indebted to Mr. Alifieris and to Mr. O. Kaparis, both natives of Nausa, for their fruitful collaboration. The teacher, K. Photiou, in an article to the Greek paper Ἐλεύθερος Κόσμος (2-10-71) supported the view that the

ancient city of Paros was located on the same NE peninsula; a view which we cannot subscribe to.

5. Perhaps the upper part of the wall was built with sun-dried bricks.

Fig. 3. Part of the wall on the North side, viewed from the East

Fig. 4. Part of the wall on the South side

large, roughly hewn stones⁶. The style is reminiscent of Mycenaean walls, though we feel that its date must be lowered considerably. One gate can be safely identified on the east side, towards the coast. Many ruins, apparently belonging to buildings, can be seen in the immediate vicinity. A rectangular building was attached to the wall on the south side (fig. 4). Among the foundations which are easily visible inside the wall, we must mention a long rectangular structure like a stoa on the SW side (fig. 5), a small apsidal building in the middle of the area (fig. 6), and finally, a pair of buildings to the NE. The rectangular rooms of one of the latter buildings cover about 6.50×9.50 m. Fragments of large pithoi with relief and incised decoration collected around

6. For this type of masonry cf. F. Winter, *Greek Fortifications* 1971, 85 - 86, 128 and 299.

the area cannot provide a secure date⁷ (fig. 7). One tends to date the settlement in the early Archaic period, on the basis of the simplified plan⁸, the style of masonry and the potsherds. One might even be willing to accept an earlier date in the Geometric period, but we lack evidence. Nevertheless, we may say that the geographical features of the acropolis⁹, built on a promontory with two harbours, one on each side¹⁰, recall the earlier Ionian and Aeolian cities on the coastal area of Asia Minor¹¹.

There is a well still in use, lined with dry rubble masonry, to the NE of the acropolis (fig. 8). A cave to the north, and vestiges of ancient kilns noticeable along the east coast of the Oikonomos island, need to be studied.

We also investigated the underwater area of the little harbour to the south of the sandbar (fig. 1, no 2). In a depth of 1.80 - 2.50 m. we located ancient tombs, some of them still

7. Pithoi with triglyph - metope decoration seem to be dated in the Archaic period. Modern scholarship has not established their earlier chronological limit. For the problem see: AM 18 (1893), 134, fig. 30. Hesp. 7 (1938), 221, fig. 56 and 402, fig. 38. Hesp. 9 (1940), 253 - 4, fig. 56. BSA 44 (1949), 55, pl. 20.3.

8. For the simple character of early East Greek fortifications, cf. Winter (supra), 126.

9. The fortified area can be considered as an acropolis, though it is not built on a high hill with steep cliffs, because it is largely surrounded by the sea.

10. For settlements on peninsulas with two anchorages cf. Winter (supra) 18.

11. Early Ionian and Aeolian cities were usually founded on promontories or peninsulas. Cf. J.M. Cook, *The Greeks in Ionia and the the East*, 1965, 30.

Fig. 5. The foundations of a long building from NE

Fig. 6. The North end of an apsidal building

sealed, made with slabs of gneiss. The tombs are rectangular with a short projecting entrance, normally sealed with stones (fig. 9). One of them was about 2.00 × 2.00 m. large. The Oikonomos island was apparently the

Fig. 7. Fragments of large pithos from the acropolis (Museum of Paros)

Fig. 8. The ancient wall

Fig. 9. The entrance of an underwater tomb as viewed from a fishing equipment

tip of a peninsula projecting into Lageris Bay. In some early period, part of the peninsula submerged, so that the whole cemetery disappeared under the sea, disconnecting the island from the coast. The sandbar connecting the Oikonomos island to Paros is modern, as can be deduced from various sources¹².

12. O. Rubensohn, who had not noticed the acropolis, in describing the island does not mention the sandbar. Cf. O. Rubensohn, *Paros II*, AM 26 (1901), 168.

A great deal of potsherds were found on the floor of a Roman building, whose foundations are situated right on the coast of Lageris Bay (fig. 1, no 3 and fig. 10). Along the same coast there are long cuttings on the rocks, sometimes even under the sea, corresponding to buildings of unidentified function¹³ (fig. 1, no

13. O. Rubensohn (*supra*) 168 - 170.

Fig. 10. The foundations of a Roman building

3). Similar cuttings are also preserved in Alyke Bay¹⁴ and elsewhere around the Sunion Peninsula¹⁵. The date of these cuttings may perhaps coincide with a period of Parian history, when

14. O. Rubensohn, (supra) 164 - 168.

15. A great deal of them are unpublished.

maritime and commercial activity was intense.

Further research into the area will certainly reveal evidence for a definite dating of the acropolis and the submerged cemetery.

DEMETRIUS SCHILARDI
Princeton University

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΤΗΣ ΙΠΠΟΤΟΚΡΑΤΙΑΣ (1309 - 1522) ΕΙΣ ΡΟΔΟΝ

Ἡ συστηματικὴ συντήρησις τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ρόδου, ἡ ὁποία ἤρχισε κατὰ τὸ 1965 καί, διακοπεῖσα κατὰ τὰ

ἔτη 1967 - 1970, ἐπανήρχισεν ἀπὸ τοῦ 1971, περιωρίσθη σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν στερέω-

Εικ. 1. Ναός Ἁγ. Θεοδώρων Ἀρχαγγέλου. Ἁγία Μαρίνα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συντηρήσεως

σιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μ. Ταξιάρχου Μιχαήλ εἰς Θάρι¹. Κατὰ τὸ 1972 ὅμως ἐτέθησαν δύο εὐρύτεροι στόχοι εἰς τὸ συνεργεῖον συντηρήσεως· ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ ἐντοπισμὸς τῶν ἐκκλησιῶν τῶν ἐχουσῶν ζωγραφικὸν διάκοσμον, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ κτηριακὴ συντήρησις αὐτῶν καὶ ἡ διάσωσις τῶν τοιχογραφιῶν διὰ τῆς στερεώσεως τῶν ἀποκεκολλημένων τμημάτων των. Τὰ μνημεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα εἰργάσθη τὸ συνεργεῖον συντηρήσεως ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ ζωγράφου-συντηρητοῦ κ. Φώτη Ζαχαρίου, εἶναι αἱ ἑξῆς ἐκκλησίαι τῆς με-

1. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 438. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 539.

σαιωνικῆς πόλεως καὶ τῶν χωρίων τῆς Α. καὶ Δ. πλευρᾶς τῆς νήσου:

Α'. Μεσαιωνικὴ πόλις

1. Ἴλκ - Μιχράμπ² (Ἁγ. Αἰκατερίνη;)
2. Ντολαπλι³ (Ἁγ. Τριάς;)
3. Ἁγ. Μαρίνα
4. Κιζιλ Καπού⁴ (Ἁγ. Ἰωάννης;), παρὰ τὴν μεσαιωνικὴν πύλην τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου

Β'. Λίνδος

1. Ἁγ. Γεώργιος ὁ Χωστός
2. Ἁγ. Γεώργιος ὁ Παχυμαχιώτης ἢ ὁ ἐπάνω
3. Ἁγ. Δημήτριος
4. Ταξιάρχης Μιχαήλ
5. Παναγία τῆς Λίνδου⁵
6. Ἁγ. Ἰωάννης εἰς τὸν Πευκιὰ

Γ'. Λέρδος

1. Παναγία ἡ Καθολικὴ⁶

Δ'. Πυλῶν

1. Παναγία ἡ Κυρά⁷
2. Ἁγ. Γεώργιος

2. Α. Gabriel, La cité de Rhodes, Paris 1923, τ. II, σ. 184 - 185. Ἁ. Ὁρλάνδου, Βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου, ΑΒΜΕ τ. ΣΤ (1948), σ. 142 κ.έ.

3. Α. Gabriel, ἔ.ἀ., σ. 194. Ἁ. Ὁρλάνδου, ἔ.ἀ., σ. 175 κ.έ.

4. Α. Gabriel, ἔ.ἀ., σ. 202.

5. Ἁ. Ὁρλάνδου, ἔ.ἀ., σ. 200 κ.έ.

6. Ἁ. Ὁρλάνδου, ἔ.ἀ., σ. 213. Αἱ τοιχογραφίαι χρονολογοῦνται εἰς τὸν 15ον αἰ. πλὴν τῆς ἐνθρόνου Παναγίας τῆς «Καθολικῆς» τῆς ἐξωγραφημένης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰ. μ.Χ. εἰς τὸν νότιον τοῖχον ἐντὸς τυφλῆς ἀψίδος. Ἐκ τῆς ὡς ἄνω μορφῆς πλανηθεῖς ὁ Καθηγητὴς Ἁ. Ὁρλάνδος ἐχρονολόγησεν ἅπαντα τὸν ζωγραφικὸν διάκοσμον τῆς ἐκκλησίας εἰς τὸν 17ον αἰ.

7. Ἁ. Ὁρλάνδου, ἔ.ἀ., σ. 212.

Είκ. 2. Ναός Ἁγ. Θεοδώρων Ἀρχαγγέλου. Κεφαλὴ Ἁγ. Μαρίνης κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συντηρήσεως

Ε'. Κάλαθος

1. Ἁγ. Γεώργιος εἰς τὸ Καπί
2. Ἁγ. Κυριακὴ
3. Παναγία ἢ Κυρὰ⁸

ΣΤ'. Ἀρχάγγελος

1. Ἁγ. Θεόδωροι
2. Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος
3. Ἁγ. Γεώργιος ὁ Πετρωνιάτης

8. Πιθανῶς πρόκειται περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου, τοῦ οἰκοδομηθέντος ὑπὸ τοῦ οἰκοδόμου (Πελεκάνου) Ξένου Capassa περὶ τὸ 1452 μ.Χ. Βλ. σχετικῶς Ζαχ. Τσιρπανλῆ, Μελέτες γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ρόδου στὰ χρόνια τῶν ἵπποτῶν, Θεσσαλονίκη, 1970, σ. 19 καὶ 34 - 36.

4. Παναγία ἢ Πλατανιώτισσα

5. Προφήτης Ἡλίας

Ζ'. Παστίδα

1. Ἀξεστράτηγος (Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ)

Η'. Μαρτσῶ

1. Ἁγ. Γεώργιος
2. Ἁγ. Νικόλαος
3. Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω εἴκοσι πέντε μνημείων, τὰ ὅποια ἠρευνήσαμεν καὶ συντηρήσαμεν, διεπιστώθη, ὅτι δέκα ὀκτὼ ἔχουν ζωγραφικὸν διάκοσμον χρονολογούμενον μεταξὺ τοῦ 14ου αἰ. μ.Χ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. μ.Χ., δηλαδὴ ἀνήκουν εἰς

Είκ. 3. Ναός Ἁγ. Γεωργίου Παχυμαχιώτου Λίνδου. Ἱεράρχης

τὴν ἐποχὴν τῆς ἵπποκρατίας τῆς νήσου, δύο ἀνήκουν εἰς τὴν προῖποτικήν ἐποχὴν (11ον - 13ον αἰ. μ.Χ.) καὶ πέντε εἶναι μεταβυζαντινά. Τρία ἐκ τῶν μνημείων τῆς ἐποχῆς τῆς ἵπποκρατίας χρονολογοῦνται ἀκριβῶς διὰ κτητορικῶν ἐπιγραφῶν. Τὸ ἐν εὐρίσκεται 2.500 μ. ΝΔ. τοῦ χωρίου Ἀρχάγγελος καὶ εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τοὺς Ἁγ. Θεοδώρους. Εἶναι μονόχωρος καμαροσκεπὴς ναός, ὁ ὁποῖος εἶχεν ὑποστῆ ζημίας ἐκ τοῦ χρόνου καὶ τῶν στρατευμάτων κατοχῆς κατὰ τὸν Β΄ παγκόσμιον πόλεμον.

Αἱ ἐκτελεσθεῖσαι ὑπὸ τῆς Ἐφορείας

Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στερεωτικαὶ ἐργασίαι καὶ ἡ ἀνακεράμωσις τῆς στέγης διέσωσαν τὰς φθειρομένας τοιχογραφίας ἐκ τῶν εἰσρεόντων ἐκ τῆς στέγης καὶ τῶν τοίχων ὀμβρίων ὑδάτων καὶ συνεκράτησαν ἐκ τῆς τελικῆς καταστροφῆς τὸ μνημεῖον.

Οἱ Ἁγ. Θεόδωροι εἶναι κατάγραφοι διὰ τοιχογραφῶν, τὰς ὁποίας ἐκάλυπτε κατὰ μέγα μέρος παχὺ ἐξ ἀσβέστου ἐπιχρῖσμα. Μέχρι τοῦδε ἀπεξέστη τμήμα τῶν ἀσβεστωμάτων καὶ ἀνεφάνησαν εἰς τὴν καμάραν σκηναὶ ἐκ τοῦ Δωδεκαόρθου (Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ, Κοίμησις τῆς

Θεοτόκου και Βαΐοφόρος), εἰς τὸ Ἰ. Βῆμα τὸ τρίμορφον τῆς Δεήσεως καὶ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχαι, εἰς δὲ τοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀμέσως κάτωθεν τῆς καμάρας ἐντὸς ζώνης στηθαίου, ἅγιοι ἐντὸς θωρακίων καὶ κάτωθεν αὐτῶν ὀλόσωμοι στρατιωτικοὶ ἅγιοι, ἀσκηταί, μάρτυρες (εἰκ. 1 καὶ 2).

Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον, ἐκατέρωθεν τῆς

θύρας εἰσόδου καὶ εἰς τὸ ὕψος τοῦ ὑπερθύρου της, ἦλθεν εἰς φῶς τετράστιχος κτητορικὴ ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας ἕκαστος στίχος ἀρχίζει ἀπ' ἀριστερῶν καὶ συνεχίζεται πρὸς τὰ δεξιὰ ὑπερπηδῶν τὴν θύραν εἰσόδου.

Συμφώνως πρὸς τὴν ὡς ἄνω ἐπιγραφὴν, ὁ ναὸς ἐκτίσθη καὶ διεκοσμήθη διὰ τοιχογραφιῶν τὴν 21ην Δεκεμβρίου τοῦ

Εἰκ. 4. Ναὸς Ἁγ. Νικολάου Μαρτισῶν. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς σκηνῆς τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ

Είκ. 5. Ναός Ἁγ. Νικολάου Μαρτισῶν. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς σκηνῆς τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ

ἔτους 6881 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ἴτοι τὸ 1372 μ.Χ. ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Μαυδιῆ καὶ τῆς συζύγου του Εἰρήνης τῆς Ἀτουμίσσης. Β. τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον εἰκονίζεται τὸ ζεύγος τῶν κητόρων, οἱ ὅποιοι κρατοῦν ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγ. Θεοδώρων.

Τὸ ὀρθὸν σχέδιον, οἱ ἄρμονικοὶ χρωματισμοί, ἡ πλαστικὴ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων, αἱ εὐγενεῖς μορφαὶ κλπ. κατατάσσουν ἀπὸ ἀπόψεως ποιότητος τὰς τοιχογραφίας τῶν Ἁγ. Θεοδώρων εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν καλυτέρων ζωγραφικῶν ἔργων τῆς Ρόδου.

Εἰς τὴν ΒΔ. παρυφὴν τῆς Λίνδου ὀρθοῦται ὁ μονόχωρος σταυροειδῆς τρουλλαῖος ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, γνωστὸς σήμε-

ρον μετὴν ἐπωνυμίαν : ὁ ἐπάνω. Ἡ ἔρευνα ἐντὸς αὐτοῦ ἔφερεν εἰς φῶς κάτωθεν τοῦ ἐξ ἀσβέστου ἐπιχρίσματος λείψανα τοῦ ζωγραφικοῦ του διακόσμου. Ὁλοσώμους ἁγίους εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ κυρίως ναοῦ, ἱεράρχας (εἰ κ. 3) εἰς τὸ Ἱερόν Βῆμα καὶ τμήμα τῆς σκηνῆς τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν καμάραν ἄνωθεν αὐτοῦ. Εἰς τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ μετώπου τοῦ τόξου τῆς ἀψίδος ἀπεκαλύφθη ἐπιγραφή, ἐκ τῆς ὁποίας μαθάνομεν, ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Παχυμαχιώτου « ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστορήθη » ὑπὸ τινος ἱερέως καὶ τῆς συζύγου του Καλῆς τὸ ἔτος 6903 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, δηλ. περὶ τὸ 1394/95 μ.Χ. « πατριαρχοῦντος Κωνσταντινουπόλεως καὶ Νέας Ῥώμης Ἀντωνίου ». Ἡ μνεῖα τοῦ ὀνόματος τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἀντωνίου Δ', ὁ ὁποῖος ἦτο Πατριάρχης μετὰ τῶν ἐτῶν 1389 - 1390 καὶ 1391 - 1397 θέτει τὸ πρόβλημα, ἂν εἶναι ἀληθῆς ἡ ἐπικρατοῦσα γνώμη ὅτι ἡ ἐκκλησία τῆς Ρόδου εἰς τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰ. μ.Χ. ἦτο ἀκέφαλος καὶ οἱ Ἰωαννῖται ἱππῶται ἀπηγόρευον τὴν ἀνάμιξιν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὰς ὑποθέσεις τῶν δωδεκανησιακῶν ἐκκλησιῶν⁹.

Εἰς γραφικὴν πευκόφυτον θέσιν, ΝΔ. τοῦ χωρίου Μαρτισῶ, εἶναι ἐκτισμένος μονόχωρος καμαροσκεπῆς ναὸς ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἁγ. Νικόλαον. Τὸ ἐσωτερικόν του εἶναι κατάγραφον. Ὅπου ὑπῆρχον ἐπιχρίσματα, καλύπτοντα τὸν ζωγρα-

9. Τρ. Εὐαγγελίδου, Ἐκκλησία τῆς Ρόδου, ΕΕΒΣ, τ. ΣΤ (1939), σ. 153 κ.έ., Ἐμμ. Κωνσταντινίδου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Δωδεκανήσου, Ἀθῆναι 1968, σ. 48 κ.έ., Ἐμμ. Κωνσταντινίδου, Ἡ ἐν Δωδεκανήσῳ ἐκκλησία, Ἀθῆναι 1970, σ. 21 - 22. Χ. Παπαχριστοδούλου, Ἱστορία τῆς Ρόδου, Ἀθῆναι 1972, σ. 340.

φικόν διάκοσμον, ἀπεξέσθησαν καὶ ἐστερεώθησαν τὰ ἀποκεκολλημένα ἐκ τῶν τοίχων τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν. Τὴν καμάραν καλύπτουν ὀκτῶ σκηναὶ τοῦ Δωδεκαόρτου (Ἐθαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, Γέννησις τοῦ Χριστοῦ (εἰ κ. 4), Βάπτισις (εἰ κ. 5), Μεταμόρφωσις, Βαϊοφόρος, Σταύρωσις, εἰς Ἄδου κάθοδος καὶ Ἀνάληψις), ἐνῶ τὸ Δ. τύμπανον ἄνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου κοσμεῖται διὰ τῆς σκηνῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Εἰς τοὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζονται ὀλόσωμοι ἅγιοι καὶ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ ἱεράρχαι καὶ ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ, καὶ εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδος σώζεται τμήμα τοῦ τριμόρφου τῆς Δεήσεως. Τὴν κλεῖδα τῆς καμάρας καταλαμβάνει ζώνη ἐκ στηθαίων προφητῶν (εἰ κ. 6). Εἰς τὸ Δ. ἄκρον τοῦ βορείου τοίχου διακρίνεται ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν δαπάνη τοῦ χωρίου Μαρτισῶ καὶ διὰ τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν τῶν κατοίκων τοῦ «ἀνηγέρθη καὶ ἀνιστορήθη» ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου κατὰ τὸ ἔτος 6943 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, τὸ ὅποιον ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ 1434/35 μ.Χ. Τὰς τοιχογραφίας ἐφιλοτέχνησεν ὁ « Ἀλέξιος ἀμαρτωλὸς τάχα καὶ ζουγράφος ».

Ἐχοντες λοιπὸν ὡς βάσιν τὰ ὡς ἄνω ἀκριβῶς χρονολογημένα τρία μνημεῖα (Ἁγ. Θεοδώρου, Ἁγ. Γεώργιον Παχυμαχιώτην καὶ Ἁγ. Νικόλαον) καὶ ἑπτὰ εἰσέτι τῆς αὐτῆς ἐποχῆς — δύο εἰς Ρόδον (ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓν, ὁ Ἁγ. Φανούριος, διαθέτει δύο χρονολογίας, μίαν τοῦ 14ου αἰ. μ.Χ. καὶ μίαν τοῦ 15ου αἰ. μ.Χ.), ἓν εἰς Χάλκην, ἓν εἰς Λέρον καὶ τρία εἰς Κάλυμνον — δυνάμεθα πλέον νὰ χρονολογήσωμεν μετὰ σχετικῆς ἀκριβείας τὰς τοιχογραφίας τῶν λοιπῶν δέκα πέντε ναῶν καὶ ἓνα μέγαν ἀριθμὸν μνημείων κατεσπαρμένων εἰς τὰς νήσους τοῦ δωδε-

Εἰκ. 6. Ναὸς Ἁγ. Νικολάου Μαρτισῶν. Προφήτης Μωϋσῆς

κανησιακοῦ νησιωτικοῦ συμπλέγματος.

Τὸ σύνολον τῶν ἱστορημένων μνημείων τῆς ἱπποτοκρατίας εἰς τὴν Δωδεκάνησον ὑπερβαίνει τὰ ἑκατὸν, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ἐξήκοντα περίπου εὐρίσκονται εἰς τὴν Ρόδον. Ἡ ὑπαρξις τόσον μεγάλου ἀριθμοῦ τοιχογραφιῶν μεταξὺ τοῦ 14ου αἰ. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. ἐρμηνεύεται ὄχι μόνον ἐκ τῆς σχετικῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας¹⁰, τῆς ὁποίας ἔχαιρον

10. S. Picenardi, *Itinéraire d'un chevalier de S. Jean de Jérusalem dans l'île de Rhodes*, 1900, σ. 115 κ.έ. Ζαχ. Τσιρπανλῆ, ἑ.ά., σ. 9 κ.έ., Χ. Παπαχριστοδοῦλου, ἑ.ά., σ. 288 κ.έ.

Είκ. 8. Ναός Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου Ἀρχαγγέλου. Κεφαλὴ Ἁγ. Γεωργίου

οἱ ὀρθόδοξοι ἐντὸς τοῦ κράτους τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς ἀκμῆς τῶν Ἑλλήνων δωδεκανησίαν κατὰ τὴν ἱπποτοκρατίαν. Ἡ Ρόδος ἦτο εἰς ἀπὸ τοὺς μεγάλους διαμετακομιστικὸς σταθμοὺς τοῦ ἐμπορίου μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως¹¹. Μεγάλοι τραπεζικοὶ καὶ ἐμπορικοὶ οἶκοι τῆς Δ. Εὐρώπης εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν νῆσον,

11. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, Leipzig 1923, τ. I, σ. 526 - 527. S. Picenardi, ἔ.ἀ., σ. 131 κ.έ.

ὡς οἱ Περούτσι, οἱ Μπάρδι, οἱ Ἀλτοβίτι, οἱ Καπόνι, οἱ Ἀτσαγιόλι κ.ἄ.¹² Χαρακτηριστικὴ προσωπικότης Ἑλληνοῦ τῆς ἐν λόγῳ ἐποχῆς διὰ τὸν πλοῦτον τῆς καὶ τὴν κοινωνικὴν τῆς δρᾶσιν εἶναι ὁ Δραγονέττος Κλαβέλλη¹³, οἰκονομικὸς σύμβουλος καὶ πράκτωρ τοῦ Μεγάλου Μα-

12. S. Picenardi, ἔ.ἀ., σ. 131. X. Παπαχριστοδούλου, ἔ.ἀ., σ. 336 κ.έ.

13. Ζαχ. Τσιρπανλῆ, Ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ καὶ πνευματικὴ κίνηση στὴν ἱπποκρατουμένη Ρόδο, ἐν Τέχνῃ, Τ. Α', τεῦχ. 3 (Ἰουλ. 1970), σ. 19 - 20. X. Παπαχριστοδούλου, ἔ.ἀ., σ. 336.

Εικ. 7. Ναός Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου Ἀρχαγγέλου. Ἁγ. Γεώργιος

γίστρου Ντ' Ἐρεντιά (1376 - 1396), φεουδάρχης τῆς Νισύρου καὶ τοῦ ἑνὸς τρίτου τοῦ χωρίου τῆς Ρόδου Λάρδος. Τὸ 1390 τοῦ ἀπονέμεται ὑπὸ τοῦ τάγματος ὁ τίτλος τοῦ Familiaris, τὸ δὲ 1401 καὶ 1404 ὁ Κλαβέλλη ἀναλαμβάνει τὴν ρύθμισιν τῶν οἰκονομικῶν θεμάτων τῶν ἱπποτῶν. Τὴν εὐμάρειαν ταύτην καὶ τὸν πλούσιον τρόπον ζωῆς τῶν Ροδίων τοῦ 15ου αἰ. μ. Χ. περιγράφει μὲ λαμπρὰ χρώματα ὁ Ἐμμανουὴλ Γεωργιλλᾶς εἰς τὸ ποίημά του « Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου »¹⁴.

Εἰς τὰ γράμματα ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ Ρόδος κατὰ τὴν λατινοκρατίαν λογίους¹⁵

ὡς τὸν μητροπολίτην Ρόδου Νεῖλον Διασορινόν, Γεώργιον Κολοκύρην, Νικήταν Μυρσινιώτην, Ἀγαπητὸν Κασσιανόν, Ἐμμανουὴλ Γεωργιλλᾶν κ.ἄ. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνήκουν καὶ τὰ πλήρη ποιητικῶν κάλλους ροδιακὰ λαϊκὰ ὕσματα¹⁶.

Ἄψευδεῖς μάρτυρες τῆς ἐντοπίου ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι τὰ σωζόμενα σχεδὸν ἀκέραια ἐκκλησιαστικὰ καὶ κοσμικὰ κτήρια¹⁷ εἰς τὴν νῆσον, ἤτοι οἱ ναοί, τὰ παλάτια, αἱ οἰκίαι καὶ τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα.

Ἐνῶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ

14. G. Wagner, Carmina graeca medii aevi, Lipsiae 1874, σ. 32 κ.έ.

15. Γρ. Εὐαγγελίδου, Ροδιακὰ, Ρόδος 1917, σ. 53 κ.έ. Χ. Παπαχριστοδούλου, ἔ.ἄ., σ. 350 κ.έ.

16. G. Wagner, Das ABC der Liebe, Eine Sammlung Rhodischer Liebeslieder, Lipsiae 1879.

17. A. Gabriel, ἔ.ἄ., Τ. I καὶ II.

παραμένει πιστή εις τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν καὶ ἰδιαίτερος εἰς τὴν «ἀνατολικὴν» σχολήν¹⁸, ἢ κοσμική, ἂν καὶ ἀνήκει εἰς τὸν κύκλον τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς τέχνης¹⁹ καὶ κυρίως τῆς Γαλλικῆς καὶ ἐν μέρει τῆς Ἰσπανικῆς, ἐν τούτοις χρησιμοποιεῖ εὐρέως λειτουργικὰ καὶ μορφικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα εἰσάγει εἰς αὐτὴν ὁ τοπικὸς ἑλληνικὸς παράγων²⁰ τῶν «μαϊστόρων» καὶ «πρωτομαϊστόρων». Ἐπιγραφικαὶ καὶ ἀρχαιακαὶ πηγαὶ²¹ μᾶς ἔχουν διασώσει ὀνόματα Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων καὶ τεχνιτῶν, ὡς τοῦ Ἐμμανουὴλ Κούντη, τοῦ Ἀντωνίου τοῦ Παπᾶ, τοῦ Ξένου Carassa καὶ τοῦ Μιχαήλ Ταγκρῆ.

Αἱ δωδεκανησιακαὶ τοιχογραφίαι λοιπὸν τῆς ἵπποτοκρατίας προστίθενται ὡς κρίκος ἀλύσεως στοιχείων διὰ τὴν κατανόησιν μιᾶς ἐποχῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς ἀκμῆς τῶν Ἑλλήνων τῆς Δωδεκανήσου.

Περαίνοντες ἀρκούμεθα εἰς ὀλίγας παρατηρήσεις ἀξίας λόγου, κατὰ τὴν γνώμην μας, ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τριῶν μνημείων.

Μετὰ τὸ πέρασ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως τοῦ 1972 ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἐστερεώθησαν αἱ σωζόμεναι τοιχογραφίαι τῆς μικρᾶς τρικλίτου βυζαντινῆς βασιλικῆς, γνωστῆς ὑπὸ τὴν μουσουλμανικὴν ὀνομασίαν Ἰλκ - Μιχράμπ²². Πρόχειρον καὶ ἐν πολλοῖς καταστροφικὸν

καθαρισμὸν ἐκ τῶν ἀσβεστοκονιαμάτων ἐπεχείρησαν ἀνίδεοί τινες κάτοικοι κατὰ τὸ 1947, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου. Εἰς τὸ Ν. κλίτος καὶ ἐπὶ τοῦ Δ. τοίχου, ἀνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου, ἀπεκαλύφθη ὀλόσωμος καὶ ὀρθία ἢ μορφὴ τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης καὶ γύρωθεν αὐτῆς σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου της. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα αἱ τοιχογραφίαι αὗται δύνανται νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 15ου αἰ. μ.Χ., δηλ. ἡμισυ αἰῶνα περίπου ἀργότερον ἀπὸ τὰς σκηνὰς τοῦ Δωδεκαῶρτου²³, αἱ ὁποῖαι κοσμοῦν τὴν καμάραν τοῦ μέσου κλίτους.

Ἡ παρουσία εἰς τὸν ζωγραφικὸν διάκοσμον τοῦ Ἰλκ - Μιχράμπ τῆς μορφῆς τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης μετὰ σκηνῶν ἐκ τοῦ βίου της δικαιολογεῖ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ὁ ναὸς ἦτο ἀφιερωμένος εἰς αὐτήν²⁴.

Ἐπίσης ὁ καθαρισμὸς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ μέσου κλίτους ἔφερεν εἰς φῶς ἀνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου γιγαντιαίαν μορφήν στηθαίου Παντοκράτορος καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ γονυκλινῆς ζευγὸς κτητόρων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἀνὴρ προσφέρει εἰς τὸν Χριστὸν ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ. Τὸ διανοιχθὲν ἐπὶ Τουρκοκρατίας παράθυρον καὶ ἡ ὕγρασία ἔχουν καταστρέψει μέγα μέρος τῆς σκηνῆς.

Εἰς τὸν μονόχωρον καμαροσκεπῆ ναὸν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου τοῦ χωρίου Ἀρχάγγελος, κάτωθεν τῶν ἐπιχρισμάτων, ἀπεκαλύφθη καὶ ἐστερεώθη τὸ

18. Ἁ. Ὁρλάνδου, ἔ.ἀ., σ. 61 κ.έ.

19. Α. Gabriel, ἔ.ἀ., τ. I, σ. 119 κ.έ. καὶ τ. II, σ. 147 κ.έ.

20. Α. Gabriel, ἔ.ἀ., τ. II, σ. 153 κ.έ.

21. Ὁ γράφων πρόκειται νὰ δημοσιεύσῃ προσεχῶς ἰδιαίτεραν μελέτην περὶ τῶν Ἑλλήνων Ροδίων οἰκοδόμων τῆς ἐποχῆς τῆς ἵπποτοκρατίας.

22. Ἁ. Ὁρλάνδου, ἔ.ἀ., σ. 142 κ.έ.

23. Αὐτόθι.

24. Νομίζω, παρ' ὅλα ταῦτα, ὅτι πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν πιθανότητα ταυτίσεως τοῦ Ἰλκ - Μιχράμπ πρὸς τὸν ναὸν τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης, ὅπου κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ 1522 μετέφερον δι' ἀσφάλειαν τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ Φιλερήμου (J. Bosio, Dell' Istoria della Sacra Religione e Illustrissima Militia di S. Giovanni Gerosolimitano, Roma 1629, I, II, σ. 647 C

Εικ. 9. Ναος Ἁγ. Γεωργίου
Μαριτσῶν. Γρηγόριος ὁ Θεολόγος

σωζόμενον τμήμα τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου του. Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον καὶ νοτίως τῆς θύρας εἰσόδου τὸ ὁλόσωμον καὶ ὄρθιον ζευγὸς τῶν κτητόρων προσφέρει τὸ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ εἰς τὸν ἄνωθεν αὐτοῦ εὐρισκόμενον Χριστόν, ὁ ὁποῖος περιβάλλεται ὑπὸ τῶν δεομένων μορφῶν τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. Τὸν νότιον τοῖχον κοσμοῦν αἱ ὁλόσωμοι καὶ ὄρθιοι μορφαὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (εἰκ. 7) τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ καὶ ἐντὸς μιᾶς τυφλῆς ἀψίδος τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

Εἰς τὸ τεταρτοσφαιρίον τῆς ἀψίδος σώζεται τμήμα τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ κάτωθεν αὐτῆς διακρίνονται συλλειτουργοῦντες ἱεράρχαι. Εἰς τὸ ἄνωθεν τοῦ ἱεροῦ τμήμα τῆς καμάρας ἀπλοῦται ἡ σκηνὴ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ. Αἱ

διότι ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς εὐρίσκεται παρὰ τὴν ἀνασφαλῆ θέσιν τῆς Γλώσσης τῆς Προβηγκίας, ἡ ὁποία ἐδέχθη ἀλλεπαλλήλους ἐπιθέσεις καὶ βομβαρδισμοὺς τῶν Τούρκων.

τοιχογραφίαι αὗται χρονολογοῦνται εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 15ου αἰ. μ.Χ.

Εἰς τὰς κεφαλὰς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (εἰκ. 8) καὶ Ἁγ. Νικολάου παρετηρήθη, ὅτι τὸ πρόσωπόν των μέχρι καὶ τοῦ γυμνοῦ λαιμοῦ προεξέχει κατὰ τι τῆς λοιπῆς ἐξωγραφημένης ἐπιφανείας, διακρινομένης σαφῶς καὶ τῆς διαχωριστικῆς γραμμῆς τῶν δύο ἐπιπέδων.

Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ὑπογραφομένου, μία μόνον ἐρμηνεῖα εἶναι δυνατόν νὰ δοθῆ εἰς τὸ ὡς ἄνω φαινόμενον : ὅταν μεταγενεστέρως, δι' ἄγνωστον αἰτίαν, κατεστράφησαν τὰ ὡς ἄνω πρόσωπα, ἀφηρέθησαν ταῦτα καὶ κατεσκευάσθησαν νέα, διάφορα τελείως ἀπὸ ἀπόψεως τεχνικῆς καὶ τεχνοτροπίας. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (εἰκ. 9), ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ μονοχώρου καμαροσκεποῦς ναοῦ τοῦ

Ἅγ. Γεωργίου τῶν Μαριτσῶν. Ὁ ἀρχικὸς ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποῦ τμήματα σώζονται εἰς τὸν βόρειον

τοῖχον καὶ τὸ Ἱερὸν Βῆμα, χρονολογεῖται εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 15ου αἰ. μ.Χ.

ΗΛΙΑΣ Ε. ΚΟΛΛΙΑΣ

**PEINTURES MURALES DE L'ÉPOQUE
DES CHEVALIERS DE S. JEAN (1309 - 1522)
A RHODES**

En 1972 à Rhodes, le peintre - restaurateur Photis Zachariou et ses collaborateurs ont restauré les peintures murales de 25 monuments.

De ces églises les 18 sont datées de l'époque des chevaliers de S. Jean (1309 - 1522), les 2 du 11ème au 13ème s. et les 5 de l'époque post-byzantine.

Trois monuments de l'époque des chevaliers ont été datés avec précision par les inscriptions qu'on y a découvertes.

Le premier se trouve près du village Archangelos. C'est un édifice à nef unique, dédié aux Saints Théodores, et couvert d'un berceau. Son intérieur était entièrement peint, mais nous avons trouvé les peintures recouvertes par des couches successives d'enduit, probablement faites pendant la période de l'occupation turque. D'après le texte de l'inscription sur le mur Ouest, l'édifice et les peintures ont été exécutés en 1377 par Constantin Mavdi et son épouse Irène Atoumissa. Nous avons restauré l'édifice ainsi qu'une partie de ses peintures.

Dans le village de Lindos se trouve la deuxième église qui est dédiée à St. Georges Pachymachiotis. Édifice à nef

unique et cruciforme celui-ci, est couvert d'une coupole. D'après l'inscription il a été construit et peint en 1394/95.

La troisième église, dédiée à St. Nicolas, près du village de Maritsa, est également à nef unique et elle est peinte en 1434/35 par « Alexios le pêcheur peut-être et peintre ».

De Dodekanèse nous avons plus de 100 monuments à peintures murales, dont les 60 environ se trouvent à Rhodes. Cette multitude des églises à peintures est due à la liberté religieuse, politique et économique que les Rhodiens avaient obtenu dans l'état des chevaliers.

Enfin nous pouvons encore faire quelques dernières observations à propos des 3 églises rhodiennes. Dans l'église Ilk - Mihrab, sur le mur du nef Sud, nous avons découvert la figure de Ste Catherine avec des scènes de sa vie autour d'elle. Nous pouvons ainsi supposer que cette église était consacrée à cette Sainte.

Dans les églises de St. Jean à Archangelos et de St. Georges à Maritsa - datées du 15e s. - on a constaté des traces de restaurations effectuées déjà à une époque plus ancienne.

ÉLIE KOLLIAS

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΝ ΤΟΥ 4ου ΑΙ. π.Χ. ΕΙΣ ΑΘΗΝΑΣ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΙΕΡΑΝ ΟΔΟΝ

Ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Κασσάνδρας¹ ἀρ. 15, κειμένης βορειότερον τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ, τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1973 ἠρευνήθησαν, εἰς οἰκόπεδον ἰδιοκτησίας Σιγάλα, δέκα ἕξ τάφοι (εἰ κ. I, σ χ ε δ. I) τῶν ὑστέρων κλασσικῶν χρόνων. Οὗτοι ἀνήκον εἰς νεκροταφεῖον εὐρισκόμενον ἐκατέρωθεν τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, ἣ ὁποία ἤρχετο ἀπὸ τῆς Ἱερᾶς Πύλης (αὕτη εὕρισκετο νοτιώτερον τοῦ Διπύλου) καὶ κατέληγεν εἰς Ἑλευσῖνα², δι' αὐτῆς δὲ διήρχετο ἡ πομπὴ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἑλευσινίων.

Αἱ ὑπὸ τῆς Γ' Ἐφορείας διεξαχθεῖσαι ἀνασκαφαί³, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἔφερον εἰς φῶς πλείστους τάφους ἀνήκοντας εἰς τὸ νεκροταφεῖον ὡς καὶ τμῆμα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, ἣ ὁποία εὕρισκετο εἰς βάθος 2 μ. κάτωθεν τοῦ κρασπέδου τῆς συγχρόνου Ἱερᾶς ὁδοῦ.

Ἄπαντες οἱ τάφοι ἠδράζοντο εἰς βάθος κυμαινόμενον ἀπὸ 1.75 - 2.42 μ. ἐπὶ ἀμμόδους ἐπιχώσεως, ἣ ὁποία εἶναι συνήθης εἰς τὴν περιοχὴν. Οἱ ἑπτὰ ἐκ τῶν τάφων ἦσαν σαρκοφάγοι (I, II, III, IV, V, VI, VIII), τέσσαρες λακκοειδεῖς (VII, XIII, XIV, XV, ἐκ τούτων οἱ τρεῖς ἦσαν πυραῖ), μία πηλίνη λάρναξ (XI), οἱ δὲ λοιποὶ κεραμοσκεπεῖς καλυβῖται. Οἱ ἕξ ἐξ αὐτῶν κατηθύνοντο ἀπὸ Β - Ν μετὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ εἰς τὴν βορείαν πλευράν, οἱ ὑπόλοιποι δὲ ἀπὸ Α - Δ μετὰ

τὴν κεφαλὴν εἰς τὴν Α πλευράν. Εἰς καλὴν κατάστασιν ἀνευρέθη ὁ σκελετὸς τοῦ τάφου V, ἐνῶ ἐκ τῶν ὑπολοίπων διετηροῦντο ὀλίγα ὄστᾶ ἀπὸ τοὺς βραχίονας ἢ ἀπὸ τοὺς πόδας· ἐκ τοῦ νεκροῦ τοῦ τάφου XV ἐσώζετο μόνον τὸ κρανίον. Ἄπαντες ἦσαν εἰς ὑπτίαν στάσιν. Τὰ κτερίσματα εἶχον ἐναποτεθῆ εἴτε παρὰ τοὺς πόδας τοῦ νεκροῦ εἴτε παρὰ τοὺς ὤμους αὐτοῦ, ἀνευρέθησαν δὲ συνολικῶς 21 ἄγγεῖα, δύο σιδηραῖ σπλεγγίδες, εἰς χαλκοῦς δακτύλιος, δύο χαλκαῖ βελόνας, μία χαλκῆ περόνη, ἐν σιδηροῦν μαχαίριδιον, θραύσματα ὑαλίνου ἄγγείου, ὑλικὸν λιπαρὸν τὴν ἀφὴν καὶ ἐν εἰδῶλιον ἀστραγαλιζούσης γυναικός.

Τάφος I

Σαρκοφάγος ἐκ πάρου κιτρινωποῦ λίαν κατεστραμμένη· διετηρεῖτο ὁ πυθμὴν αὐτῆς μετὰ μικροῦ τμήματος τῶν πλευρῶν της. Ἐσωτερικαὶ διαστάσεις 1.82 × 0,49 σῶζ. ὕψους 0,35, πάχος πλευρῶν 0,10. Ἐντὸς αὐτῆς ἀνευρέθη ἀρυβαλλοειδὲς μελαμβαφὲς ληκύθιον (εἰ κ. 2) ἐκ πηλοῦ ροδόχρου, ὕψους 0,008· ἐπὶ τοῦ κυρίως σώματος ἀνθέμιον, περὶ τὸ δευτέρον ἦμισυ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἰδὲ ὅμοια Robinson - Harcum-Piffie, Greek vases at Toronto, πίν. LXXXV, ἀρ. 479, 482, C.V.A. Oxford, 1 - 2, πίν. XL ἀρ. II, Robinson, Excavations at Olynthus, V πίν. 141, ἀρ. 408 - 417.

Τάφος II

Σαρκοφάγος ἐκ πάρου λίαν κατεστραμμένη, ὡς καὶ ὁ τάφος I. Διαστάσεις ἐσωτερικῶς 1.88 X 0,56, σῶζ. ὕψους 0,40. Ἐντὸς αὐτῆς οὐδὲν ἀνευρέθη.

1. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν κ. Ἄ. Λιάγκουραν διὰ τὴν παραχώρησιν τῆς μελέτης. Τὸ σχέδιον εἶναι τοῦ κ. Ἡ. Ἀνδρέου.

2. Ἱ. Τραυλός, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, σ. 50.

3. Εὐχαριστῶ τὴν δ. Ὁ. Ἀλεξανδρῆ διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν βοήθειαν.

Εικ. 1. Γενική άποψις τοῦ ἀνασκαφέντος οἴκοπέδου

Τάφος III (εἰκ. 3)

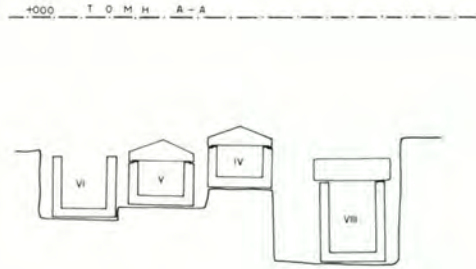
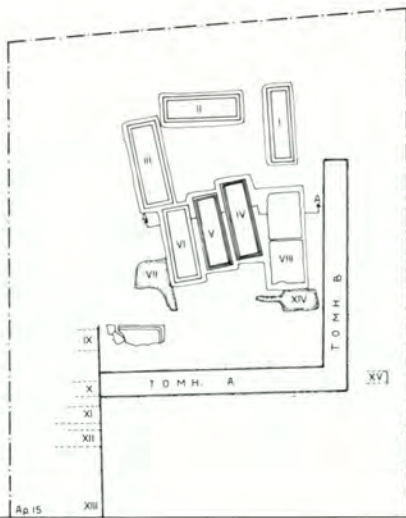
Σαρκοφάγος ἐκ κογχυλιάτου ὑποκίτρινου λίθου· κάλυμμα λίαν τεθραυσμένον· διαστάσεις αὐτοῦ 2.30×0.92 , πάχος 0.18 . Διαστάσεις ἐσωτερικῶς 2.02×0.60 ὕψος 0.43 . Ἐλάχιστα ὑπολείμματα ἐκ τοῦ νεκροῦ ἀνευρέθησαν. Ὁ τάφος οὗτος ἦτο ὁ πλουσιώτερος εἰς κτερίσματα περιεῖχε δὲ τρία ἄγγεῖα, τρία ἀλάβαστρα ἐκ μαρμάρου, ἓνα χαλκοῦν δακτύλιον, δύο χαλκᾶς περόνας, μίαν χαλκῆν βελόνην, ἓν σιδηροῦν μαχαιρίδιον, θραύσματα ἐξ ὑαλίνου ἄγγείου καὶ μικρὰν ποσότητα ὑλικοῦ λιπαροῦ τὴν ἀφήν.

1. (εἰκ. 4α). Ἄβαφες ἄγγεῖον, ἀκέραιον, λίαν ἀβαθές, δίωτον μὲ χαμηλὴν

βάσιν, ὕψους 0.02 , διαμ. βάσεως 0.061 , ἐκ πηλοῦ κιτρινωποῦ. Πρόκειται περὶ ἄγγείου λατρευτικῆς χρήσεως⁴. Πρβλ. *Agoga*, XII 2 πίν. 69 ἀρ. 1567, 1568. Τοῦ 375 - 360 π.Χ.

2. (εἰκ. 5 καὶ 6). Ἐρυθρόμορφος πυξίς, ἀκέραια, ὕψους μετὰ καλύμματος 0.06 διαμ. καλύμματος 0.14 , ἐκ πηλοῦ ροδόχρου: Βάσις χαμηλὴ, τοιχώματα κυρίως σώματος κοῖλα, κάλυμμα ἐλαφρῶς προεξέχον (Domed - Shaped). Ταινία ἐξ ὠσειδοῦς κοσμήματος περι-

4. Περὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ τοῦ ἄγγείου, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷται καὶ εἰς τὸν 6ον αἰ. π.Χ. βλ. *Hesperia*, 20 (1951), σ. 112 πίν. 50 α ἀρ. 5, 6, 50 β ἀρ. 9, 10, 51 α ἀρ. 8, 9 καὶ 52 β, ἀρ. 7, 8.

Κ Α Σ Σ Α Ν Δ Ρ Α Σ

Σχέδ. 1. Κάτοπις και τομή ανασκαφής επί της οδού Κασσάνδρας 15

βάλλει τὸ ἄνωθεν τῆς βάσεως τμήμα καὶ τὸ χεῖλος τοῦ καλύμματος. Ἐπὶ τοῦ κυρίως σώματος κλάδος δάφνης πρὸς τὰ ἀριστερά. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ καλύμματος εἰκονίζεται Ἔρως πρὸς τὰ δεξιὰ προσφέρων ἀντικείμενόν τι εἰς γυναικείαν ἰσταμένην μορφήν ἐστραμμένην πρὸς τὰ δεξιὰ· κλάδος ἐπίσης δάφνης περιβάλλει τὴν παράστασιν. Ὁ τύπος οὗτος τῆς πυξίδος, κατατασσόμενος ὑπὸ τοῦ Beazley⁵ εἰς τὸν τύπον C, ἀπαντᾷται εἰς τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. καὶ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Πιθανώ-

τατα ἀνήκει εἰς τὸν κύκλον τοῦ Μειδίου συγκρινομένη πρὸς τὴν παράστασιν τῆς πυξίδος ἀρ. 551 τοῦ Ashmolean Μουσείου⁶ καὶ ἐτέρας εἰς Würzburg⁷ χρονολογούμενας εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

3. (εἰκ. 4β). Ἄβαφές κάλυμμα πυξίδος, διαμ. 0,055, ὕψους 0,034, ἐκ πηλοῦ κιτρινωποῦ. Πρβλ. *Hesperia*, 20 (1951), πίν. 52a, ἀρ. 7, 8 καὶ πίν. 53c, ἀρ. 4. *AM* 81 (1966), πίν. 58, 3 τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

4. (εἰκ. 7α). Ἀλάβαστρον ἐκ μαρ-

5. Beazley, *ARV*,² σ. 1328. Περὶ τοῦ σχήματος ἰδὲ Richter, *Shapes and names of Athenian vases*, σ. 21.

6. C.V.A. Oxford 1-2 πίν. 47.2. Beazley, *Attic red-figure vase painters*, σ. 1328 ἀρ. 98.

7. Langlotz, *Vasen in Würzburg* πίν. 202 ἀρ. 543.

Είκ. 2. Ληκύθιον τάφου I

Είκ. 3. Τάφος III

μάρου, ἔλλιπες κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ τὸ χεῖλος, σωζ. ὕψους 0,109.

5. (ε ἰ κ. 7β). Ἀλάβαστρον ἐκ μαρμάρου, ἔλλιπες ἐπίσης κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ τὸ χεῖλος, σωζ. ὕψους 0,135.

6. (ε ἰ κ. 7γ). Ἀλάβαστρον ἐκ μαρμάρου. Ἐπιφάνεια λίαν ἀπολεπισμένη, ἔλλιπες κατὰ τὸν λαιμὸν, τὸ χεῖλος καὶ κατὰ μικρὸν τμήμα τοῦ κυρίως σώματος, σωζ. ὕψους 0,22. Περί τῶν ἀνωτέρω ἀλαβάστρον ἰδὲ AM 81 (1966), πίν. 55, ἀρ. 1, 5, γενικῶς δὲ περί ἀλαβάστρον, Ἴδὲ Hesperia, 27 (1958), σ. 213.

7. (ε ἰ κ. 8α). Χαλκοῦς δακτύλιος ἔλλιπής κατὰ μικρὸν τμήμα.

8. (ε ἰ κ. 8β). Χαλκῆ περόνη, ἔλλιπής, σωζ. μήκους 0,12.

9. (ε ἰ κ. 8γ). Χαλκῆ περόνη, ἔλλιπής, σωζ. μήκους 0,081. Πρβλ. G. Richter, The Metropolitan Museum of Art, Greek, Etruscan and Roman Bronzes, σ. 303 - 307.

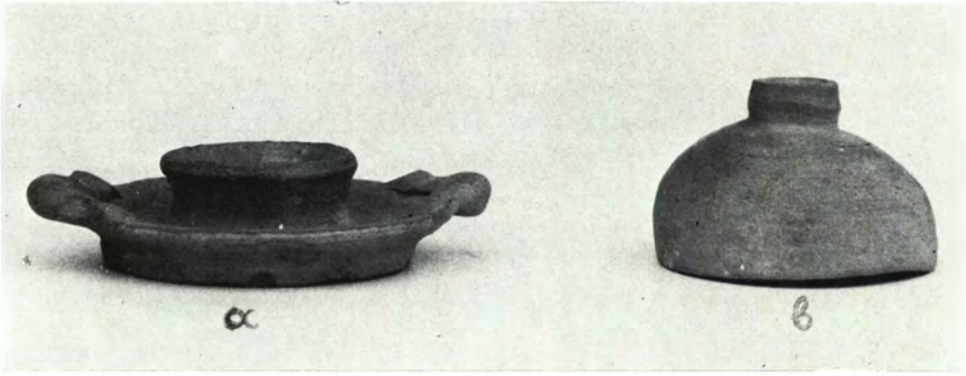
10. (ε ἰ κ. 8δ). Σιδηροῦν μαχαίριδιον, ἔλλιπες, σωζ. μήκους 0,13. Πρβλ. Richter, The Metropolitan Museum of Art, Greek, Etruscan and Roman Bronzes σ. 440 ἀρ. 1679.

11. (ε ἰ κ. 8ε). Χαλκῆ βελόνη, μήκους 0,08⁸.

12. Θραύσματα ὑαλίνου ἀγγείου.

13. Εἰς τὸν ἀνωτέρω τάφον ἀνευρέθη ὕλικὸν λιπαρὸν τὴν ἀφήν, τὸ ὅποιον κατόπιν ἐξετάσεως εἰς τὸ Γενικὸν Χημεῖον τοῦ Κράτους, ἀπεδείχθη, ὅτι συνίστατο ἐξ ὀξειδίου τοῦ μαγνησίου καὶ ὀξειδίου τοῦ πυριτίου, ὕλικῶν χρησιμοποιουμένων καὶ σήμερον διὰ τὴν κατασκευὴν καλλυντικῶν.

8. Κατὰ τὴν Richter, The Metropolitan Museum of Art, σ. 441 ἀνήκει εἰς τὸν τύπον II.

Εικ. 4. Ἀγγεῖα τάφου III

Τάφος IV

Σαρκοφάγος ἐκ πώρου· κάλυμμα λίαν τεθραυσμένον. Διαστάσεις αὐτοῦ $2.22 \times 0,75$, πάχος $0,18$. Διαστάσεις ἐσωτερικῶς $1.98 \times 0,69$, ὕψος $0,58$. Ἐλάχιστα ὑπολείμματα τοῦ νεκροῦ ἀνευρέθησαν καὶ ἔν μελαμβαφεῶς ἀρυβαλλοειδῶς ληκῦθιον (εἰκ. 9), ἔλλιπες κατὰ τὴν λαβὴν, ὕψους $0,087$, ἐκ πηλοῦ ροδόχρου· ἐπὶ τοῦ κυρίως σώματος ἀνθέμιον. Πρβλ. πρὸς τὸ ὅμοιον τοῦ τάφου I.

Τάφος V

Σαρκοφάγος ἐκ μαρμάρου, μετ' ἀετωματικοῦ καλύμματος, διαστ. $2.06 \times 0,70$, πάχους $0,10 - 0,22$, διὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε προεξοχή πλάτους $0,05$. Διαστάσεις ἐσωτερικῶς $1.96 \times 0,66$, ὕψος $0,44$. Ἐντὸς αὐτῆς ἀνευρέθη ὁ σκελετὸς τοῦ νεκροῦ (σῶζ. μήκους 1.20) μετὴν κεφαλὴν εἰς τὴν βορείαν πλευράν, ἔν ἀγγεῖον καὶ δύο σιδηραῖ στλεγγίδες.

1. Ἀρυβαλλοειδῶς μελαμβαφεῶς ληκῦθιον, ἀκέραιον, λίαν ἀπολεπισμένον, ὕψους $0,075$, ἐκ πηλοῦ ροδόχρου· ἐπὶ τῆς κοιλίας του ἀνθέμιον Πρβλ. AM 81

(1966) πίν. 46, ἀρ. 111, περὶ τὰ τέλη τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 10).

2. (εἰκ. 11 α). Σιδηρᾶ στλεγγίς, συγκεκολλημένη, μήκους $0,18$.

3. (εἰκ. 11 β). Σιδηρᾶ στλεγγίς, συγκεκολλημένη, μήκους $0,20$. Πρβλ. Richter, *The Metropolitan Museum of Art, Greek, Etruscan and Roman Bronzes*, σ. 294 - 298.

Τάφος VI (εἰκ. 12)

Σαρκοφάγος, ἐκ μαρμάρου, ὁμοία πρὸς

Εἰκ. 5. Πυξίς τάφου III

Εικ. 6. Κάλυμμα πυξίδος τῆς εικ. 5

τὸν τάφον V. Διαστάσεις καλύμματος $2.17 \times 0,75$, πάχος $0,11 - 0,24$. Διαστάσεις ἐσωτερικῶς $1.98 \times 0,69$. Τὰ ὄστᾶ τοῦ νεκροῦ εὐρέθησαν ἀναμειγμένα μετὴν κεφαλὴν του εἰς τὴν Β πλευράν· τὰ κτερίσματα δὲ αὐτοῦ ἦσαν δύο ἀλάβαστρα, ἓν μελαμβαφὲς φιαλίδιον, καὶ ἓν ἀρυβαλλοειδὲς μελαμβαφὲς ληκύθιον.

1. (εἰ κ. 13 β). Μελαμβαφὲς φιαλίδιον, ἀκέραιον, ὕψους $0,035$, διαμ. χεῖλους $0,06$, διαμ. βάσεως $0,045$ ἐκ πηλοῦ ροδόχρου. Ἐπὶ τῆς βάσεως αὐτοῦ ἐγχά-

ρακτον ψηφίον ΙΙ. Πρβλ. *Agora*, XII 2, πίν. 34, ἀρ. 943, τοῦ 375 - 350 π.Χ.

2. (εἰ κ. 14 α). Ἀλάβαστρον, ἐξ ἀλάβαστρον, ἔλλιπες κατὰ μικρὸν τμήμα τοῦ χεῖλους, ὕψους $0,25$ · ἐπιφάνεια λίαν ἐφθαρμένη.

3. (εἰ κ. 14 β). Ἀλάβαστρον, ἐξ ἀλάβαστρον, ἔλλιπες κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ τὸ χεῖλος, σωζ. ὕψους $0,255$, λίαν ἐφθαρμένον.

4. (εἰ κ. 13 α). Ἀρυβαλλοειδὲς μελαμβαφὲς ληκύθιον, ἀκέραιον, ὕψους $0,06$,

ἐκ πηλοῦ ροδόχρου· ἐπιφάνεια αὐτοῦ ἐλαφρῶς ἀπολεπισμένη. Πρβλ. *Agora*, XII 2, πίν. 38, ἀρ. 1139, τοῦ 375 - 350 π.Χ.

Τάφος VII

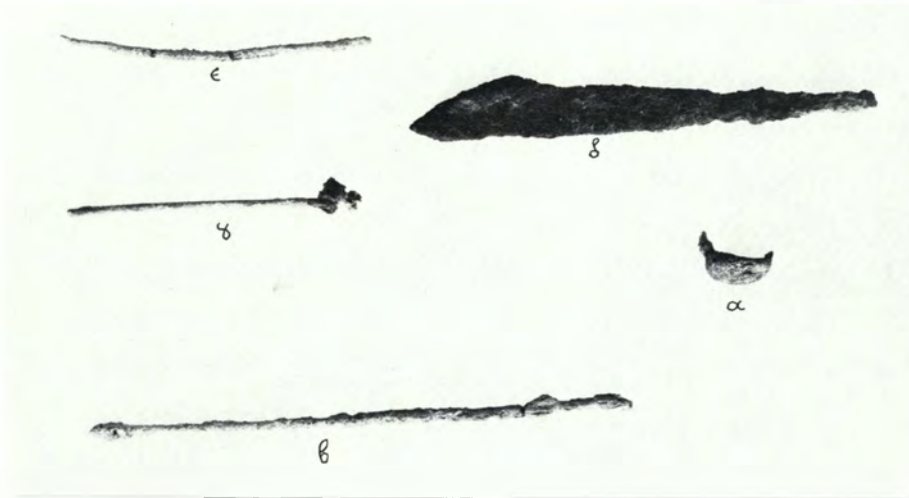
Λακκοειδῆς, κατεστραμμένος κατὰ μέγα τμήμα του, με ἔντονα ἴχνη πυρᾶς διαστάσεων $0,95 \times 1$, ὕψους 0,15. Ἐντὸς αὐτοῦ ἀνευρέθησαν πλεῖστα κεκαυμένα ξύλα καὶ ἐλάχιστα ὑπολείμματα ἐκ τοῦ νεκροῦ.

Τάφος VIII

Σαρκοφάγος, ἐκ κογχυλιάτου· ἐκαλύπτετο ἐκ δύο πλακῶν συνολικοῦ μήκους 2.65 πλάτους 0,83 - 0,90 καὶ πάχους 0,22. Ἐσωτερικαὶ διαστάσεις $1.87 \times 0,58$,

Εἰκ. 7. Ἀλάβαστρα τάφου III

Εἰκ. 8. Κτερίσματα τάφου III

ὕψος 0,49, πάχος πλευρῶν 0,10. Περιεῖχεν ὀλίγα ὀστᾶ τοῦ νεκροῦ ἀναμειγμένα καὶ ἓν ἀρυβαλλοειδῆς μελαμβάφης ληκύθιον (εἰκ. 15), ἀκέραιον, ὕψους 0,08, ἐκ πηλοῦ ροδόχρου· ἡ κοιλία του κοσμεῖται δι' ἑνὸς ἀνθεμίου. Πρβλ. *AM* 81

(1966), πίν. 46, ἀρ. 126 τοῦ 380 - 370 π.Χ. *Robinson, Excavations at Olynthus, V*, πίν. 143, ἀρ. 432 - 441.

Τάφος IX

Κεραμοσκεπῆς καλυβίτης, καλυπτόμε-

Είκ. 9. Ληκύθιον τάφου IV

Είκ. 10. Ληκύθιον τάφου V

Είκ. 11. Σιδηραῖ στλεγγίδες τάφου V

νος ἐκ στρωτήρων λακωνικοῦ τύπου· ἐξ αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη ἡ κεραμὶς τῆς δυτικῆς στενῆς πλευρᾶς του (0,51 × 0,42) πάχους 0,03. Διαστάσεις ἐσωτερικῶς 1,28 × 0,63. Ἐντὸς αὐτοῦ ἀνευρέθησαν ὀλίγα ὄστᾶ τοῦ νεκροῦ, μὲ τὴν κεφαλὴν του εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευράν.

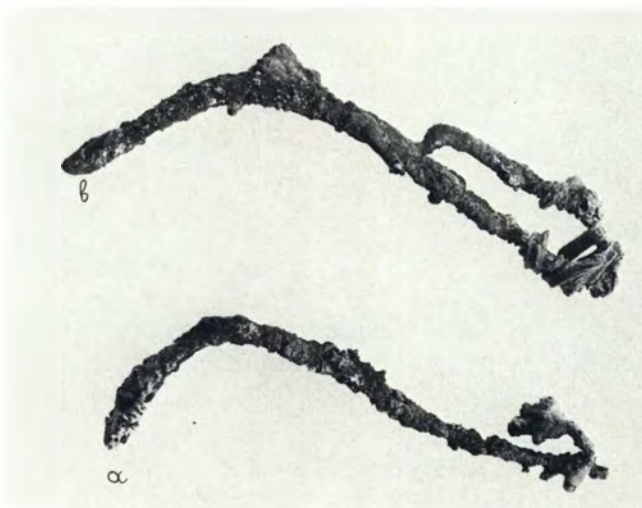
Τάφος X (εἰκ. 16)

Κεραμοσκεπῆς καλυβίτης, καλυπτόμενος ὡς καὶ ὁ τάφος IX. Ἀποκαλυφθεῖσαι διαστάσεις 1,30 × 0,48. Περιεῖχεν ὑπολείμματα τοῦ νεκροῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ κεφαλὴ θὰ ἔκειτο εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, καὶ τρία ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια, τὰ ὁποῖα εἶχον ἐναποτεθῆ παρὰ τοὺς πόδας τοῦ νεκροῦ.

1. (εἰκ. 17 α). Ἀρυβαλλοειδὲς μελαμβαφὲς ληκύθιον, ἀκέραιον, ὕψους 0,07, ἐκ πηλοῦ ροδόχρου· ἐπὶ τοῦ κυρίως σώματος ἀνθέμιον. Πρβλ. ΑΜ 81 (1966), πίν. 46,9 ἀρ. 111,120 τοῦ 370 - 375 π.Χ.

2. (εἰκ. 17 β). Ὅμοιον, ἀκέραιον, ὕψους 0,095, ἐκ πηλοῦ ροδόχρου.

3. (εἰκ. 17 γ). Ὅμοιον, ἐλλιπὲς κατὰ τὴν λαβὴν, ὕψους 0,105, ἐκ πηλοῦ ροδόχρου.

Τάφος XI (εἰκ. 16)

Πηλίνη λάρναξ ἐλαφρῶς τεθραυσμένη ἢ δυτικῇ πλευρᾷ της· διαστάσεις ἐσωτερικῶς 0,86 × 0,37. Ἐντὸς αὐτῆς ἀνευρέθησαν ἐλάχιστα ὑπολείμματα σκελετοῦ παιδὸς καὶ ἓν πήλινον εἰδῶλιον ἀστραγαλιζούσης γυναικός.

1. (εἰκ. 18 - 19). Εἰδῶλιον γυναικείας μορφῆς, ἀκέραιον, ἐκ πηλοῦ κιτρινωποῦ, ὕψους 0,175. Παρίσταται γονυπετοῦσα κατὰ τὸ δεξιὸν γόνυ, μὲ τὴν δεξιάν χεῖρα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους —ὡς εἴαν ἐπρόκειτο νὰ συλλέξῃ ἄνθη ἢ ἀστραγάλους— καὶ τὴν ἀριστερὰν ἐπὶ τοῦ γόνατος. Φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιον· ἡ κόμη περισφιγγομένη ὑπὸ ταινίας σχηματίζει κρωβύλον εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς. Ὁ τύπος οὗτος ἐμφανίζεται ἀπὸ τοῦ 330 π.Χ. καὶ συνεχίζεται μέχρι τοῦ 200 π.Χ. Πρβλ. Winter, *Die Antiken Terrakotten* III 2, σελ. 134, ἀρ. 5· Higgins, *Greek Terracottas*, πίν. 44· A. Heuzey, *Figurines de terre-cuite du Musée du Louvre* πίν. 32, ἀρ. 1, Bloesch, *Antike Kunst in der Schweiz*, πίν. 57, σ. 104. Ἀπαντᾶται ἐπίσης εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς (Rumpf, *Malerei und Zeichnung*, πίν. 39· E. Pfuhl, *Tausend Jahre Griechischer Malerei*, σ. 256) ἐντεῦθεν δὲ εἰσήχθη εἰς τὴν πλαστικὴν καὶ τὰ νομίματα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων⁹.

Τάφος XII (εἰκ. 16)

Κεραμοσκεπῆς καλυβίτης, καλυπτόμενος ἐκ καλυπτῆρων λακωνικοῦ ἐπί-

9. K. Regling, *Die Münze als Kunstwerk*, πίν. 36, 744. Kleiner, *Tanagrafiguren*, σ. 223, 14. Περὶ ἀστραγάλων γενικῶς βλ. AA (1929), σ. 272.

Εἰκ. 12. Τάφος VI

σης τύπου, ἀποκ. διαστάσεων 0,65 × 0,40. Περιεῖχεν ἐλάχιστα ὀστᾶ τοῦ νεκροῦ, τοῦ ὁποίου ἡ κεφαλὴ θὰ ἔκειτο εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν.

Εἰκ. 13. Ἀγγεῖα τάφου VI

Είκ. 14. Ἀλάβαστρα τάφου VI

Είκ. 15. Ληκύθιον τάφου VIII

Είκ. 16. Οἱ τάφοι X, XI, XII

Τάφος XIII

Λακκοειδής, ἐλαφρῶς κατεστραμμέ-
νος, σωζ. διαστάσεων $1.20 \times 0,43$ καὶ
ὕψους $0,50$. Ἐντὸς αὐτοῦ ἀνευρέθη μό-
νον τὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ κείμενον εἰς
τὴν ἀνατολικὴν πλευράν.

Τάφος XIV

Λακκοειδής, ἐλαφρῶς κατεστραμμέ-
νος, σωζ. διαστάσεων $1.05 \times 0,85$ καὶ
ὕψους $0,35$. Περιεῖχεν ὀλίγα ὀστᾶ τοῦ νε-
κροῦ καὶ πλεῖστα κεκαυμένα ξύλα· ἔν-
τονα ἴχνη πυρᾶς ἐφ' ὅλης τῆς ἐπιφανείας
τοῦ τάφου.

Τάφος XV (εἰκ. 20)

Λακκοειδής, με ἔντονα ἴχνη πυρᾶς.
Διαστάσεις λαξεύματος $1.75 \times 0,60$. Ἐν-
τὸς αὐτοῦ ἀνευρέθησαν ἐλάχιστα ὑπο-

λείμματα τοῦ νεκροῦ, ξύλα κεκαυμένα καὶ δύο ἄγγεῖα, τὰ ὁποῖα εἶχον ἔναποτεθῆ παρά τὴν Β πλευρὰν του.

1. (εἰκ. 21α). Ἀβαφῆς μικυλλόσχημος χύτρα, ἔλλιπῆς κατὰ μικρὸν τμήμα τοῦ χείλους, ὕψους 0,055, ἐκ πηλοῦ κιτρινωποῦ ἴχνη πυρᾶς ἐπ' αὐτῆς. Πρβλ. *Agora*, XII, 2 πίν. 45, ἀρ. 1402 τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. *Hesperia* XX (1951), πίν. 50 α, ἀρ. 7 καὶ πίν. 52 β, ἀρ. 9, 10. Ὁ τύπος οὗτος τῆς χύτρας, ἀπαντᾶμενος κυρίως εἰς τάφους ὡς τὸ ἄγγεῖον I τοῦ τάφου III, φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ λατρευτικῶν σκοποῦς· τὸ γεγονός δέ, ὅτι οὐδέν τοιοῦτον ἄγγεῖον ἀνευρέθη εἰ μὴ μόνον εἰς τάφους, πιστοποιεῖ τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν¹⁰.

10. Περὶ χύτρας ἰδὲ *JHS* 82 (1926), σ. 130, πίν. VI, I. Περὶ μικυλλοσχήμου χύτρας, βλ.

Εἰκ. 18. Εἰδάλιον τάφου XI

Εἰκ. 17. Ἀγγεῖα τάφου X

2. (εἰκ. 21 β). Μελαμβαφῆς φιαλίδιον, συγκεκολλημένον ἐκ τεμαχίων, ὕψους 0,03, διαμ. χείλους 0,065, διαμ. βάσεως 0,061, ἐκ πηλοῦ κιτρινωποῦ ἔν-

Chatby - Breccia, La Necropoli di Sciatbi, Cairo, 1912, σ. 89, ἀρ. 271, εἰκ. 48, 49.

Εἰκ. 19. Εἰδάλιον τάφου XI. Ὅπισθία ὄψις

Εικ. 20. Πυρά XV

Εικ. 21. Ἄγγεϊα πυράς XV

τονα ἴχνη πυράς. Πρβλ. Agora XII, 2, πίν. 34, ἀρ. 936 τοῦ 375 - 350 π.Χ., C.V.A. Oxford, 1 - 2, πίν. XLVIII, ἀρ. 40.

Τάφος XVI

Κεραμοσκεπῆς καλυβίτης, λίαν καταστραμμένος, ἐκ στρωτήρων λακωνικοῦ τύπου σωζ. διαστάσεων 0,55 × 0,75. Ἐντὸς αὐτοῦ οὐδὲν ἀνευρέθη.

Π. ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ

CIMETIÈRE DU IVème SIÈCLE av.J.-C. A ATHÈNES

Sur la rue Cassandras no. 15, située au nord de la Voie Sacrée, en Janvier 1973 furent découverts seize tombeaux, datant de la période classique tardive. Ceux-ci appartiennent à un cimetière se trouvant des deux côtés de l'ancienne Voie Sacrée, qui venait de la Porte Sacrée et aboutissait à Eleusis. Les fouilles exécutées récemment par la troisième Éphorie mirent au jour maints tombeaux appartenant au cimetière, ainsi qu'une partie de la rue, qui se trouvait à une profondeur de 2 m, sous le pavé de la rue contemporaine. Les sept des seize tombeaux étaient des sarcophages, quatre en étaient creusés dans un terrain sablonneux, une larnax, et les quatre autres étaient couverts de tuiles.

Les objets trouvés à l'intérieur de ceux-ci datent du IV siècle av. J.-C.

P. ΚΑΡΕΤΑΝΑΚΙΣ

ΑΝΔΡΩΝ ΗΡΩΩΝ ΘΕΙΟΣ ΣΤΟΛΟΣ (Apollonius Argon. A 970)

Already in 1971 the « West House » of the Akrotiri excavations in Thera yielded the « crocopeplos » young priestess (Thera V, Pl. J - K), the « Banner » (*l. c.* Pl. I) and two fragments of painted plaster (*l. c.* Pl. 97b), which were described as miniature frescoes; the one was explained as showing male persons and « something like oars », the other as depicting « young people but of a better appearance, sitting in what may be a columnar construction, though no capitals are seen upon the columns » (*l. c.* p. 41). Happily, the 1972 season – one of the most lucky – revealed among other things first the fresco of a wonderfully well preserved young fisherman; then six more large paintings which showed that the « Banner » was nothing but the almost natural sized cabin of a warship; and lastly, the most precious of all, a fragmentary frieze almost 7 m. long, showing in miniature style no less than three towns, about twenty ships, of which eight are warships of great size, no less than eighty human figures, sheep, oxen and goats, wild animals and birds, a big flying griffin and a stream of water in a subtropical landscape. The

1971 fragments fit with the new ones. The first showed real oarsmen and the second with the « columnar construction » belongs to the sunshade of one of the warships.

The most vivid interest was aroused among scholars by the ships, as more than half a dozen of experts in ancient seafaring are actually working on the subject. I have decided therefore, to give an initial description as soon as possible in the interest of science. Things are difficult, but, having written in 1933 « La Marine Créto - Mycénienne » (BCH LVI, pp. 170 - 233), I feel I can explain at least the main lines of the problem. Eventual errors may be corrected later on either paper by myself or by other scholars. (My paper will be cited below as « Marine »).

Only one ship was preserved practically intact. I have prepared *ad hoc* a colour photographic reproduction of it (here Colour plate II), though the final cleaning might still show some minute detail. It now seems certain, that there were eight ships in all, only one navigating under sail; the rest are oared ships floating majestically in two parallel columns. The vessels as a whole

are not engaged in battle. They seem to be arriving victorious and in full colours. However, the helmets of the warriors, hanging from or fastened on poles, seem to be showing something like the epilogue of a victorious adventure.

To judge by the questions put to me by scholars, there are three fundamental problems, to which they are waiting for an answer from our ships. Indeed, these ships are the best and greatest representations we possess for the moment. The ship which we show here is more than 60 cm in length. The answers the scholars desire to have are : 1) Which is higher, prow or stern ? 2) Is there a ram ? 3) What about the vexing question of rowing ?

In « Marine » (pp. 186 - 191) I have treated in length the first question. My conclusion was that the higher part of the ship must be the stern, but that there are types of ships where « the prow is the part of the ship that is higher and more elaborate ». In a later paper I recognized that even on Early Cycladic ships the prow must have been higher than the stern¹.

I think that even today our improved material justifies hardly any other opin-

1. See J. Sakellarakis, An Ivory Ship from Mycenae (in Greek) Ephem. 1971, p. 198 and note 15. This paper is perhaps the most recent and the most complete in references (appeared in spring of this year). The author, without having just this purpose, has shown that a class of ivory « ships » (among which the one of Zaffer Papura, « Marine », No. 24, p. 234, fig. 15) are jewel boxes (πωξίς) in form of ducks. I had already recognized something « excentrique » in the Zaf. Papura « ship », deprived of floating qualities, which therefore, « s'écartait des types ordinaires de

ion, than that of different types of ships during the almost complete three millennia of the prehistoric Mediterranean. Our ship is, for the moment, the most complete source of knowledge. It poses many problems, but here we will discuss only the three questions noted above, postponing the rest for our next publication. 1) The stern is a little higher than the prow ; but, if I had sent only a photo alone to the colleagues who have asked for this, they would come to a different conclusion. This is a splendid warning that we have to be extremely careful when discussing such matters on the evidence of the material available. It is only because we are dealing here with a polychrome representation and because we know that in Minoan painting yellow means wood, that we can explain the scene correctly : an additional device consisting of a long, thin, wooden rod is on certain occasions applied on to the pointed extremity of the prow. This « akrostolion » is a kind of additional colour - decoration, as upon it are fastened here a butterfly and a flower, on other ships different symbols appear (birds etc.). Upon the fragment with the drowned seamen

bateaux » and was classified as a religious vessel « poussé par une force divine » (« Marine », pp. 234 - 5). The paper of Sakellarakis has now solved this riddle. Further recent works on ships are the nice book by George Bass, A History of Seafaring (1972) and the papers « La Marina Micenea » by Cl. Laviosa (Annuario - Atene 47 - 8. 7 ff.), « Ships on Minoan Seals » by J. H. Betts (Colston Papers, vol. XXIII) and « Rowing in the Ancient Mediterranean » by A. Tilley and V. Fenwick (Mariner's Mirror, Febr. 1973, vol. 59 No. 1).

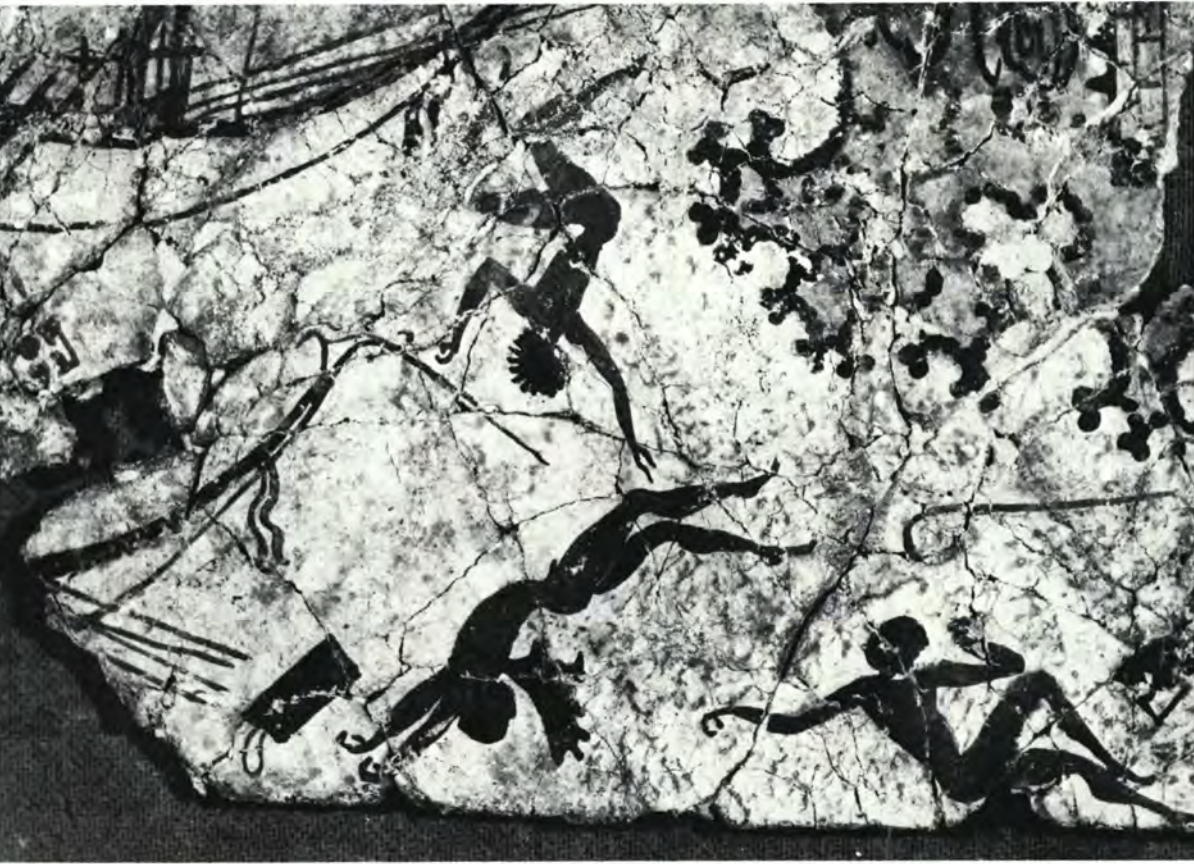

Fig. 1. Shipwreckers or victims of a sea battle

(fig. 1) one rod is represented broken. If the whole ship were preserved one would clearly see the lightly higher stern.

2) No less instructive is the question of the «ram». Indeed, a perfectly ram-like object is represented on all our battleships, but it stands uncontestedly under the stern. Owing to the «ἀμφιέλισσα» type of all ships, it hardly projects beyond the extremity of the stern; and, lastly, this object stands well over the water-line.

The polychromy adds further de-

tails : the object consists of two different elements. The first one is the lower part, which we have to imagine as a bifurcated piece of wood (yellow colour) so that it can fit along both sides of the stern. Over it there is another piece (red colour) fitting to the «backbone» of the stern. The whole is clearly movable and, when necessary, it was fastened through two chain-like belts.

About its use scholars of naval architecture will possibly have to debate. From my own first philological investi-

gations I can report here briefly that there was a device called φάλκη. It was fastened, we read, on the prow, but apparently it could be fitted on both ends of the ship. Etymologically it may be connected with φολκός « crooked-legged », « Krummbeinig » (Frisk). Still more interesting is the scene described by Apollonios in his *Argonautica* (A, 1314) : Glaucos seizes with his strong hand the ὄλκαϊον of Argo (σπιβαρῆ ἔπορέξατο χειρὶ νηίου ὄλκαϊο). The word ὄλκαϊον with its further varieties is etymologically clear : something which is hauled, hence ἐφὸλκιον, the little vessel which is hauled. Ἐφὸλκαϊον is usually explained as « steering oar »; but it is known only once in the *Odyssey* (ξ 350), when Odysseus reports of his escaping from a pirate - vessel by « descending down the well made ἐφὸλκαϊον ». This could well mean our device in question, which clearly served as ἀποβάθρα, i.e., landing - bridge. The commentary of the Anhang in the *Odyssey* edition of Ameis - Hentze seems now almost prophetic. Perhaps one can also add that the ancient sources connect ἀποβάθρα with λάσσανα, therefore this device could also serve as a lavatory for the crew.

3) Most curious and unexpected was the appearance of the rowers in our ship. There are 21 rowers on the visible side, so that one can roughly

speak about a τεσσαρακοντήρης. It is well known that in almost all ancient cultures the rowers sit with the backs turned toward the prow. The ship thus advances behind them. But sometimes they sit the wrong way, that is with their faces towards the prow instead of towards the stern. The paper by Messrs. Tilley and Fenwick mentioned in note 1 treats this phenomenon, but we are still far from understanding the real nature of the question. Our ship adds one more difficulty, perhaps the foremost : The rowers on the one side sit the wrong way (faces towards the stern) and on the other side they lean out over the gunwale, so that their backs form a horizontal wavy line along the shipside. Their hands are extended as if regularly rowing and being just at the end of προνεύειν and at the beginning of ἀναπίπτειν. But this is impossible : their oars are so short and they seem clearly so free lying in their hands that I can offer no other explanation than that of paddling. Expert scholars may see in this curious fact more than I can do. There are some indications that the fleet navigates in shallow waters. However, no further questions can be discussed in this short paper, the purpose of which is only to give a first idea about this new and precious Theran fresco, with its difficulties.

June 1973

Prof. SP. MARINATOS

Fig. 1. EM 9547 (*I.G.*, II², 4347) + 5914 (*I.G.*, III, 3970) *Ath. Mitt.* 62 (1942), 72

A HYMN TO ATHENA

In *Hesperia*, 41 (1972) 437-439, no. 80, R. Stroud discussed four non-joining fragments of a metrical inscription of the Roman period from Athens which W. Peck had earlier suggested might belong to a hymn to Athena. Overlooked in Stroud's study was a fifth fragment, *I.G.*, II², 4347, which joins one of these four pieces and proves that Peck's identification was correct. Preserved on this fifth fragment, which comes from the top left corner of the original stele, are parts of the first four lines of the text. Enough survives to give us about half of the

original width of the stele since at the top in low relief the left half of a pediment with a central shield or medallion still remains. In the triangular space to the left of the shield is the word ἀγαθῆι. Below and to the left this piece joins what Stroud had designated fragment A¹, which is preserved along

1. Stroud's suggestion, *op. cit.*, p. 439, that this fragment should be placed lower down in the stele because it is thicker than one of the other pieces must now be rejected. In thickness the stele was not uniform nor did it have an upward taper.

the left side and contains the beginnings of six lines of text (fig. 1).

Combined dimensions of the two joining fragments are as follows²: top, left side, and rough-picked back preserved; broken at right and bottom. Pediment with central shield and corner akroterion in low relief. Left margin marked by a deeply cut, vertical line, ca. 0,02 m. from the left edge. Both fragments found on the Acropolis. *I.G.*, II², 4347; G. Kaibel, *Epigrammata Graeca* (Berlin, 1879) no. 796 + *I.G.*, II², 3970; W. Peek, *Ath. Mitt.* 62 (1942) 72, no. 126; R. Stroud, *Hesperia*, 41 (1972) 437-439, no. 80.

Height, 0,246 m., width, 0,264 m., thickness, 0,055 m.

Height of letters, ca. 0,015 m.

EM 9547 (*I.G.*, II², 4347) + 5914 (*I.G.*, II², 3970).

s. II, p. ? ἀγαθῆι [τύχηι] ca. 14
 Δέσποινα Παλλάς, το [-----] ca. 14
 φρόνησις ἀνδρῶν καὶ λ [-----] ca. 14
 εὖοπλα, καλλιτεχνεῖς [-----] ca. 23
 5 Τειτᾶνα [ς-----] ca. 22
 τρέφεις τε [-----] ca. 22
 βροτῶν α [-----]

2. The three other fragments of this inscription are not reprinted here since no changes in their readings or interpretation are proposed.

ca. 24
 ἐξῆς πο [-----]
 ca. 25
 [μ] ἄρτυς [-----]
 ca. 26
 10 [. . . .] ο [-----]

Epigraphical Commentary

Line 2: There is no trace on the stone of the iota at the end of this line in the Corpus.

Line 3: In the break at the right edge of the stone there is the left diagonal of a triangular letter; alpha and delta are also possible.

Line 4: Only the bottom third of the oval-shaped letter in the third letter-space has survived; theta is also possible epigraphically. Of the eighth and ninth letters only the apexes are visible.

Line 7: In the seventh space there is the tip of the apex of a triangular letter; delta and lambda are also possible.

Line 8: After the pi there is preserved part of a curving stroke which could only belong to epsilon, theta, omicron, sigma, or omega.

Line 9: In the last preserved letter-space there is part of a curving stroke which could only belong to epsilon, theta, omicron, sigma, or omega.

Line 10: Only the top of an oval-shaped letter survives above the break.

Since we have about half of the width of the stele, it is possible to estimate the approximate length of line at ca. 30 letters. A line of this length neatly accommodates one iambic trimeter verse, the meter proposed by Kaibel and Peek. In the opening line

of the hymn, after the invocation, τοῖ τόδ', ἤ σοφῶν μέλει] was suggested by Kaibel. Although the exact wording must remain doubtful, it does seem likely that φρόνησις in line 3 is the subject of a relative clause. Not only are such clauses a very common element at the beginning of hymns³, but the second vocative, εὖοπλε in line 4, probably marks a break in the syntax. The hypothetical relative clause would then have ended with the last word in line 3 and the καί probably indicates that φρόνησις was joined by another nominative, perhaps one that evoked the martial qualities of the goddess in view of εὖοπλε and the Titans in the next two verses. As an epithet of Athena εὖοπλος is apparently unattested, though appropriate.

Kaibel explained the next word, καλλιτεχνεῖς as a nominative plural, «craftsmen», which might then be regarded as the subject of a verb such as ἀνατίθημι in the second half of line 4⁴.

3. E. Norden, *Agnostos Theos* (Berlin 1912), 168 - 176.

4. Kaibel's restoration [οἱ] καλλιτέχνεῖς [ἔργον ἄνδρες ἀνθεσαν] cannot stand since the new fragment has εὖοπλε at the beginning of the line. His suggestion that these craftsmen were listed at the end of the poem at the bottom of the stele does not square with the evidence of fragment C on which parts of the final two lines of text are preserved. When the evidence is so scanty certainty is impossible, but on the basis of the only other passage where καλλιτέχνης appears, *Anacreontea*, 4. 1 (Bergk), we might have expected the nominative plural to be καλλιτέχνηαι. Moreover, the text of this passage is uncertain.

It is also possible that this word is the second person singular of a verb καλλιτεχνέω following naturally after the vocative, «you are a beautiful artist». The latter might appear rather far-fetched, especially since this verb is not found in classical Greek⁵, but it could have been the first in a series of second person singular verbs describing at least three aspects of the goddess Athena: you are a beautiful artist [- - - -]⁶, [you overcame] the Titans (line 5)⁷, you nurture mortal men, τρέφεις (line 6)⁸.

DINA PEPPAS - DELMOUSOU
RONALD S. STROUD

5. It could have been formed from καλλιτεχνία, καλλιτέχνος on the analogy of καλλιτεχνία, καλλιτέκνος which produced καλλιτεκνέω. The latter is apparently a *hapax*; Dittenberger, *O.G.I.*, 308, line 9. Καλλιτεχνέω seems not to occur before Olympiodoros and Eustathios; H. Stephanus, *T.L.G.*, s.v. Another possibility would be to read the word in line 4 as a vocative καλλιτέχν' εἰς [- - - -].

6. For Athena Ergane see the valuable collection of testimonia and bibliography in A. di Vita, «Atena Ergane in una terracotta dalla Sicilia ed il culto della dea in Atene», *Annuario* 14 - 16 new series (1952 - 54) 141 - 154.

7. For the fusion of Titanomachia and Gigantomachia see E. Wüst, R.E. s.v. *Titanes*, col. 1503, and for Athena's exploits against the Giants, Euripides, *Ion*, 209; Apollodoros, 1. 6; Pausanias, 8. 47. 1. Perhaps more to the point in the context of a hymn to Athena from the Acropolis are the representations of this struggle on the east metopes of the Parthenon and on Athena's woven peplos; see F. Vian, *La guerre des Géants* (Paris 1952) 56 - 68, 131 - 133, 198 - 202, 251 - 253.

8. This would presumably refer in part to Athena's gift of the olive tree.

Fig. 1

ANOTHER NOTE ON PRAXITELES' SAUROKTONOS *

A recent discussion of the Sauroktonos¹ cites three contradictions in the group as it presently stands :

1. The lizard (common Mediterranean *Lacerta muralis*, known for its fear of humans and its speedy gait) ventures up the tree in Apollo's direction with an intrepid boldness uncharacteristic of the species.

2. Apollo's raised left hand serves no apparent purpose in the three Roman

copies², but it may have held an object between the thumb and index finger in the bronze original.

3. The success of Apollo's saurocide is highly unlikely : no hand could be expected to strike a lizard through with only an arrow. Still, this dubious deed of archery has gone unquestioned by scholars who persistently see in the half-armed Apollo the faultless accuracy of a William Tell.

Overtures attempting to rectify these problems of composition have hitherto amounted to verbal—never visual—hypotheses. If we are to regard Pliny's account 'fecit et puberem Apollinem

* I am grateful to Professor C. M. Robertson, Mr. J. Boardman and Professor M. L. Katzev for reading this manuscript in its various stages of development and for offering useful criticism in matters both archaeological and herpetological.

1. See 'A Note on Praxiteles' Sauroktonos', *Greece and Rome* (April 1973), pp. 36 - 37.

2. *Ibid.* note 2.

subrepenti lacertae comminus sagitta insidiantem quem sauroctonon vocant³ as a faithful description of the statue as it originally stood, then some addition to the composition must be made to remedy these three peculiarities.

The proposed solution suggests that a string be extended from the raised left hand of Apollo to the lizard, terminating in a slip - knot round its body. The string negates the incongruous courage of the lizard, explains the curious disposition of Apollo's left hand and justifies the god's casual hunting tactics by holding the lizard in easy range of his arrow.

The purpose of this article is to present new visual evidence for the reconstruction of the statue with a tethered lizard.

The *Sauroktonos* probably represents Praxiteles' own peculiar vision of Apollo's confrontation with the Python at Delphi. The sculptor has transformed Leto's newly - born ἐπικυδέος υἱός⁴ into an effeminate adolescent, and the she - dragon into a harmless lizard. Conversely, painters in Beazley's Beldam - Python group depicting the same scene on white - ground lekythoi, portray Apollo as an infant and the Python as a snakey monster⁵. On each lekythos the diminutive Far - Shooter

3. NH xxxiv. 69 - 70.

4. Homeric Hymn to Pythian Apollo, 182.

5. Paralipomena, p. 294. Cab. Méd. 306 : CVA Bibl. Nat. II, pl. 86, 2; Lenormant and de Witte, Élite des monuments céramographiques II, pl. 1, a; Mélanges Michalowski, p. 458. Bergen VK 62.115 : CVA Norway, pl. 33, 3 - 5. Louvre CA 1915 : Mélanges Michalowski, p. 482, pll. 1 - 2

Fig. 2

uses his traditional – and in this case appropriate – weapon : the bow and arrow.

Returning to the *Sauroktonos* for a moment, the absurdity of using a bow and arrow against a puny lizard is obvious. No less absurd, however, is only an arrow. Why then Pliny's *sagitta* and where the evidence for incorporating a string ?

Two interesting variations on the theme of god and reptile, in which the latter is held suspended on a string, have recently come to light. The first occurs on a vase in the collection of Sir John Coghill⁶ which Professor C.M. Robertson regards as being roughly contemporary with Praxiteles.

6. J. Millingen, Peintures antiques de vases grecs de la collection de Sir John Coghill Bart., pl. 44 ; O. Keller, Die antike Tierwelt II, p. 259, fig. 98.

A male (perhaps Hermes)⁷ holds a tortoise on a string tied round the animal's left hind leg. The disposition of the male's right hand and the *Sauroktonos*' left is significantly similar and demonstrates that Apollo could hardly have held an object more substantial than a string.

The second and last bit of evidence for tethered reptiles in antiquity occurs on a fourth century A.D. mosaic from Tunis (fig. 1)⁸. Dionysos appears curiously unperturbed by the tumultuous menagerie of charging bulls, boars, bears and feline creatures about him. He leans calmly on a staff and holds a string which is tied round the left hind leg of a lizard. Again the string is held between the thumb and index finger of the god, as it was on the Coghill vase and possibly on the original bronze by Praxiteles. To date, the mosaic is one of the most convincing bits of evidence in support of a 'tethered' reconstruction of the *Sauroktonos*.

7. Millingen (op. cit., p. 40) identifies the figure as 'Mercure' and Dörig (Boardman, Dörig, Fuchs and Hirmer, *The Art and Architecture of Ancient Greece*, p. 438) mentions a Hermes holding a tortoise tethered to a string in the 'Vasepainting of Magna Graecia'. Unfortunately Dörig offers us nothing beyond this elusive reference, but I suspect he can only be alluding to the Coghill vase.

8. Mon. Piot 34, p. 155, fig. 5 and Pl. IX. I am grateful to Professor Michael L. Katzev for this reference.

How Apollo, Dionysos and even the tortoise - dangler might have caught their reptiles introduces a final piece of living testimony: the on-going tradition of lizard-catching on the island of Delos. The sport qualifies as the favourite athletic diversion of site guards and museum attendants on the island. It involves fashioning a slip-knot at the end of a long blade of grass and placing the noose in front of one of the holes in the ruined walls and rock piles which the *Lacertae muralis* are known to inhabit. Eventually a lizard will travel out of the hole and through the slip-knot, whereupon with a quick flick of the wrist, the Delian *Sauroktonos* has himself a lizard on a string (fig. 2). Here Zacharias Pharoupos, site guard on Delos and heir to Apollo's *sauroktonia*, has just caught a wall lizard in the manner described and strikes a pose which could not have been very far from the mind of Praxiteles when he conceived his *Sauroktonos*. The addition of a piece of wire on the original bronze would certainly have removed the three inconsistencies we notice in the Roman copies. And in light of this new evidence, such an addition to the group is reasonable, necessary and not without parallels in art and life.

JODY MAXMIN
Somerville College
Oxford University

Fig. 1. Detail from a volute-krater in Arezzo

EUPHRONIAN LEGS RECONSIDERED

Pioneers who have met with any success in the exploration of untried grounds — from medicine to outer space to the third dimension of Greek pots— will know the thrill of discovery and the desire to make finds known to the public¹. Euphronios was no exception. His role as a pioneer in the

1. I am indebted to Professor C. M. Robertson and Mr. J. Boardman for advice, encouragement and helpful criticism in the preparation of this article.

technique and subsequent style of red-figure vase-painting cannot be over-emphasized. Seen in the context of late black-figure and nascent red-figure painting of the end of the sixth century, his work is replete with discoveries and with a corresponding zeal to make these finds known to his contemporaries: a zeal which often leads to a curious exhibitionism, the complexities of which are not always easy to decipher.

The calyx - krater in the Louvre² exemplifies the artist's discoveries and desire to make them known. The torso of Antaios shows Euphronios to be wholly at home in the new technique. Black and dilute lines define the serratus magnus, rectus abdominis and protruding iliac crests, whose butcher-shop appearance seem almost to have been inspired by first - hand experience at the dissection table. This is the spirit of Euphronios : a determination to publish every detail of his knowledge, using red - figure (the technique which allowed his mania for anatomy to develop) as the medium of broadcast.

Euphronios' delight in the complexities of the human body was uninhibited, often unsubtle and certainly contagious. His work was a monument to which contemporary and subsequent Greek painters were deeply indebted. But the price he has now to pay for his unabridged anatomical studies (specifically his legs) is a real one - confused readings of his pictures - even though his own attitude might well have been 'tell it all at any price'.

A classic illustration of confused reading prompted by Euphronios appetite for thoroughness is Mr. B. Shefton's commentary on the left leg of Telamon on the volute - krater in Arezzo (see fig. 1) 'Telamon's lower left leg is mistakenly drawn in back view !'³ The leg is admittedly baffling and leads to the conclusion that when it came time to apply the internal

musculature to the leg, the artist had lost his bearings. Indeed the tangle of limbs creates such a confused scene that the painter appears to have applied his formulae for dorsal knees and lower legs to Telamon's frontal leg by accident. But the 'mistake' is not unique - nor accidental. The 'dorsal' view recurs with such regularity on a number of works attributed to Euphronios, one can only conclude that the artist was in full control of his senses, knew exactly which end was up, thought nothing of transposing his knowledge of the dorsal leg to the otherwise eventless surface of the frontal leg, and did not hesitate to do so on at least five occasions :

1. Volute - krater, Arezzo 1465 (*ARV*² 15 no. 6). Telamon : physically impossible that this is anything but the ventral surface of the left leg. Knee - cap and vasti muscles are shown frontally but peroneal muscles pass from the center of the calf to the edge as they would in the dorsal view only. For a look at how Euphronios depicts a dorsal leg, cf. the athlete on the calyx - krater in Berlin (no. 2 below).

2. Calyx - krater, Berlin 2180 (*ARV*² 13 no. 1). Athlete about to infibulate himself : frontal knee - cap and vasti lines; concave gastrocnemius lines (more appropriate to the dorsal view) on either side of the frontal tibia. Athlete leaning on the head of small boy : dorsal peroneal muscles applied to dorsal leg.

3. Neck - amphora, Louvre 11071, fr. (*ARV*² 15 no. 10). Acontist : right leg shown frontally with 'dorsal' peroneal muscles. Discobolos : right

2. G103 (*ARV*² 14 no. 2).

3. Arias, Hirmer and Shefton, *A History of Greek Vase -Painting* (London 1962) 325.

leg shown with frontal knee - cap and vasti muscles, 'dorsal' peroneal muscles, frontal malleoli and foot.

4. Stamnos, Leipzig T523 (*ARV*² 15 no. 8). Acontist : right leg shown with frontal vasti muscles, knee - cap, malleoli and 'dorsal' peroneal muscles.

5. Calyx - krater, Metr. Mus. 1972. 11.10 (*Bull. Metr.* Fall, 1972). Sarpedon : frontal knee and tibia with 'dorsal' peroneal muscles on the greave of the dead warrior.

I suspect that this stubborn determination to impose the most exhaustive possible statement of leg upon the frontal limb was part of the artist's fervent cult of the body, part of an ostentatious pride in his knowledge of human anatomy and in his ability

to express that knowledge in paint. A vocational theme with Euphronios seems always to have been 'show all you know'. These legs do just that. They also imply that a legacy of Archaic composition — presenting the fullest possible picture of three - dimensional reality on one plane — had found an ironic home in the style of this pioneer of the third dimension ! It was not enough for Euphronios to call it simply 'leg and muscular components' and to confine dorsal musculature to dorsal legs, ventral to ventral. Better to spell it out explicitly and if need be malapropically — patella, tibia, malleolos, gastrocnemius — or to say nothing at all.

J. MAXMIN

ARRIAN'S PRAENOMEN AGAIN

The historian's *praenomen*, attested partially chipped and unusually abbreviated in two inscriptions from Athens and Nikomedeia in Bithynia respectively, was recently considered by E. N. Borza¹ who concluded that Arrian's *praenomen* was either Αὔλος

or Λούκιος, though this was contrary to the evidence and J. H. Oliver's correction of the reading in the Athenian inscription from Α (ὔλον) to Λ (ούκιον)². This was also the writer's conclusion from the photograph that the ἐπιμελητήρια of the Epigraphical Museum at

1. AAA V (1972), pp. 99 - 102, with photograph. Others who lately wrote on Arrian are J. H. Oliver, *Herm at Athens with Portraits of Xenophon and Arrian*, *AJA* 76 (1972), pp.

327 - 328, and A. B. Bosworth, «Arrian's Literary Development» *Cl. Qu. N. S.* 22 (1972), pp. 163 - 185 (see note 11 below).

2. *GRBS* 11 (1970), p. 338. J. and L. Robert, (see under note 3 below).

Athens, Madame D. Peppas - Delmousou, first published along with the text of the honorary inscription³.

When Borza's brief article appeared, the writer was in Athens and had the opportunity to examine the stone and to discuss the matter with Madame D. Peppas - Delmousou⁴. The abbreviated and partially mutilated *praenomen* does resemble at first an alpha rather than a lambda because of the nature of the stone's break which left within the two diagonal alpha strokes a split, in half, horizontal bar and in a position which could be easily taken to be the result of an alpha cross - bar⁵. However, no alpha cross - bar could have produced that break, for, when the break is carefully scrutinized, what appears to be part of a horizontal alpha bar immediately becomes evident that it is only an accidental half cross - bar, broken off in such a manner as to create the false impression of being part of a horizontal alpha bar. But this half bar does not have the smoothness of the bar of the second alpha in the name Ἀρριανῶ[ν] (line 1) and follows a somewhat semicircular direction in contrast to the same cross - bar. Moreover, when comparing the color of the seemingly horizontal alpha bar to that of the old surface of the stone, it can be clearly seen that its color is different, that is, whiter, which indicates a break. This

break, as it occurred, precludes the possibility that there ever was inscribed a cross - bar, because it ended where the true bar should have been. If there had been such a bar, its channel would have stopped the break and half of the bar, or at least part of it, would have been preserved, as is the case with the lower outline of the diagonal strokes. Therefore, one can state confidently that Arrian's *praenomen* in the Athenian document is Λ (οὐκτιος) and not Α (ὄλος). This has the support of prosopography; too⁶. Oscar W. Reinmuth who happened to be at the Epigraphical Museum at the time looked at the stone and agreed that the letter was a lambda and not an alpha. It should be noted also here that the nu in the word φιλό[σο]/φον (lines 2 - 3) is very slightly visible. Possibly this document may date from before the year A.D. 145/6 when Arrian was archon, since this liturgy is passed in silence.

In developing further his views on Arrian's *praenomen*, Borza cited the inscription mentioned above from Nikomedeia in Bithynia. This document was first published by Chr. Papadopoulos in the Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν (1874)⁷, who transcribed line 3 as ΛΥΦΛΑΟΥΙΟΝ ΑΡΡΙΑΝΟΝ ΠΑΙΔΙΟΣ. His transcription of the *praenomen* as ΛΥ may be correct and it can be interpreted as either <Α>ὐ(λον) or

3. AAA III (1970), p.p. 377 - 380. J. and L. Robert, Bulletin 1971, p. 428, No. 265.

4. Madame Peppas - Delmousou promptly supplied me with a squeeze, for which service I express my warmest thanks to her.

5. See also Borza, loc. cit., p. 100.

6. Ibid. Borza was unable to find a Flavius with the praenomen Aulus.

7. P. 2778, Inscription A (I). E. Preuner, Ath. Mitt. 46 (1921), p.p. 20 - 21, No. 33 (I) SEG I, p. 115, No. 446A. Borza, loc. cit., p. 101. Papadopoulos identified the honorand

Λύ(κιον), the latter being a very rare indeed abbreviation of the *praenomen* Λούκιος. But in the light of the inscription from Athens, which confirms the reading of Λ(ούκιον) than Α(ύλον), the *praenomen* in the Nikomedeian inscription must be rendered as Λύ(κιον), that is, Λ(ο)ύ(κιον). This rare abbreviation can be supported with an example from Ambryssos in Phocis : αὐτοκράτορος Καίσαρος Λυ(κίου) / Σεπτιμίου Σεουή/ρου Περτίνακος⁸. On the other hand, because of the extreme rareness of this type of abbreviation and possibly because of the fact that the *praenomen* Publius (= Π(όπλιος)) in the same line is abbreviated by only one letter, the upsilon in the ΛΥ could be rejectable as a misreading of part of a letter or a sign. The inscription, as Papadopoulos observed, was fragmented (κατεθραύθη) and it is possible that part of the plii may have been read as an upsilon. Or more conceivably an abbreviation mark, such as λor/, may have been taken to be an upsilon. Papadopoulos made no indication of any such mark or spacing in the name ΠΑΙΛΙΟΣ = Π. Αἴλιος, but some sign must have been used to indicate the abbreviations whether above or after the letter that stood for the abbreviated name. Nor did Papadopoulos reproduce a drawing of the inscription which would have estab-

lished its original form, for, as the inscription now stands, line 2 has 31 letters as compared to 25 and 19 letters of lines 3 and 4 respectively. It appears also that Papadopoulos may not have had understood precisely the true relation of ΛΥ to ΦΛΑΟΥΙΟΝ and Π to ΑΙΛΙΟΣ and this could be the explanation why he (or the printer?) interjected no spacing between them (ΛΥΦΛΑΟΥΙΟΝ, ΠΑΙΛΙΟΣ), although the rest of the words in the inscription are correctly separated. The same is seen repeated also in line 5 of Inscription A (Π) which was inscribed on the same stone (παραλληλογράμμου μαρμάρου) as Arrian's inscription : ΓΥΝΑΙΚΑ ΠΑΙΛΙΟΥ ΟΥΛΛΙΑΝΟΥ⁹. This second document contains apparently three misreadings. In view of the above, one may venture, despite the stone's unavailability, to emend the beginning of line 3 (ΛΥΦΛΑΟΥΙΟΝ) to read Λ(ούκιον) {Υ} Φλαούτον, as a compliance to standard form.

Arrian's correct *praenomen* is no longer in doubt, but the source of his *civitas* is, for the historian bears the *praenomen* Λούκιος, as some other Flavii in the Greek East do, and not that of Τίτος, as one would expect, which would have meant that his *civitas* was owed to one of the Flavian emperors, with the historian's father having received the *civitas* first. And

with the philosopher, but no titles are recorded to make the identification entirely certain.

8. CIG 1736. M. Avi-Yonah, *Abbreviations in Greek Inscriptions* (1940), p. 82. IG IX (1), No. 18, lines 4 - 7.

9. The honorand in this inscription (Papadopoulos, loc. cit. Preuner, loc. cit., p. 21, No. 33 (Π). SEG I, p. 115, No. 446 B) was Οὐλπία Οὐ[λλιανοῦ] (cf. line 5 : ΟΥΛΛΙΑΝΟΥ = Ullius) Δημητρία (lines 3 - 4) who was the wife

undoubtedly his father must have been a *civis Romanus*, too¹⁰. Previously the writer had suggested that Arrian may have been related to T. Flavius Euthykomas Paianicus and the association

of Flavius Rhoupfos and was honored by her brothers. Kapetanopoulos corrects here the previous emendation of Οὐλπιαν (ἦν) (= ΟΥΛ- ΠΙΑΝΟΥ) to Οὐλπίαν Οὐ[λλιανού]. Ulpia Demetria and Flavius Rhoupfos must have been related to Λ. Φλασίους Ἄρριανός of Inscription A (I), but they don't seem to have been his parents, if this is the philosopher, because the nomen Ulpia places Demetria after Trajan (s. II vel III p. in SEG I), as does that of her brothers, Aelius (below). And why do the brothers and sister carry different nomina ? In any case, the relation is suggested by the fact that the two inscriptions were inscribed together and Rhoupfos was a Flavius (as previously corrected). There are also these points that must be kept in mind. Arrian served as priest of Demeter and Persephone and possibly some association may be detected between this priesthood and Demetria's name. Moreover, as mentioned, Ulpia Demetria's brothers bore the nomen

was partly based on the *nomen* Flavius¹¹. However, after the publication of the inscription from Athens and the correct interpretation, or emendation, of the *praenomen* in the Nikomedean inscription, the association loses some of its validity, for Arrian and Euthykomas received their *civitas* from two different sources, since the one was a Λούκιος and the other a Τίτος.

ELIAS A. KAPETANOPOULOS

Aelius (as previously corrected) and it just happens that Arrian's ἀνεπιός (but see under note 7 above), who honored him in Inscription A (I), was an Aelius, too. Cf. also Π. Αἴλιος Ἄρριανός Ἐρμογένης in BCH 17 (1893), p. 534, No. 1, lines 4 - 5. RE XVII (1), col. 482, lines 56 - 57.

10. The father is not known, but Arrian's illustrious career implies that.

11. Historia 19 (1970), p. 562. Cf. Bosworth, loc. cit., pp. 181 and 184, note 2, who proposed that the archon Arrian (os) of A.D. 145/6 be distinguished from the prytanis Arrianos of A.D. 166/7 and 169/70.

A GREEK TAX RECORD WRITTEN IN LINEAR A ?

The text in question is that of HT 118, a tablet in perfect state of preservation. According to Brice's transliteration¹ the text may be presented,

		HT 118			
		pigs, L 100			
(entry 1)	madi	15	(entry 2)	ki	10
	3 kwakwaru	6		4 ki	4
	5 awesu	4		6 ki	1
	7 weruma	10			
	8 kuro	30		9 ki	15

1. W. C. Brice, *Inscriptions in the Minoan Linear Script of Class A*, Oxford, 1961.

It is strange that this text has not aroused more interest since it is the only one in which addition of the various numbers does not correspond with the recorded total (entry 8).

Brice² stated this phenomenon and in addition remarked : « and the total of 30 can only be correct on the im-

probable assumption that it represents the sum of the first six items minus the seventh ».

Indeed this solution is the only possible one, but the author would like to substitute « inescapable conclusion » for « improbable assumption ».

This approach necessitates the following interpretative text.

		pigs, no			
(by or for)	madi	15	(and)	ki 10	(makes 25)
»	kwakwaru	6	»	ki 4	» 10
»	awesu	4	»	ki 1	» 5
(subtotals)		(25)	»	(ki 15	» 40)
(subtraction)	weruma				10
(total left)	kuro				30
			(of which)	ki 15	

We know madi and k^wak^waru to be anthroponyms³ and since the function of awesu is identical thereto this needs to be considered similarly.

However, weruma stands apart since it is not followed by ki and numerals and may therefore be held responsible for the arithmetical phenomenon referred to above.

It seems difficult to escape from the conclusion that weruma, being thus responsible, expresses the action due to which the phenomenon occurred. Therefore we are entitled to read $\text{F}\epsilon\rho\upsilon\mu\tilde{\alpha}$, nomen actionis from $\text{F}\epsilon\rho\tilde{\upsilon}\omega$, hence draft, withdrawal, probably in the sense of levy, tax⁴. Linear B has

yielded a plural neuter werumata, which Deroy and Ruygh⁵ have interpreted as reins.

It follows also that the shorthand notation ki represents a species of pigs⁶. Normally ki is found to indicate a sort of labourers⁷, but on HT 37 it is found next to ki + ^{ka} (Lc 70) which may be compared with Mycenaean* 108 b, pig + ka. Quite sug-

aspects of the verb, cf. L. Deroy, *Les Leveurs d' impôts*, Roma, 1968, chapter IV.

5. L. Deroy, *op. cit.*, 1968, 24. C. J. Ruygh, *Études sur la Grammaire et le Vocabulaire du Grec mycénien*, Amsterdam 1967, 381.

6. Cf. for L 113 sus, also E. Peruzzi, *Le iscrizioni minoiche*, Firenze, 1960, 98, and the comparison of HT 38 and Un 853 (W. C. Brice, *Kadmos X* (1971) 34).

7. I.a in HT 100, analysed by the author, *Kadmos XI* (1972) 1 - 21.

2. *Op. cit.*, 7.

3. Madi KN As 603.2, Qaqaro, KN 604.3.

4. For a more extensive discussion of the tax

gestive, this text has in the heading the word *suwiresu*, which may well represent a composite comparable with Mycenaean *suqota*=*συβῶτας*⁸, although the second part presents etymological complications⁹.

The tax ratio seems to have been based on the total amount of pigs, but payment was due in one species only, the type *ki* being excluded there-

8. L. R. Palmer, *Gnomon* 26 (1954), 65-7.

9. Although *εἶλλω* may be involved, cf. *ἰλεός*, *den*, *εἶλος*, *εἶλεα*, particularly if the heading of HT 38 would have a genitive in *-esu* - « from the hogs - pen ».

from, which points to the probability that the latter were sows and only hogs were taken.

N.B. The analysis presented above is subject to the question of the admissibility to use the Linear B phonetic values for the reading of texts in the Linear A script. Although still sub judice, a number of indications - personal names, hesitation between initial *a* and *ja*, and, very few, impeccable readings, suggest a positive answer to this question.

July, 1972

D. A. WAS

A NEW INSCRIBED FRAGMENT FROM TIRYNS

The purpose of this note¹ is to call attention to a stirrup-jar fragment, painted with Linear B, which was shown to me recently by a tourist in Nauplia. It was said to have been picked up on the surface at Tiryns, between the two water passages, about 5 m. west of the enclosure wall. Although I was not able to persuade the

finder to turn the fragment over to the appropriate authorities, I was able to take the photographs and measurements which form the basis of this note² (figs. 1-4; sketch 1).

TI Z 30 fragment of the neck and disc of a stirrup-jar. Maximum height: 6.3 cm.; greatest diameter (disc.): 6.8 cm. Buff clay with grey and white

1. I would like to thank the German Archaeological Institute in Athens for permission to publish this sherd. I am also extremely grateful to Dr. H. W. Catling for his encouraging help and to Dr. J. Raison for his kind advice and suggestions, both in correspondence and in person.

2. I was also able to secure a small clay sample which will be analysed shortly in Oxford. I have decided that it is better to publish the results of these tests separately, after they have been completed, rather than delay the appearance of this note.

Fig. 1. TI Z 30 : The disc of a large stirrup-jar painted with Linear B characters

Fig. 2. 3/4 view of the fragment

Fig. 3. TI Z 30 : from the side

Fig. 4. TI Z 30 : from the bottom

Sketch 1. A suggested reconstruction of TI Z 30

grit temper. Medium buff slip. Decoration : encircling bands³, « scribal

defining lines' »⁴ and Linear B characters (one complete, one incomplete,

3. Cf. J. Raison, *Les vases à inscriptions peintes de l'Âge mycénien et leur contexte archéologique*, *Incunabula Graeca*, Vol. XIX, Rome 1968, p. 22, fig. 12 h, but dark-on-light.

4. This phrase is my own, but the possibility that the « scribe » treated the disc and handles of the vessel as if they were the surface of a tablet, i.e., with defining lines above and below was called to my attention by Dr. Catling.

and possibly a third character) which were applied in dark brown - black paint before firing. Proposed reading:

) $\text{du} - \text{ne} - \text{X} ?$ (

Despite the fact that the archaeological context of TI Z 30 has been lost, it seems logical to associate it with that group of large inscribed stirrup - jars which Raison has dated to the LH IIIB period⁵. If this is correct, the treatment of the disc would be unique among this class of large stirrup - jars, and its only parallel would be the much smaller stirrup - jar from Khania, in western Crete⁶.

5. Raison, *op. cit.*, p. 53.

6. J. G. Tzedakis, *Zeugnisse der Linearschrift B aus Chania*, *Kadmos*, Vol. VI (1967), pp. 106 - 7, and fig. 1a.

Although the analysis of the clay sample way, in the future, shed some light on this vessel's origin, there is nothing in the script that is specifically Cretan⁷ and on paleographic grounds we may, at least for the present, assume a mainland origin for TI Z 30.

ALBERT LEONARD Jr
University of Chicago

7. E. L. Bennett, *Some Local Differences in Linear B Script*, *Hesperia*, Vol. XXXV, No. 4 (1966), pp. 299 - 309. Compare the Pylian « ne » (Table II, No. 24) with the Knossian example (Table I, No. 23). For other mainland examples see: E. L. Bennett et al., *Mycenae Tablets II*, Philadelphia, 1958, p. 92 (No. 24); and J. Chadwick, *Minos*, Vol. X, No. 2 (1969), p. 137 (Ug 21). For the postulated « du » compare the Pylian (Table IV, Nos. « tn » and « tr ») with the Knossian (Table III, Nos. « ht » to « hw »).

A LATE MINOAN SEAL IN THE N. METAXAS COLLECTION *

Seal. Metaxas Collection No. 1385 (fig. 1, a-c).

Material : Black stone, meteorite or steatite. Condition : Complete and in good condition, except for a horizontal crack in the surface of the body

of the bull, across perforated ends.

Size: Di. 0,017m. Th. 0,007m. Shape: Lentoid. Subject : Bull - leaping scene to right.

This seal was bought in the village of Aimonas location Livadia, district of

* I should like to thank Mr. and Mrs. N. Metaxas for permission to publish this seal, for their help and kindness and for providing me with the photograph of the seal included here (fig. 1 a, made by Mr. G. Xylouris), and with an impression (fig. 1 b). The drawing (fig. 1 c) was made by Miss Athanassia Kanta.

Thanks are also due to Dr. Hector W. Catling

for much help and advice, to Mrs. Helen Hughes - Brock for checking on details of the seal in Liverpool (fig. 2), and to Mr. John Younger for useful suggestions.

Dr. Ingo Pini has generously supplied me with photos of CMS VII, Nos. 257, 108, 109, 106 (figs. 2, 5, 6, 7).

I am also grateful to the Department of Anti-

Fig. 1 a - c. Metaxas seal (seal, impression, drawing)

Mylopotamos, after the publication of CMS IV¹.

It shows a bull - leaping scene of the type thought to be a later and less spectacular development of the earlier similar scenes, where the acrobat is above the galloping animal turning his back to it. Here the movement of the

quities, Ashmolean Museum, Oxford, for permission to include the photograph of the seal in Oxford, and to Mr. John Boardman for sending me the print made by Mr. R. L. Wilkins (fig. 4).

Dr. St. Alexiou and Mr. M. de Fontbrune have kindly allowed me to reproduce the photo of the Gournes seal (fig. 3, after C. Zervos, «L'art de la Crète néolithique et minoenne», Éditions «Cahiers d'art», Paris 1956, pl. 642, p. 414

1. J. Sakellarakis - V. E. G. Kenna CMS IV, Sammlung Metaxas, Berlin 1969.

Fig. 2. Seal in Liverpool (CMS VII, No 257)
(drawing)

Fig. 3. Seal from Gournes (Heracleion 1232)
(impression)

bull is less violent; the leaping acrobat is above the animal, facing it with outstretched arms. Sometimes there is another person in front or behind the animal².

The respective sizes of the bull and the acrobat and the proportions of their bodies are right, in spite of the degree of stylisation of the scene. Both figures are characterized by the abundant use of the drill and wheel-engraving to indicate details of their heads and bodies.

The bull has a sub-triangular head, rounded muzzle with flattened end and a fairly thick neck. There is a horizontal line at the top of the head, the vertical projections of which are the long, thin, straight horns. There are two deep, wheel-engraved converging lines from about the middle of the forehead to the end of the muzzle. The eyes and muzzle are rendered as big, round knobs made with the drill. The body is almost elliptical, with slightly curving hindquarters and an unrealistic rendering of the bones by deep wheel-engraving. Its legs are bent, the front ones backwards, the back ones forwards. The joints of the knees and lower part of the legs are marked by one or two round drillings respectively, and the feet are small and pointed.

2. A. Xenaki-Sakellariou, « Les cachets minoens de la Collection Giamalakis », *Études Crétoises* X, Paris 1958, p. 85 - 88, distinguishes three types of bull-leaping scenes. Another discussion of the subject with more attention to Mycenaean representations is found in A. Sakellariou, « Μυκηναϊκή Σφραγιδογραφία », *Ἀθήναι* 1966, p. 57 - 60.

The acrobat has a round head without any facial features. His hair outlines the contours of the face, with some differentiation of hairstyle on the right side, and ends in one round drilling on each side. His neck is rather long and thin, his upper body almost rectangular, tapering and curving at the waist. Only his thin, matchlike right arm is partly visible, extended to the side and grasping the left horn of the bull. He wears a belt, but no other garment is indicated. There seems to be no clear differentiation of the lower body of the man and his legs. The left leg is bent upwards, its upper part is thick and curving, its lower thin and straight. Four round drillings emphasize the joints of the knees and ends of legs, and some deep, wheel - engraved lines probably indicate the bones of the lower legs. The left foot is pointed, but there was no room on the surface for the right one.

The description of the Metaxas seal makes it clear that it belongs to the second tendency (« Erstarrung »), of the late style. i.e. that of the « nachlassende Bewegung », described by Biesantz. The characteristics of this tendency are : sharp indication of dividing lines of body, stiffening of joints and contours lines³.

Its date should therefore be sought between the LMII - LMIII.

It would be beyond the scope of this paper to comment on all known representations of bull - leaping scenes of this type⁴. Also the problems con-

3. H. Biesantz, « Kretisch - Mykenische Siegelbilder », Marburg 1954, p. 52 ff, (esp. p. 69).

4. See A. Xenaki - Sakellariou, loc. cit., n. 2.

Fig. 4. Seal in Oxford (CS 341) (impression)

Fig. 5. Seal in London (CMS VII, No. 108) (drawing)

nected with the origin of bull - sports, their possible religious significance and aftermath can not be examined here. I believe that these sports were an indigenous feature of Minoan civilization transferred to Mainland Greece with other Minoan influences and that there is no clear continuity between them and later similar sports because of the different character (i.e. in the Aeolian and Thessalian bull - sports the aim was to kill the bull, as in the modern Spanish and Portuguese bull - games).

I do not believe that a religious significance should necessarily be ascribed to the bull - games in toto, although in certain cases they might have had a religious function. The scenes on some sarcophagi from Armenoi⁵ and Tanagra⁶ may point to a funerary function of these games in late times.

The following are very close in style to the Metaxas seal and may all come from the same workshop:

1. Liverpool. B. 213. (CMS VII, No. 257) Haematite lentoid. The similarity is so close that it may come from the same hand as the Metaxas seal. Almost identical in size. (Di. 0.018 m). The bull's head has the

same deep lines from forehead to muzzle and drillings for eyes and muzzle. The limb joints are accentuated by irregular round drillings, with two others on the lower body. The tail is not clearly seen. Though the cutting of the acrobat is much worn, his anatomy is similarly portrayed (fig. 2).

2. Heracleion, No. 1232, from Gournes Pediados, Tomb I⁷. Lapis lacedaemonius lentoid. Di. 0.02 m. Th. 0.01m. Context: LMIIIB1. Bull's position the same; features of the head similarly rendered, though the horns are slightly outturned. Similar drillings on limbs and body. The acrobat is close to the Metaxas example, except that one leg is nearer the bull's body, and the feet are sketchy. The nose is prominent on the profile head; one eye is shown, the hairstyle with three curls is different (fig. 3).

3. Oxford, 1938. 1108. (CS 341)⁸. Lapis lacedaemonius lentoid. Di. 0.024 m. Acrobat completing a backward somersault over a galloping bull; figure of eight shield in the field. Style and technique led Kenna to a late date for the piece; the schematic modelling of the human body, the sacral shield, wheel - engraving of the limbs and profuse drilling confirm this⁹. The

For bull - leaping scenes with more than one person see e.g. the fresco from the Palace of Knossos: Sp. Marinatos - M. Hirmer, « Crete and Mycenae », London 1960, pl. XVII.

5. See Y. Tzedakis, Λάρνακες Ύστερομινωτικού Νεκροταφείου Ἀρμένων, AAA IV (1971), p. 216 - 221, figs. 4 - 5, Col. pl. III, 1, 3. (Bull Hunt).

6. See Th. Spyropoulos, Ἀνασκαφή εἰς τὸ Μυκηναϊκὸν Νεκροταφεῖον τῆς Τανάγρας, AAA III (1970), p. 184 - 195, figs. 16 - 17.

7. Ἰω. Χατζηδάκι, Μινωικοὶ Τάφοι ἐν Κρήτῃ, ΑΔ 4 (1918), σ. 45 ff. The seal: pl. 5, 1, p. 66 (described as serpentine).

8. V. E. G. Kenna, Cretan Seals, Oxford, 1960 (hereafter CS) pl. 13, p. 137. J. Boardman, « Greek gems and fingenrings, Early Bronze Age to late Classical », London 1970, pl. 124, p. 102. (hereafter: Boardman, GGFR).

9. CS, *ibid*, and p. 75 - 78 (on techniques of the Late Minoan period). For late techniques see also Boardman, GGFR, p. 46 - 54, 59 - 60.

Fig. 6. Seal in London (CMS VII, No. 109) (drawing)

Fig. 7. Seal in London (CMS VII, No. 106) (drawing)

position of the figures is akin to the Metaxas seal, with a slight difference in the position of the hindlegs and tail of the bull. The upper part of the horns curves out. The curve of the athlete's body parallels that of the bull; one hand holds the tip of a horn, the other the muzzle. A very pointed nose is attached to the man's round head; three drillings for the hair and large central eye. Much use of the wheel for the legs, of the drill at the joints and the athlete's waist (fig. 4). The context of No. 2 suggests we may place the activity of this workshop firmly in LMIIB¹⁰.

Attention may be drawn to three other seals, close to the Metaxas piece and its companions, with similar tricks of style, that may stand close to this workshop.

a. Oxford, 1938. 1078. (CS 248)¹¹. Lapis lacedaemonius lentoid. Di. 0.019 m. Bold use of wheel and drill. The

man leaps over the bull from behind, grasping him by the horns. Spray or tree in the field. The bull's head is thrown back, not frontal, but the unmistakable drillings for eye and muzzle, the drilled limb joints and wheel-engraved limbs point to the Metaxas seal, as does the position and detail of the acrobat.

b. London. BM (GR/R) 1877. 7 - 28.2) (CMS VII, No. 108). Haematite lentoid «from Crete». Di. 0.017 m. This is a more elegant piece. Though it shares the conventions of the preceding seals they are much less pronounced. The acrobat, his back to the bull, is alighting, releasing his grasp on the elegantly curved horns. Chin, eye and hair are drilled; the limbs are wheel-engraved, and there is a drilling at the waist. None of the conventions are exaggerated, and the articulation of both man and animal makes this a more naturalistic design than the others (fig. 5). A close parallel for the scene and style is found in a seal in the Giamalakis Collection:

10. This is the dating proposed also by Biesantz, loc. cit., p. 143.

(see A. Sakellariou, *Les cachets minoens de la Collection Giamalakis*. No. 357, pl. XI, XXVIII),

c. London. (BM GR/R) 1890. 5 - 12.2) (CMS VII, No. 109). Haematite lentoid. Di. 0.022 m. Bull with one athlete jumping, one standing facing the bull; a hand grasps its horn. Both in subject and style this piece stands a little apart from the Metaxas seal, though the profuse use of the drill is common to both (fig. 6).

I would date *b* and *c* earlier than the Metaxas seal and its companions—on grounds of style—in the latter part of LMII or early LMIIIA. *a* on the other hand, is more likely to belong to LMIIIB. It shares many of the technical features of the Metaxas group; this is no doubt the common idiom of the period. It seems possible, but not necessary to attribute it to the same workshop.

A number of seals with a design of one or more bulls show the distinctive features of profuse drill and wheel in their execution, and may be dated to the period end LMII - LMIIIB accordingly :

1. London. (CMS VII, No. 106). Cornelian lentoid. Wounded bull, head retorted (fig. 7).

2. London. (CMS VII, No. 110). From Tripiti, Melos. Black marble lentoid. Bull running to left. The smoother modelling of the animal makes it stylistically closer to CMS VII, No. 108 (see above).

3. London. (CMS VII, No. 123). Lapis lacedaemonius lentoid. Monster with human legs and forepart of a goat and bull. The bull's head bears affini-

ties to the group in question. Shield device in the field.

4. Manchester. (CMS VII, No. 248). Mottled green jasper lentoid. Bull in simple torsion to left. Two goat's heads in the field. Same abundant use of the drill.

5. Oxford. (CS 345)¹². Veined agate lentoid with flattened back. Similar contorted bull with bird or fish-like creature picking it from above.

6. Oxford. (CS 323)¹³. Haematite lentoid. From Milatos. Monster composed of human legs joined to the foreparts of two bulls of this type. Shield device in the field.

7. Green jasper lentoid¹⁴. Bull in profile, shield device in the field.

8. Paris, BN¹⁵. From Crete. Green jasper lentoid. Contorted bull with fish or bird.

9. Heracleion, No. 131¹⁶. From Siteia. Lapis lacedaemonius lentoid. Two similar bulls in reverse position, linear signs between them.

Unfortunately the late dating of these seals relies chiefly on internal criteria and the main proof of it is offered by the evolution of style and technique. The majority of them do not have an exact provenance and pottery groups associated with them, so a very close dating becomes impossible, although the dating of the

11. CS, p. 125, pl. 10.

12. CS 345, pl. 13, p. 137 - 8. Also Boardman, GGFR, pl. 130, p. 103.

13. CS 323, pl. 13, p. 135.

14. Boardman, GGFR, pl. 135, p. 103.

15. *ibid*, pl. 137, p. 103.

16. *ibid*, pl. 125, p. 102 - 3.

Metaxas seal seems secure in view of its close similarity to the only dated example (the seal from Gournes). Comparison of these late works of art with others from the period of floruit shows the difference and supports the proposed late dating of these groups. The earlier naturalism and freshness has been replaced by a certain stylisation and standardisation. However, one cannot say that inspiration and imagination are lacking altogether. There is not the same wide range of subjects, but sometimes the use of unexpected details or unusual combinations offers some compensation for it. The different character of the Late Minoan seals as opposed to that of the

Late Mycenaean is understandably due to the different history of mycenaean glyptique, which is well in accord with the structural and compositional differences of minoan and mycenaean works of art. The use of the wheel and the drill on these late Minoan seals is done in a very sophisticated way ; in this sense one could hardly talk of decline, and the result is in most cases aesthetically pleasing, in spite of some stiffness and lack of life. The torsion observed in earlier compositions now becomes more symmetrical and balanced, but there are signs that we are close to the end of the story of minoan glyptique.

ANGELA TAMVAKI

ΥΣΤΕΡΟΜΙΝΩΙ-ΚΗ ΣΑΡΚΟΦΑΓΟΣ ΑΠΟ ΤΟ ΧΩΡΙΟΝ ΜΑΡΟΥΛΑΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ *

Τὸ χωρίον Μαρουλάς κείται εἰς τὰς παρυφάς τῆς πεδιάδος Ρεθύμνης, πλησίον τῶν περιοχῶν Πηγῆς, Σταυρωμένου, Ἀρμένων καὶ τῆς πόλεως τοῦ Ρεθύμνου, ὅπου κατὰ καιροῦς ἔχουν ἀποκαλυφθῆ ὙΜ III νεκροταφεία¹.

* Θερωδῶς εὐχαριστῶ τὸν κ. Γ. Τζεδάκιν, ὁ ὅποιος μοῦ ἐπέτρεψε τὴν δημοσίευσιν τῆς σαρκοφάγου. Ὡσαύτως εὐχαριστῶ τὸ Central Research Fund Committee τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου διὰ τὴν παροχὴν τῶν μέσων πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῆς μελέτης, ὡς καὶ τὸν κ. Γ. Βαρδάκη, ἀρχιφύλακα τοῦ Μουσείου Ρεθύμνου, διὰ τὴν διευκόλυνσιν κατὰ τὴν μελέτην.

1. Πηγὴ : ΑΔ 23 (1969) : Χρονικά, σελ. 435 -

Ἐκ τοῦ νεκροταφείου Μαρουλά ἐπεσημάνθησαν τρεῖς τάφοι· ὁ εἰς τούτων περιεῖχε 3 σαρκοφάγους, 2 ἐκ τῶν ὁποίων εὐρίσκονται σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Θεσσαλονίκης², ἡ δὲ τρίτη εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Μουσείου Ρεθύμνου³.

436, Πίν. 443. Σταυρωμένος : ΑΔ 16 (1960) : Χρονικά, σελ. 272. BCH 1960, σελ. 202, BCH 1961, σελ. 894. Ἀρμένοι : AAA IV (1971) σελ. 216 - 221. Ρεθύμνον : Καλοκύρης, Ἡ ἀρχαία Ρίθυμνα, πίν. 1.

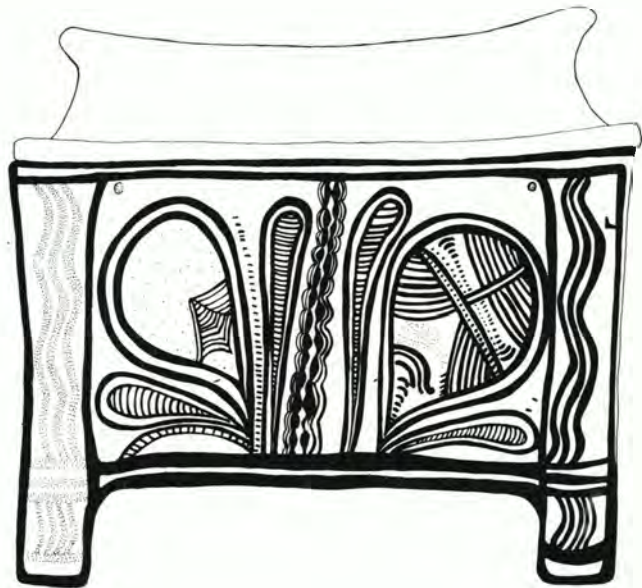
2. ΑΔ 23 (1969) : Χρονικά, σελ. 293.

3. Κρητικά Χρονικά, τ. ΙΖ (1963), σελ. 412. ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σελ. 477.

Εικ. 1. Μακρά πλευρά
σαρκοφάγου Μαρουλάς

Σχέδ. 1. Μακρά πλευρά
σαρκοφάγου Μαρουλάς

Ἡ σαρκοφάγος εἶναι κιβωτιόσχημος, ἔχει μῆκος μακρῶν πλευρῶν ἄνω μὲν 1.16, κάτω δὲ 1.08 μ., μῆκος στενῶν πλευρῶν 0,48, ὕψος μετὰ τοῦ καλύμματος 1.04, ὕψος καλύμματος 0,30 μ. Ὁ πηλὸς ἔχει χρῶμα ἐρυθρόν, τὸ ἐπίχρῖσμα εἶναι κιτρι-

νωπὸν, τὸ δὲ βερνίκιον βαθὺ καστανὸν ἕως μέλαν. Δὲν εἶναι βέβαιον, ἐὰν ὁ πυθμὴν ἔφερον ὀπὰς, διότι ἐλλεῖπει τὸ μέγιστον τμήμα του.

Αἱ μακραι πλευραι (εἰκ. 1, 2· σχέδ. 1, 2) φέρουν εἰς ἀντιθετικὴν διάταξιν

Είκ. 2. Μακρά πλευρά
σαρκοφάγου Μαρουλάς

Σχέδ. 2. Μακρά πλευρά
σαρκοφάγου Μαρουλάς

κόσμημα σχήματος « θηλειᾶς » (hatched loop FM 63, 7), τὸ ὁποῖον κατάγεται ἐκ τύπων MM⁴. Ἐκτὸς τοῦ μοτίβου τούτου,

4. Πρβλ. Furumark, Mycenaean Pottery, σελ. 394.

τὸ ὁποῖον πληροῦται διὰ γραμμῶν, τόξων, πλέγματος καὶ παπυροειδῶν, ἡ ἐπιφάνεια εἰς τὴν μίαν πλευρὰν καλύπτεται διὰ σειρᾶς μικροτέρων « θηλειῶν », φερουσῶν παράλληλα γραμμίδια. Τὸ κόσμημα ὑπ' αὐτὴν τὴν μορφήν εἶναι μάλ-

λον σπάνιον, ἀπαντᾷ ὁμως εἰς παρομοίαν παραλλαγὴν ἐπὶ τοῦ καλύμματος μιᾶς τῶν σαρκοφάγων ἐκ τοῦ νεκροταφείου Σταυρωμένου, χρονολογουμένην εἰς τὴν ΥΜ III A 2⁵.

Τὸ κόσμημα τῶν παραλλήλων κυματοειδῶν γραμμῶν (FM 67) ἄνωθεν τῶν ποδῶν τῆς σαρκοφάγου εἶναι κοινότατον θέμα εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν ΥΜ III μοτίβων τῶν σαρκοφάγων.

Τὸ ἀετωματικὸν κάλυμμα, ὡς καὶ ἡ μία τῶν στενῶν πλευρῶν δὲν φέρουν κόσμησιν· λίαν ὁμως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παράστασις τῆς ἐτέρας τῶν στενῶν πλευρῶν (ε ἰ κ. 3· σ χ έ δ. 3), ὅπου εἰκονίζεται ταῦρος, ὁ ὁποῖος ἔχει βληθῆ ἀπὸ ἀκόντιον εἰς τὴν ράχιν. Κάτωθεν τούτου ἴσταται ἀνὴρ φέρων ξίφος, τὸ ὅποῖον διαπερᾷ τὸ ζῶον εἰς τὸν λαιμόν. Τὸ τραῦμα εἶναι διαμπερὲς καὶ ἡ αἰχμὴ τοῦ ξίφους διακρίνεται προεξέχουσα τοῦ τραχήλου. Εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν τμήμα τῆς παραστάσεως καὶ ἐντὸς δύο ἡμικυκλικῶν φύλλων⁶ ἕτερον ζῶον, τοῦ ὁποῖου δὲν σώζεται ἡ κεφαλὴ. Παραπληρωματικὰ κοσμήματα (κλάδοι, ἐπάλληλα τόξα) συμπληρῶνουν τὴν παράστασιν, ἐνῶ κυματοειδεῖς γραμμαὶ ἐπαναλαμβάνονται ἄνωθεν τῶν ποδῶν.

Ἡ ὅλη σκηνὴ ἀποτελεῖ ἀκριβῆ ἐπανάληψιν τμήματος παραστάσεως ἐπὶ τῆς περιφήμου σαρκοφάγου τῶν Ἀρμένων⁷.

5. Ἡ δημοσίευσίς τοῦ τάφου θὰ γίνῃ εἰς τὸν προσεχῆ τόμον τῶν Κρητικῶν Χρονικῶν.

6. Τὰ ἡμικυκλικά καὶ ἐνίοτε καμπυλόμενα φύλλα, πληροῦμενα διὰ παραλλήλων γραμμίδων, εἶναι γνωστά εἰς τὴν ΥΜ II καὶ μετέπειτα κεραμεικῇν. Π.χ. ἐπὶ τοῦ μινωικοῦ σφαιρικοῦ φλασκίου ἐκ Ρεθύμνου, BSA 1971 (τ. 66), πίν. 62, ἐπὶ ψευδοστόμου ἀμφορέως ἐκ Μαύρου Σπήλιου, BSA (1923 28), σελ. 273, εἰκ. 28, ὡς καὶ ἐπὶ οστράκου ἐκ τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου, SIMA, 1970, πίν. 43, Β.

7. AAA IV (1971), σελ. 217, εἰκ. 4.

Ἡ ὁμοιότης τῶν δύο παραστάσεων εἶναι τόσον μεγάλη, ὥστε εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται περὶ προϊόντων ὄχι μόνον τοῦ ἰδίου ἐργαστηρίου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἰδίας χειρὸς. Ὁ τεχνίτης χαρακτηριστικῶς παριστᾷ τὰ ζῶα ἐκ τοῦ πλαγίου, ἐνῶ τὰ κέρατά των σχεδὸν κατ' ἐνώπιον. Τὸ ἀκόντιον ἔχει γραφῆ με ἐντονον γραμμὴν καὶ παχεῖαν αἰχμὴν, ἐνῶ τὸ ξίφος δηλοῦται δι' ἀπλῆς γραμμῆς, ἡ ὁποία ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἀνοικτὴν παλάμην τοῦ ἀνδρός. Τὸ τραῦμα παριστάνεται διαμπερὲς. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ βραχεῖα κόμη, δηλουμένη δι' ὀρθίαν γραμμίδιον, ὡς καὶ τὸ ἐνδυμα τοῦ ἀνδρός. Οὗτος φέρει χιτῶνα ἀχειρίδωτον, ὁ ὁποῖος φθάνει μέχρι τῶν γονάτων, σωζόμενον καλύτερον εἰς τὴν σαρκοφάγον τῶν Ἀρμένων. Ἡ παράστασις εἶναι μία σαφῆς ἐνδειξις διὰ τὴν ἀλλαγὴν τοῦ ἐνδύματος, διαπιστουμένην κατὰ τὴν ΥΜ IIIB ἐποχὴν, ὄχι μόνον εἰς τὰς δύο μνημονευθείσας σαρκοφάγους ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν γνωστὴν σαρκοφάγον τῆς Ἱεραπέτρας⁸, ὅπου τὸ ἐνδυμα εἶναι ἀκριβῶς τὸ αὐτὸ : χιτῶν ἄνευ χειρίδων μέχρι τῶν γονάτων, ἀλλὰ με λεπτομερείας δηλουμένας διὰ τῆς τεχνικῆς τῶν « ἀκτίων X », χρησιμοποιομένης διὰ τὴν δήλωσιν λεπτομερειῶν τοῦ σώματος ὄχι μόνον τῶν ἀνθρωπίνων μορφῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ζῶων εἰς τὴν σαρκοφάγον.

Ἄνάλογοι παραστάσεις ὑπάρχουν εἰς τὴν σαρκοφάγον ἐκ Βαθειανοῦ Κάμπου⁹ καὶ εἰς τὴν πυξίδα ἐκ Καλαμίου¹⁰, αἱ ὁποῖαι ὁμως φέρουν μορφὰς με ποδήρη χιτῶνα.

Τὰ πέριξ τῆς κεφαλῆς τοῦ ταύρου καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ ἀκοντίου ἐπάλληλα τόξα

8. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. Α', σελ. 336.

9. Arch. Anz. 1934, σελ. 247.

10. AAA (1970), σελ. 111, εἰκ. 1 - 2.

Εικ. 3. Στενή πλευρά σαρκοφάγου

Σχέδ. 3. Στενή πλευρά της ίδιας σαρκοφάγου

έχουν την μορφήν διὰ τῆς ὁποίας δηλοῦνται συνήθως τὰ ΥΜ ΙΙΙ παπυροειδῆ κοσμήματα, καὶ δὴ εἰς τὴν ΥΜ ΙΙΙΒ παραλλαγὴν των¹¹. Ἡ ὑπαρξίς των ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρουσαν διαφορὰν τῆς συνθέσεως μὲ τὴν τοιαύτην τῶν Ἀρμένων, δεικνύουσα τὴν σχετικὴν ἐλευθερίαν τοῦ τεχνίτου.

Ἡ τοποθέτησις τοῦ κοσμήματος περὶ τῶν σημείων εἰς τὰ ὅποια ὁ ταῦρος ἔχει πληγὴν διὰ τοῦ ξίφους καὶ τοῦ ἀκοντίου, γεννᾷ τὸ ἐρώτημα μήπως ἐδῶ πρόκειται

περὶ συμβατικοῦ τρόπου δηλώσεως τοῦ πίδακος τοῦ αἵματος, τὸ ὅποιον ἐκτινάσσεται ἀπὸ τὰς πληγὰς, τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ ζώου, καὶ οὐχὶ περὶ συμπληρωματικοῦ κοσμήματος.

Τὸ ἕτερον τῶν ζῶων θὰ πρέπει νὰ ἐννοηθῆ ὡς ἔλαφος ἢ αἰγαγρος, ὅμοιον πρὸς τὸ εἰκονιζόμενον εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν εἰς τὴν σαρκοφάγον τῶν Ἀρμένων. Ἡ παράλειψις τῶν νεογνῶν, παριστανόμενων κάτωθεν καὶ τῶν τριῶν ζῶων τῆς σαρκοφάγου τῶν Ἀρμένων, προφανῶς ἐκλαμβανομένων ὡς γένους θηλυκοῦ, ἴσως δηλώνει ὅτι εἰς τὴν τοῦ Μαρουλᾶ παριστάνονται ἄρρενα.

Ἰδιαιτέρως σημαντικὸν εἶναι τὸ θέμα

11. Πρβλ. BSA 1970, σελ. 198, εἰκ. 2, ἀριθ. 9 - 10 ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν κόσμημα πολλαπλοῦ τόξου. Διὰ τὴν ἐκ τῶν ἀνθῶν τοῦ παπύρου καταγωγὴν τοῦ μοτίβου πρβλ. Furumark, op. cit., motive II, ἀριθ. 62, 63, σελ. 265, εἰκ. 34.

τοῦ κυνηγίου τοῦ ταύρου ἐπὶ τῆς σαρκοφάγου. Ἡ ὕπαρξις τοῦ ἀγρίου ταύρου εἰς Κρήτην μέχρι τοῦ τέλους τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἔχει βεβαιωθῆ καὶ ἀνασκαφικῶς¹². Εἶναι γνωστὴ βεβαίως ἡ σημασία τοῦ ταύρου εἰς τὴν μινωικὴν λατρείαν· κατὰ τὴν ΥΜ III ὁμως περίοδον παρατηρεῖται κάποια σύνδεσις τοῦ ταύρου, ἰδιαιτέρως πρὸς τὰ ταφικὰ ἔθιμα καὶ τὰς σχετικὰς πρὸς ταῦτα θρησκευτικὰς πεποιθήσεις¹³. Μέχρι καὶ τῆς ΥΜ IIIA φάσεως ὑπάρχουν ἀκόμη διπλᾶ κέρατα εἰς οἰκίας καὶ ἀνάκτορα, τοιχογραφίαι μὲ παραστάσεις ταυροκαθασιῶν, ὡς καὶ ρυτὰ εἰς σχῆμα κεφαλῆς ταύρου. Ἀπὸ τῆς ΥΜ IIIB ὁμως φάσεως γίνονται σπάνια¹⁴, ἐνῶ παραστάσεις ταύρων, διπλῶν κεράτων καὶ κυνηγίου ταύρων ἐπὶ σαρκοφάγων, ὡς καὶ πηλίνων διπλῶν κεράτων εἰς ἱερά, γίνονται περισσότερον συχναί.

Τὸ ἀναφυόμενον πρόβλημα εἶναι, ἐὰν εἰς τὰς δύο σαρκοφάγους (Σταυρωμένου, Ἀρμένων) ἔχομεν ἀπλοῦν κυνήγιον ταύρων (ἢ ἀγελάδων) ἢ μᾶλλον παράστασιν συλλήψεως αὐτῶν. Ἡ σύλληψις τοῦ ἀγρίου ταύρου ἐπετυγχάνετο δι' εἰδικευμένων « cowboys », εἴτε ἀόπλων μὲ μόνον βοηθὸν ἐν δίκτυον, ὡς εἰκονίζονται εἰς ἐν τῶν ποτηρίων τοῦ Βαφειοῦ, εἴτε ὀπλισμένων μὲ ἀκόντια, ὡς εἰς τὴν γνωστὴν

ἐλεφαντίνην πυξίδα ἐκ Κατσαμπᾶ¹⁵. Εἰς ἀμφοτέρας ὁμως τὰς σαρκοφάγους τὰ διὰ τοῦ ξίφους τραύματα εἶναι διαμπερῆ εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ τὸν λαιμόν, ἐνῶ ἐπὶ τῆς ράχεως προεξέχει ἀκόντιον, ἄρα δὲν πρόκειται περὶ ἀπλοῦ τραυματισμοῦ τοῦ ζώου, διὰ τὸ καταστῆ πλέον εὐκολος ἢ σύλληψις του, ἀλλὰ περὶ κανονικοῦ καὶ ἐπικινδύνου κυνηγίου, καθ' ὃ εἶναι δυνατὰ καὶ ἀπόλειαι· εἰς τὴν σαρκοφάγον τῶν Ἀρμένων εἰς τῶν κυνηγῶν ἔχει ἤδη πέσει θῦμα τῶν ζώων. Πάντως, τόσον τὸ ἀπλοῦν κυνήγιον ὅσον καὶ τὸ συνδεδυασμένον μὲ τὴν σύλληψιν τῶν ζώων, ἦτο προφανῶς ἀσχολία ἐπικινδύνου.

Αἱ παραστάσεις κυνηγίου, ὡς καὶ αἱ ἀντίστοιχοι ταύρων γίνονται δημοφιλεῖς ἀπὸ τῆς ΥΜ IIIA2/IIIB1 καὶ ἔχουν προφανῶς σημασίαν θρησκευτικὴν, ὅπως εἶναι φανερόν ἀπὸ τὴν σαρκοφάγον τῆς Ἐπισκοπῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἀρμένων, εἰς τὴν ὁποίαν μία τῶν μορφῶν κρατεῖ διπλοῦν πέλεκυν¹⁶. Μὲ τὸν αὐτὸν εἰκονογραφικὸν κύκλον πρέπει νὰ συνδεθῆ καὶ ἡ παράστασις κυνηγίου ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ κρατήρος τοῦ τάφου Α τῶν Μουλιανῶν. Δὲν εἶναι τυχαῖον, ὅτι ὁ κρατήρ εἶχε χρησιμοποιηθῆ διὰ τὴν ἐναπόθεσιν τῶν ὄστων τῆς καύσεως, ἔτυχε δηλαδὴ τῆς αὐτῆς χρήσεως μὲ τὰς σαρκοφάγους τῶν συνήθων ταφῶν¹⁷. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ συνδυασμὸς κυνηγίου ζώων καὶ συλλήψεως ἀγρίου ταύρου, ὅπως παρουσιάζε-

12. Π.χ. διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Χατζηδάκι. Πρβλ. ΑΕ 1912, σελ. 231 - 232.

13. Συναφῆς εἶναι ἡ θυσία τοῦ ταύρου εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τῶν Ἀρχανῶν. Πρβλ. Σακελλαράκη, Das Kuppelgrab A von Archanes und das Kretisch - Mykenische Tieropferritual, σελ. 157 - 158 (εἰς Pr. Zeit.).

14. Τὸ πλέον ὕστερον μέχρι σήμερον μινωικὸν ρυτὸν εἰς σχῆμα κεφαλῆς ταύρου εἶναι τὸ προερχόμενον ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἀποθέτου τοῦ Πόρου, ἐκτεθειμένον εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου καὶ χρονολογούμενον εἰς τὴν ΥΜ IIIB.

15. Ποτήρια Βαφειοῦ : Μαρινᾶτος - Hirmer, εἰκ. 180 - 181. Πυξὶς Κατσαμπᾶ : Ἀλεξίου, ΥΜ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ, πίν. 30 - 33 καὶ σελ. 71 - 74.

16. Πρβλ. ΑΑΑ III (1970), σελ. 218. Συναφῆς εἶναι ἡ παράστασις κεφαλῆς ταύρου ἐπὶ τοῦ καλύμματος σαρκοφάγου ἀγνώστου προελεύσεως εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμου.

17. ΑΕ 1904, πίν. 3 καὶ σελ. 26.

ται ἐπὶ μιᾶς τῶν σαρκοφάγων τῆς Τανάγρας. Εἰς αὐτὴν αἱ λοιπαὶ παραστάσεις οὐδεμίαν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν, ὅτι ἔχουν χαρακτῆρα τελετουργικόν. Ἡ ὡς ἄνω παράστασις διαιρεῖται εἰς δύο ζώνας, ἡ ἄνω ἀπεικονίζει κυνήγιον αἰγοειδῶν, ἡ δὲ κάτω σύλληψιν ἀγρίων ταύρων ὑπὸ ἀνδρῶν, οἱ ὅποιοι προσπαθοῦν νὰ τοὺς ἀκινητοποιήσουν. Οὗτοι φαίνονται ἄοπλοι, πλὴν τοῦ ἐπὶ τοῦ μεσαίου ταύρου ἀνδρός, ὁ ὅποιος κρατεῖ ξίφος¹⁸.

Πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἴσως δὲν εἶναι τυχαία ἡ παρουσία σαρκοφάγων μὲ παραστάσεις παρομοίας μὲ τὰς μινωικὰς εἰς τὴν Τανάγραν. Φαίνεται ὅτι ἡ περιοχὴ τῶν Θηβῶν εἶχεν ἤδη ἀπὸ τῆς ΥΜ ΙΒ ἐποχῆς σχέσεις μὲ τὴν Κρήτην, αἱ ὅποια συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τὴν ΥΜ ΙΙΑ καὶ ΙΙΒ. Χαρακτηριστικόν εἶναι, ὅτι τὰ ΥΜ ΙΙΒ ὄστρακα ἐκ Θηβῶν εἶναι προϊόντα τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Κυδωνίας, φέροντα κόσμησιν τοῦ μινωικοῦ ἄνθους μὲ πολλαπλοῦν στέλεχος καὶ ἀνθήρας¹⁹.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων παραδειγμάτων, ἡ σημασία τοῦ ταύρου εἰς τὸν κύκλον τῶν ταφικῶν ἐθίμων καὶ παραδόσεων καθίσταται προφανῆς, ὅταν ἐνθυμηθῶμεν τὴν θυσίαν εἰς τὴν γνωστὴν σαρκοφάγον τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἡ ὁποία πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὴν ΥΜ ΙΙΑ1, ἀλλὰ καὶ τοὺς ταύρους τῶν σαρκοφάγων τῶν Ἀρμένων, οἵτινες φέρουν κέρατα καὶ διπλοῦς πελέκεις²⁰.

Μὲ τὸν αὐτὸν κύκλον παραστάσεων θὰ πρέπει νὰ συνδεθῇ καὶ ἡ σαρκοφάγος ἐκ τοῦ νεκροταφείου Παχυάμιου²¹ μὲ παράστασιν ἀγελάδος θηλαζούσης τὸ νεογνὸν τῆς. Αὕτη εἶναι προϊόν τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου, τὸ ὅποσον παρήγαγε καὶ τὴν περίφημον σαρκοφάγον τῆς Ἐπισκοπῆς²².

Ἡ σαρκοφάγος τοῦ Μαρουλά τοποθετεῖται εἰς τὴν αὐτὴν χρονικὴν βαθμίδα μὲ τὴν τῶν Ἀρμένων, δηλαδὴ τὴν πρῶτον ΥΜ ΙΙΒ.

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΚΑΝΤΑ

18. AAA III (1979), σελ. 196, εἰκ. 16. Ἡ ἰδέα ἡ ἐκφραζομένη ὑπὸ τῆς Ahlberg εἰς τὸ Prothesis and Ekphora in Greek Geometric Art, σελ. 304, ὅτι τὸ κυνήγιον τῶν αἰγοειδῶν συνδέεται μὲ γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ νεκροῦ, ἐνῶ τὰ ταυροκαθάψια καὶ αἱ θρηνοῦσαι γυναῖκες μὲ ταφικὰς δραστηριότητας, δὲν εὐσταθεῖ. Ὁλοὶ αἱ παραστάσεις τῆς σαρκοφάγου ἀποτελοῦν ἐνιαῖον σύνολον καὶ ἔχουν σχέσιν μὲ ταφικὰς τελεουργίας καὶ πιθανὸν παραδόσεις περὶ τῶν νεκρῶν καὶ τῆς τύχης τῶν. Τὸν θρησκευτικὸν χαρακτῆρα τῶν παραστάσεων βεβαιῶνουν καὶ τὰ σχετικὰ μινωικὰ παραδείγματα.

19. Ὁστρακα καὶ ἀγγεῖα εἰς τὸ Μουσεῖον Θηβῶν. Πρβλ. ἐπίσης BCH 1969, σελ. 414, ὑποσ. 2, καὶ σελ. 415, ὑποσ. 2.

20. Σαρκοφάγος Ἁγίας Τριάδος: Μαρινᾶτος - Hirmer, πίν. XXVIII. Σαρκοφάγοι Ἀρμένων: AAA III (1970), σελ. 219 - 220, εἰκ. 7 - 8.

21. Hawes, Gourgnia, πίν. σελ. 44, 46.

22. Ἡ ἀγελάς μετὰ τοῦ θηλάζοντος μόσχου εἶναι πανομοιότυπος μὲ τὴν ἀντίστοιχον ἐπὶ τοῦ καλύμματος τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἐπισκοπῆς. Τὸ σῶμα καλύπτεται διὰ χρώματος καὶ μόνον οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι ἐξηρημένοι. Τὰ κέρατα παρίστανται κατ' ἐνώπιον, ἐνῶ τὸ σῶμα ἐκ τοῦ πλαγίου. Ἡ ἐξηρημένη ζώνη εἰς τὸ σῶμα τοῦ δευτέρου ζώου εὐρίσκει πάλιν τὰ παράλληλά της εἰς τὰ ζῶα τῆς αὐτῆς σαρκοφάγου.

LM SARCOPHAGUS FROM MAROULAS NEAR RETHYMNON

The sarcophagus described here came from one of the tombs of the plundered LMIII cemetery at the village of Maroulas near Rethymnon and is now in the Rethymnon museum.

Description

Size : Length of narrow side: 0,48 m of long side: 1,16 m.

Height : (without lid) 1,04 m.

Height of lid: 0,30 m.

Red clay, brown paint, buff slip, shaded dark brown paint.

Decoration :

On the long sides : (figs. 1-2; drawings 1-2) Antithetic loops (FM 63,7) filled with lines, cross-hatching and papyrus derivatives. On the one side there are smaller hatched loops attached to the main ones, a rather rare variation of this motive. A similar form is found on the cover of a LMIIIA 2 sarcophagus from Stavromenos near Rethymnon.

The curving stripes (FM 67) on the panels above the leg are common on LMIII sarcophagi.

The lid and one of the narrow sides are undecorated. The pictorial scene on the second narrow side (fig. 3; drawing 3) shows a bull with a spear jutting out of its back. A man piercing the neck of the animal with a sword is depicted on the lower level. A second animal (now headless) is visible on the left corner between semicircular hatched leaves. The filling ornaments consist of a branch and concentric arcs.

The whole scene is a repetition of

that on the well - known sarcophagus from Armenoi. Both are evidently products not only of the same workshop but also of the same hand. The pictorial scenes on both sarcophagi offer evidence for a change in dress in the LMIIIB. The chiton - like dress of the men on the well - known sarcophagus from Episcopi now in Ierapetra is similar but filled in the X - ray technique and not crosshatched as on the Armenoi and Maroulas sarcophagi. Comparable figures but in long dress appear on the sarcophagus from Vatheianos Kampos and the pyxis from Kalami. The concentric arcs around the wounds and head of the bull are a detail which does not exist on the Armenoi sarcophagus. One wonders whether this is a conventional way of indicating the blood springing from the wounds of the animal. The second animal on the Maroulas sarcophagus is an ibex or deer by analogy to those represented on the one from Armenoi, where the animals suckle their young, an indication of their female sex. The omission of these suckling young from the Maroulas sarcophagus probably shows that the animals were thought to be male.

The associations of bull - hunting in general are interesting : The importance of the bull in Minoan cult is well established. The bulls and horns of consecration painted or modelled on sarcophagi point to an accentuated connection of the bull with burial customs in the LMIII.

The problem in interpreting the

scenes on both sarcophagi is whether they depict the hunting of wild animals or an attempt to capture them. The latter was done by skilled « cowboys » with the help of a net as shown on one of the Vapheio cups or armed with spears as on the ivory pyxis from Katsampas. On both sarcophagi the swords have pierced the animals while the spears jut out of their backs. It seems that this is a proper hunt of wild animals which could be dangerous, as the fallen hunter on the Armenoi sarcophagus indicates. The ritual aspect of this scene is emphasized by the man holding a double axe. The combination of animal hunt with bull capture on a sarcophagus from Tanagra in Boeotia, an area showing strong

Minoan influence observed not only on sarcophagi but also on LMIIIB sherds from Thebes is characteristic.

The importance of the bull in ritual and burial customs is very strong already in the LMIIIA1 sarcophagus from Aghia Triada. The big bulls accompanied by horns of consecration and double axes on another sarcophagus from Armenoi illustrates the same point, and so does the cow suckling her calf on a sarcophagus from Pachyammos, a product of the same workshop as the famous Episcopi sarcophagus referred to above.

Both the Maroulas and Armenoi sarcophagi should be dated early in the LMIIIB.

A. KANTA

ΕΥΦΡΑΝΟΡΟΣ ΤΕΧΝΗ

The attempts to fix the position of the Athena of Piraeus (fig. 1) in the development of 4th cent. art have concentrated on showing its affinity to a school that either anticipated or emulated Praxiteles¹. Papadimitriou

1. First published in Έργον, 1959, pp. 163 ff., and subsequently in AJA 64 (1960), pp. 265 - 6, BCH 84 (1960), p. 649, JHS Arch. Reports for '58, p. 23 and for '59 - '60, p. 7, A. A. Papayannopoulos - Palaios Πολέμων Ζ' (1958/59), pp. 26 ff, M. Paraskevaidis, Ein wiederentdeckter Kunstraub der Antike, 1966, pp. 32 - 6, Kallipolitis AAA IV (1971), p. 49, K. Schefold, Die Antike Kunst 14 (1971), pp. 37 ff, G. B. Waywell BSA 66 (1971), pp. 373 ff.

already assigned it to the Attic school of the time of Praxiteles². The circumstances of its discovery have become familiar : it was found awaiting shipping (presumably to Rome) with other statues in a warehouse in Piraeus, which was apparently destroyed sometime in the early 1st cent. B.C. One ought to remember, however, that the evidence of stratigraphy was challenged as early as 1959. A.A. Papayannopoulos, on obviously impossible grounds³,

2. Έργον, 1959, p. 165.

3. Op. cit., p. 57. One could not expect five statues to be arranged for display in a room of

Fig. 1. The Athena of Piraeus, National Museum

5.70 × 2.30 m.; besides, as no object later than the 1st cent. B.C. was found, the building must have been destroyed in that century.

maintained that the Athena was found *in situ* in the sanctuary of Zeus and Athena mentioned by Pausanias (I, 1, 3), and consequently, the Athena must be the creation of Cephisodotos the Elder, which, according to Pliny (XXXIV 74) stood in the port. Although the original argument could not be maintained, the identification of the Athena was retained on the meagre evidence supplied by our two above mentioned sources, and the fact that the Athena was found in Piraeus, which implied that it must have stood somewhere in Attica since it was going to be shipped away from its main port⁴. Waywell has tried to account for the assumption that the Athena of Cephisodotos was lost to the ancient world in the 1st cent. B.C. and yet seen by Pausanias in the 2nd cent. A.D., by presuming that the original had been by then replaced by a copy⁵.

The safest way to judge is to compare the Athena to the only attested copy of a work of Cephisodotos, the Eirene holding the infant Ploutos⁶. As far as one can judge from a copy, the Eirene is still close to the work of the last twenty years of the 5th cent., attesting a transition of the rich style into a sober monumental-

4. Waywell, *op. cit.*, p. 378, dates the Athena to c. 375, presumably to make it fit with the date of the Eirene with Ploutos. Schefold, *op. cit.*, p. 40, suggests c. 350 - 340 on the evidence of figures on the Kertsch vases.

5. *op. cit.*, p. 380. He discusses extensively the relation of the Athena to its only surviving copy, the Athena Mattei in the Louvre.

6. The most complete version in Munich Glyptothek.

Fig. 2. The Athena of Piraeus, right profile

ity. The drapery is an adaptation of the peploforos type of the Karyatids,

which affiliates its creator to the Pheidonian school. The hair style is reminis-

Fig. 3. The Apollo Patroos, Agora Museum

Fig. 4. The Apollo Patroos, roman copy, Vatican Museum

cent of that of a Maenad from the so-called Maenad base (Metropolitan Museum, Catalogue No 58). The structure underlying Eirene's posture has not advanced from the traditional classical contrapposto. The only stylistic similarity to the Athena is offered by the position of the bent leg not only drawn back but also set to the side, and by the folds of the skirt which form bands instead of flutings. The Athena is of a

more advanced style, different in conception and execution from the Eirene. Their difference in outlook can be illustrated by the variation in purpose and treatment of the upper part of the peplos⁷. The peplos of the Eirene is loosely girdled, with a short overfall curving above the arch of the kolpos, meant as a tectonic accent of the frontal composition, while the overfall of the Athena falls obliquely hiding all traces of the girdle at the front and follows closely the modelling of the body in order to emphasize the transition of the frontal skirt to the slightly rotating torso. The modelling of the body through the drapery is also different. The overfall of the peplos of the Eirene forms serrated V-shaped folds between the breasts and is comparatively smooth above the waist, except for a few ridges curving to the left following the direction of the body; that of the Athena is forming catenaries on her left side above the thigh and a series of ridges curving to the left in order to emphasize the turn of the torso to that side.

7. There has been some disagreement as to the garment of the Athena. According to Scheffold, *op. cit.*, p. 38, she is wearing a girdled chiton and a peplos with overfall over it. According to Kallipolitis, *Bronzes of the National Museum*, p. 24, she is wearing a girdled chiton with a himation passing over her shoulders. I don't see why it should be as complicated as that; she seems to me to be wearing the normal Athena peplos, girdled at the waist but with the overfall over the girdle. In fact, the high-girdled waist is only evident at the back, where the overfall is folded over the shoulders suggesting that the goddess has just landed after flying down from heaven.

I take all evidence for the modelling of the skirt on the copy of the Eirene to be unreliable, judging by the way the copyists tended to blur the original rendering⁸. The basic difference of the two works, however, lies in the stance. The Athena is no longer a repetition of the classical *contraposto* but a conscious adaptation of the po-

8. This is particularly evident in the transformation of the skirt of the Athena in the Mattei copy.

Fig. 5. The Apollo Patroos, right profile

lykleitan structure. Instead of bending both arm and leg at the same side, she bends left leg and right arm. This disrupts the effect of chiasitic differentiation between muscular contraction and expansion; it makes the pose more dignified in a way but still not rigid, for, despite the frontality of the skirt, the torso as modelled through the drapery is rotating from right to left, while the head is inclined forward and to the right. This torsion is mostly evident at the back of the statue, and so is the thrust of the hip to the right; in fact, the back of the Athena forms a pronounced S-curve which is obscured by the overfall at the front. The Athena leans backward; this is obvious in any profile view but at the front it is only illustrated by the tapering effect of the skirt (fig. 2).

It is finally obvious that the Athena is the work of a sculptor who was familiar not only with the work of Polykleitos but of Praxiteles also, with whom he seems to coincide, although he arrives at different conclusions. His work is a compromise with both. Actually there is an artist recorded as the contemporary and rival of Praxiteles, and that is Euphranor⁹. Pliny records that he was the first who attempted to make an adaptation of the polykleitan canon¹⁰. We are lucky enough to possess part of his original Apollo Patroos which can be reconstructed fairly well on the evidence of

9. Pliny XXXIV 50. He worked in Athens, although of Corinthian origin.

10. Pliny XXXV 128 : « hic primus videtur . . . usurpasse symmetriam ».

copies¹¹. Compare the Athena to the Apollo and you get the same stance, same treatment of drapery, same adaptation of polykleitan models¹². Since the lower part of the Apollo survives, it is advisable to begin with that (fig. 3). There is a striking similarity in the rendering of the skirts : on both, the bent leg is modelled by the drapery and set-off from the next fold by a large pocket of shadow; it is exactly outlining the skirt¹³; next to the bent leg the frontal view of the skirt consists in four band-like almost vertical folds separated by deep irregular channels; each band has been cut by shallow grooves to achieve the same pictorial effect; the foot of the straight leg is slightly protruding behind one of the central folds (in the Athena the foot is less obvious) to interrupt the columnar effect of vertical folds; the chiaroscuro effect due to variations in depth among the folds is equally pronounced in both works; it is also interesting to observe a regular distribution of crease marks on the peplos of the Athena, while those on the Apollo are more abundant and irregu-

11. H. A. Thompson, EA 1953, pp. 30 - 44 ff., dates the Apollo in the third quarter of the 4th cent. Full-scale and fairly approximate to the original is the Vatican copy, sala a croce greca No 582. Lippold, Die Skulpturen des Vatikanischen Museums III₁, Tafel 51 (582).

12. It is interesting to note that Lippold had observed stylistic affinity between the Athena Mattei and the Apollo Patroos, in Die Skulpturen des Vatikanischen Museums III₁, p. 185.

13. This is not immediately apparent in the Apollo because he is framed by the large himation falling at the back and sides.

lar, probably due to the difference of material in the two statues.

The rest of the evidence is supplied by the Apollo copies (fig. 4); his stance is a variation on the theme of the Doryphoros related to the Athena as the negative is to the positive; he has right leg - left arm bent disrupting the contrasting effect between tense and relaxed; his torso rotates to the left; he keeps his head turned to the right. On the evidence of the original, it seems that the hip is thrust to the left as well, because the V-shaped folds on the breast are not aligned to those formed under the girdle but are placed to their right; besides, the overfall is shorter above the left thigh. The skirt of the Apollo has the same tapering effect as that of the Athena, for he is also leaning backward in a praxitelean manner, but this imbalance is disguised by the abundantly falling himation (fig. 5). Any comparison of the head of the Athena to that dry and mechanical head of the Vatican copy would be hopeless. Nevertheless, I would like to remark that the Vatican head has unusually full cheeks for a Roman copy, which must have been an unmistakable feature of the original, since the Athena has also a remarkably full face. As for proportions,

an effect of long limbs is due to the high - girdled waist¹⁴.

To summarize briefly the similarities of stance between the two statues: they adapt the polykleitan posture of the Doryphoros in a similar way of not bending the arm and leg of the same side, and of combining a frontal tapering skirt to a body rotating to the left and leaning backward with a side thrust of the hip; they make a similar gesture (hands reversed though), and persistently incline the head to the right which is a polykleitan feature. They both seem to be created by the same artist who was consciously emulating Polykleitos, and still a contemporary and rival of Praxiteles. The Athena must have stood in a sanctuary somewhere in Attica; since it was lost in the 1st cent. B.C., it was not mentioned in the sources and is of course not included in Pliny's catalogue of the bronzes by Euphranor¹⁵.

OLGA PALAGIA

St. Hugh's College, Oxford

14. Pliny XXXV 128: (Euphranor) «fuit in universitate corporum exilior et capitibus articulisque grandior»; but the head of the Athena in proportion to the body does not illustrate this.

15. Pliny XXXIV 77 - 78.

Fig. 1. Small pyxis of steatite. Inclined view

Fig. 2. Small pyxis of steatite. Front surface

A SMALL PYXIS OF STEATITE FROM THE EGYPTIAN COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM AT ATHENS

The stone object catalogued as ANE 4069 of the Egyptian Collection of the National Museum at Athens, part of the gift of Alexander Rostovitz, has not yet been displayed or published (fig. 1). It is made of steatite, and has the following dimensions : height 0.132 m., width 0.075 - 0.08 m., thickness of the cylinders 0.016 m., thickness of the back 0.005 m., depth of the openings within the cylinders 0.043 - 0.06 m., diameter of the openings 0.009 m.

This pyxis is enlivened with incised decoration on all its major surfaces. On the front (fig. 2) it is covered with three parallel sets of « fish - bone » patterns, while on the back (fig. 3), between two symmetrically arranged groups of four bands filled with various geometric motifs, is a central panel decorated with two opposed birds, their stance suggesting hostility or, possibly, courtship.

During cleaning it was observed that the three cylinders, which are not connected, preserve on their interior surfaces and bottom traces of a plaster - like deposit, with the characteristics of paint. Unfortunately, it was not possible to make a chemical analysis of this coating, now partially lost.

This find, in all probability a paint - box, is said according to the registry of the gift to have come from Egypt, and there exists no reason to question

this fact. The steatite is obviously Egyptian (from the Eastern desert ?); the resin with which the object has been coated is proof of Egyptian manufacture; and the incision no less than the decoration both provide evidence in total agreement with an Egyptian origin ¹.

1. The arrangement of the triangles filled with a net pattern (to indicate leaves ?) and pointing inwards to the centre, is a very frequent one in the predynastic red ware, Petrie's category « C » : similarly with the bands of net pattern, which according to some suggest the surface of water. As for the « fish - bone » motifs (indication of reed - plants ?), it is found even earlier, in the Badarian Culture. Perhaps the whole scene depicts ducks or geese in a Nilotic « riverscape ».

Fig. 3. Small pyxis of steatite. Back surface

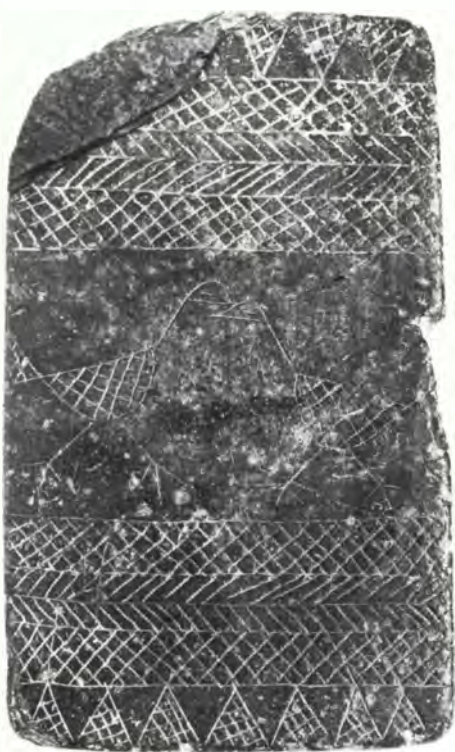

Fig. 4. Small pyxis of steatite. Profile view

I know of no exactly similar paint - box either from Egypt or from the rest of the Near East, despite the fact that paint - boxes were both a type of article common to Mediterranean civilizations and quite usual. The majority of Egyptian paint - boxes are of wood or of reed, while those of stone, though some display a similar arrangement of cylinders, lack a « head - board » and incised decoration : instead, they

frequently bear an inscription of the owner's name or an indication such as « powdered antimony of good quality for sight »².

Because of the steatite, used principally in the earliest years of the Egyptian civilization, the arrangement of the cylinders, and the presence of the « primitive » incised decoration, I

2. There were two principal cosmetics in ancient Egypt: the green *w³d* (wadj, powdered malachite) and the black *msdmt* (mesdemet, powdered antimony, στίμμι, stibium, the same as the present *kohl*). These were applied to the eyes with a stylus made of wood or of some other material, frequently found along with the widely - used paint - boxes.

judge this article to be from predynastic or protodynastic times.

To conclude : this small pyxis is a decorated paint - box of steatite from Egypt, dated to the late fourth of early third millennium B.C. Furthermore, it is the earliest known example of so sophisticated a variant of this common Egyptian type³.

PANAYOTIS A. LAGOPOULOS

3. I suggest, with caution, that this paint - box was the upper, movable drawer of a small box. Figure 4 shows it set in such a position : three stoppers, such as have been found occasionally, would probably block the openings of the cylinders. This hypothesis is strengthened both by a consideration of the paint - box's very poor balance when stood up and by the existence of a protodynastic small ivory box with sliding top from Tarkhan.

ΤΟ ΤΖΕΡΕΜΠΟΥΛΟΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Τὸ θαλάσσιον διατείχισμα, τὸ ὁποῖον προεφύλασσε τὸν « σκαπτὸν λιμένα » τῆς Θεσσαλονίκης¹ ἀπὸ τὸν (ἰσχυρὸν ἐνίστα) κλυδωνισμὸν τῆς θαλάσσης τοῦ Θερμαϊκοῦ, ὠνομάζετο κατὰ τὸν 7ον αἰ.

1. Ὁ βυζαντινὸς λιμὴν τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ἔργον τοῦ Μ. Κωνσταντίνου περὶ τὸ 322. « Ἐπὶ τὴν Θεσσαλονικίην ἐχώρει (ὁ Μ. Κωνσταντῖνος), καὶ τὸν ἐν αὐτῇ λιμένα, πρότερον οὐκ ὄντα, κατασκευάσας, ἐπὶ τὸν πρὸς Λικίνιον αὐθις παρεσκευάζετο πόλεμον », Ζώσιμος, II, 22, ἔκδ. Bonn, σελ. 86.

« μῶλος »² καὶ κατὰ τὸν 15ον αἰ. « τζερέμπουλον »³.

Ἡ ἔνταξις τοῦ εἰς τὸ τοπογραφικὸν σχεδιάγραμμα τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Tafrafi⁴, συμφώ-

2. Migne, PG 116, 1329.

3. Ἰωάννης Ἀναγνώστης, 13, ἔκδ. Bonn, σελ. 508.

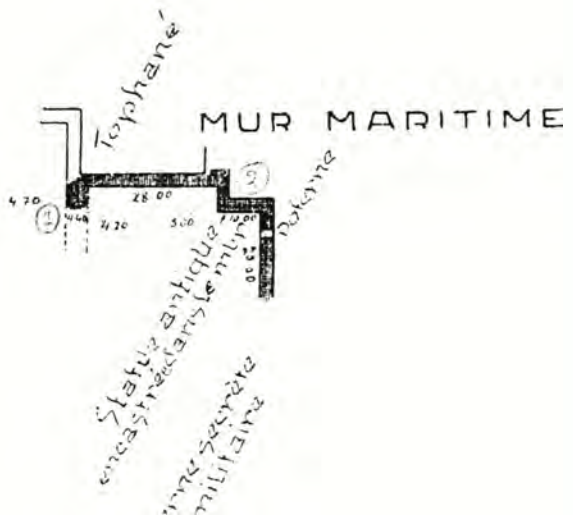
4. O. Tafrafi, Topographie de Thessalonique, Paris 1913. Τὸ σχεδιάγραμμα τοῦτο ἀντιγράφουν τὰ ἐπόμενα τοπογραφικὰ σχεδιαγράμματα τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης.

Εικ. 1. Τμήμα τοῦ « τζερέμπουλου » (Ο. Tafrali, Topographie de Thessalonique, πίν. XV, 2)

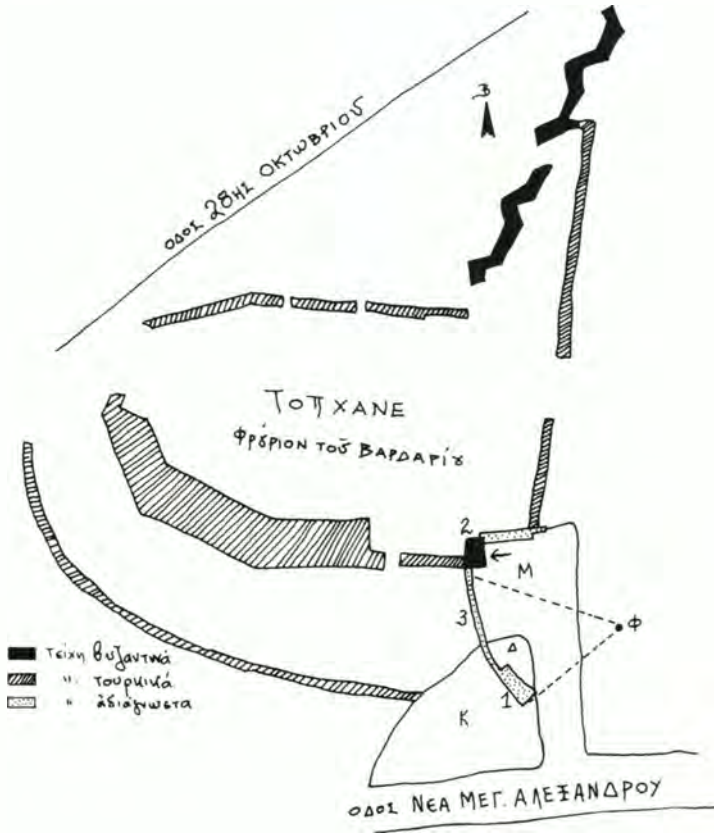
ως δὲ πρὸς τὸ σχέδιόν του, ἡ εἴσοδος τοῦ λιμένος ἐσχηματίζετο κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν. Ἡ σχεδιάσις ὁμως αὕτη, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι μελετηταί, εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ὑποθετική, διότι ὁ Tafrali δὲν εἶδεν ὁ ἴδιος τὸ τζερέμπουλον, ἐφ' ὅσον τοῦτο κατεστράφη κατὰ τὸν 15ον - 16ον αἰ., ἀλλὰ ἓνα μικρὸν τμήμα τείχους, μήκους « πλεόν τῶν πέντε μέτρων καὶ μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὴν θάλασσαν »⁵. Φαίνεται δὲ ὅτι ὁ Tafrali τὸ ἐταύτισε μὲ τὸ πρὸς τὴν ξηρὰν ἄκρον τοῦ τζερέμπουλου, ἐπειδὴ τὸ τμήμα τοῦτο ἐξεῖχε τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ δυτικοῦ παραθαλασσιοῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου Τοπχανέ⁶. Πρὸς ἐπιβεβαίωσιν

Εικ. 2. Τὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ Τοπχανέ (κατὰ Ο. Tafrali). Οἱ ἀριθμοὶ 1 καὶ 2 δὲν ἀνήκουν εἰς τὸ ἀρχικόν σχέδιον· εἶναι ἐπεξηγηματικοὶ τοῦ παρόντος σημειώματος

5. Ἐ.ἀ., σελ. 16.

6. Ἡ ὀρθότερα ὀνομασία τοῦ δυτικοῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου, συμφώνως πρὸς τὰ ἐπίσημα τουρκικὰ ἐγγραφα, εἶναι « Φρούριον τοῦ Βαρδαρίου ».

Είκ. 3. Πρόχειρον τοπογραφικόν σχεδιάγραμμα του Τοπχανέ

τῆς παρατηρήσεώς του αὐτῆς ἐδημοσίευσε φωτογραφίαν τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ τείχους (εἰ κ. 1) καὶ λεπτομερές σχέδιον τοῦ ΝΑ. ἄκρου τοῦ Τοπχανέ (εἰ κ. 2) ἄνευ ἐπεξηγηματικῶν σχολίων.

Ἐκτοτε, λόγῳ τῆς ἀτελοῦς, ἐκ μέρους τοῦ Tafrali, πληροφορίας δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ταῦτισις τοῦ ἄκρου τοῦ τζερέμπουλου μὲ τὰ λείψανα τῶν μεσαιωνικῶν τειχῶν τοῦ Τοπχανέ· διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἐσχεδιάσθη εἰς τὸ προσφάτως δημοσιευθὲν ἀκριβές τοπογραφικὸν σχεδιάγραμμα τῆς περιοχῆς⁷.

Κατεστράφη ἄρα γε τὸ τμήμα τοῦ τεί-

χους, τὸ ὁποῖον εἶδεν ὁ Tafrali ἢ αἱ πληροφορίες του εἶναι λανθασμένα ;

Τὸν χώρον ΝΑ. τοῦ Τοπχανέ καταλαμβάνει σήμερον ἡ ἀποθήκη τσιμέντων Ματακίδη (εἰ κ. 3, σημ. Μ) καὶ δαιδαλώδες συγκρότημα ἐργαστηρίων μικροβιοτεχνῶν, ἰδιοκτησίας Καγκουρέτου (εἰ κ. 3, σημ. Κ), τὰ ὁποῖα δυσχεραίνουν τὴν ἔρευναν τῶν τειχῶν καὶ ἐμποδίζουν τὴν φωτογράφησίν των. Παρὰ τὴν εἰσόδον τῆς ἀποθήκης Ματακίδη εὐρίσκεται μικρὸν σιδηρουργεῖον (εἰ κ. 3, σημ. Δ, εἰ κ. 4) ἐκμισθούμενον εἰς τὸν ἐκ Μπάγλτζης⁸ σιδεράν Πασχάλην Δουργούτην.

7. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σελ. 243, Σχέδ. 2.

8. Συμφώνως πρὸς τὴν προφορὰν τῶν γερον-

Εικ. 4. Τὸ σιδηρουργεῖον Δουργούτη καὶ ἡ αὐλὴ Ματακίδη

Τελευταίως, ὁ νεαρὸς « μουντζούρης » τοῦ σιδηρουργεῖου μοὶ ὑπέδειξεν ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ἐργαστηρίου του ἦτο « ἀρχαῖος ». Τοῦτο προεκάλεσε τὴν ἀπορίαν μου, διότι, ἐνῶ εἶχον εἰσέλθει πολλακίς εἰς τὸ ἐργαστήριόν του, διὰ νὰ περιεργασθῶ τὰ παλαιὰ ἐργαλεῖα καὶ νὰ παρακολουθήσω τὴν χρῆσίν των, οὐδὲν εἶχεν ὑποπέσει μέχρι τότε εἰς τὴν ἀντίληψίν μου. Μετὰ τὴν ὑπόδειξίν του ὅμως ἐξήγησα προσεκτικώτερον τὸν κατάμει-

νότερων ἐντοπιῶν, ἡ παλαιὰ ὄνομασία τοῦ χωρίου, τὸ ὅποιον εὐρίσκεται 19 χλμ. βορείως τῆς Θεσσαλονίκης καὶ εἶναι γνωστὸν διὰ τὰ ἀμπέλια του, εἶναι « Μπαγλτζᾶ » (Bağ, τουρκ. ἀμπέλι) καὶ ὄχι « Μπάλτζα » (Bal, τουρκ. μέλι), ὡς κοινῶς λέγεται. Ὡς ἐκ τούτου « Ἀμπελοχώριον » θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε μετονομασθῆ καὶ ὄχι « Μελισσοχώριον », ὡς εἶναι σήμερον ἐπίσημος γνωστὸν.

ρον τοῖχον καὶ ἀντελήφθην ὅτι οὗτος εἶναι πράγματι « ἀρχαῖος ».

Ὁ τοῖχος, πάχους 1.50 μ., διατηρεῖται εἰς ὕψος 1.80 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ἐργαστηρίου καὶ εἶναι ἐκτισμένος δι' ἰσχυρᾶς μετ' ἀσβεστοκονιάματος ἀργολιθοδομῆς. Εἰς ἀπόστασιν 7 μ. ἀπὸ τῆς γωνίας τοῦ ἐργαστηρίου σχηματίζεται πρόβολος (προβολῆς 2.80 μ. καὶ διατηρουμένης ὄψεως 4 μ.), ἡ γωνία τοῦ ὁποίου εἶναι ἐκτισμένη διὰ γωνιωδῶν λίθων εἰς δευτέραν χρῆσιν. Ὑπέθεσα ἀρχικῶς, ὅτι πρόκειται περὶ νέου, ἀγνωστού τμήματος τοῦ βυζαντινοῦ τζερέμπουλου. Ὅταν ὅμως ἐπανεξήγησα τὴν φωτογραφίαν τοῦ Tafrali, εἶδον ὅτι, ἐνῶ εἰς τὸν ὑπότιτλον τῆς φωτογραφίας γίνεται μνεῖα ἀπλοῦ « τείχους », εἰς τὴν φωτογραφίαν εἰκονίζεται πυργοειδὲς κατασκευάσμα, τὸ ὁ-

ποῖον μάλιστα, λόγω τῆς θέσεως καὶ τῆς μορφῆς ὠρισμένων γωνιωδῶν λίθων, ταυτίζεται μὲ τὸν πρόβολου Δουργούτη.

Μετὰ τὴν ταύτισιν τοῦ τείχους, ποῦ εἶδεν ὁ Tafrali, καθορίζεται κατὰ προσέγγισιν καὶ τὸ σημεῖον λήψεως τῆς φωτογραφίας του (εἰ κ. 3, σημ. Φ), τὴν ὁποῖαν καὶ περιγράφομεν: Ἄριστερὰ τῶν δύο ἐργατῶν εἰκονίζεται ὁ πρόβολου Δουργούτη (πρβλ. εἰ κ. 2, σημ. 1 καὶ εἰ κ. 3, σημ. 1), δεξιὰ τῶν εὐρίσκεται ὁ βυζαντινὸς πύργος (πρβλ. εἰ κ. 2, σημ. 2 καὶ εἰ κ. 3, σημ. 2) μὲ τὸ ἐντειχισμένον ἑλληνιστικὸν ἀνάγλυφον δεξιῶσεως⁹ (εἰ κ. 2 καὶ εἰ κ. 3, σημ. 2, βέλος), ὅπισθεν δὲ ὁ τοῖχος, ὁ συνδέων τοὺς δύο πύργους, ἀναγνωρίζεται ὑφ' ἡμῶν ὡς ὁ δυτικὸς μανδρότοιχος τῆς ἀποθήκης Ματακίδη (πρβλ. εἰ κ. 3, σημ. 3), τοῦ ὁποῖου τὸ κατώτερον τμήμα εἶναι παλαιότερον τοῦ ἄνω.

Τὸ παρατιθέμενον ἀπὸ τὸν Tafrali σχέδιον τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ Τοπχανέ δὲν ἀποδίδει μὲ ἀκρίβειαν τὴν πραγματικὴν κατάστασιν, διότι α) εἰς τὴν θέσιν τοῦ ὑπάρχοντος προβόλου εἶναι ἐσχεδιασμένον ἀπλοῦν τμήμα τοῖχου (εἰ κ. 2, σημ. 1) καὶ β) εἰς τὸ σημεῖον 2 (εἰ κ. 2) δὲν διευκρινίζεται ὅτι πρόκειται περὶ γωνίας τοῦ βυζαντινοῦ πύργου, μολονότι σημειοῦται ἡ θέσις τοῦ ἐντειχισμένου ἑλληνιστικοῦ ἀναγλύφου, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται εἰς τὸ σχέδιον ὡς ἄγαλμα. Ἐὰν εἰς τὰς δύο αὐτὰς οὐσιώδεις ἀνακρίβειας προστεθῇ καὶ ἡ σχηματοποιήσις ὁλοκλήρου τοῦ σχεδίου, ἐξηγεῖται διατὶ τὸ σχέδιον τοῦ Tafrali ἦτο δυσανάγνωστον καὶ γριφῶδες¹⁰.

Εἰς τί ὀφείλεται ἡ ἑλλιπὴς καὶ ἀνακριβὴς παράδοσις ἀπὸ τὸν Tafrali ἑνὸς τόσον σημαντικοῦ διὰ τὴν τοπογραφίαν τοῦ λιμένος στοιχείου; Ὁ Tafrali φαίνεται δὲν ἔλαβε τελικῶς τὴν ἀδειαν νὰ ἐπισκεφθῇ τὸν Τοπχανέ (ἀρχὰς τοῦ 20οῦ αἰ.), διότι ἦτο τουρκικὸς στρατιωτικὸς τομεὺς. Τοῦτο δὲν ἀναφέρεται μὲν εἰς τὴν Τοπογραφίαν του, δι' εὐνοήτους λόγους, ἀλλὰ γίνεται ἀντιληπτὸν ἀπὸ τὸν ἀναγνώστην, διότι ἀπὸ τὴν λεπτομερῆ μελέτην τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἀπουσιάζει ἡ περιγραφή τοῦ δυτικοῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου καὶ ὁ ἐντοπισμὸς τῶν σχετικῶν προβλημάτων¹¹. Φαίνεται δὲ ὅτι ὁ Tafrali εἶδεν ἐκ τοῦ μακρόθεν τὴν ἐξωτερικὴν μόνον πλευρὰν τοῦ Τοπχανέ.

Ἡ χρονολόγησις καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἐπανευρεθέντος προβόλου, ἡ ὁποία θὰ ἐπιβεβαιώσῃ ἢ ὄχι τὰς ἀπόψεις τοῦ Tafrali περὶ τοῦ τζερέμπουλου, θὰ εἶναι δυνατὴ μόνον μετὰ τὴν ρυμοτόμησιν τῆς περιοχῆς αὐτῆς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν σκαφικὴν τῆς ἔρευναν, διότι δὲν εἶναι δυνατόν πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἐξακριβωθῇ, ἐὰν ὁ ἐπανευρεθεὶς πρόβολου, ὁ ὁποῖος κατεστράφη ὀλίγα ἔτη πρὸ τοῦ 1915, ἀπετέλει τμήμα τοῦ τουρκικοῦ Τοπχανέ ἢ ἑνὸς βυζαντινοῦ ὄχυρωματικοῦ περιβόλου ὑπάρχοντος εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ἢ ἀκόμη ἐὰν εἶναι πρόβολου τοῦ τζερέμπουλου, σχηματιζόμενος πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ λιμένος.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

9. Ο. Tafrali, ἔ.ἀ., πίν. XV, 1.

10. Ὁ ἔλεγχος τῶν μετρήσεων τοῦ Tafrali ἦτο ἀδύνατος λόγω τῶν νεωτέρων κτισμάτων.

11. Κ. Σ. Τάττη, Ἱστορικαὶ σελίδες Θεσσαλονίκης, Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον «Ὁ Γόρδιος Δεσμός», Θεσσαλονίκη 1915, σελ. 67.

LE «TZEREMPOULON» DE THESSALONIQUE

«Tzerempoulon» s'appellait au 15ème siècle la jetée, qui s'avavançait dans la mer et protégeait le port de Thessalonique contre les vagues. Tafrali a vu quelques ruines de cette jetée pendant son séjour à Thessalonique. Le même auteur en décrivant la partie SE du Tophané mentionne que Tzerempoulon dépasse le mur du Tophané « et suit la direction de la mer, perpendiculairement, sur une distance de plus de cinq mètres » (Topographie de Thessalonique, Paris 1913, p. 16). Cette mention breuve est la seule description des restes du Tzerempoulon. On croyait que ses débris ont été démolis après Tafrali et leur emplacement exact était disparu. Le plan qui représente la partie SE du Tophané (fig. 2), publié dans la Topographie

de Tafrali, est trop sommaire, parce que Tafrali n'a jamais visité le Tophané, qui était un camp militaire des Turcs. La photo reproduite ici (fig. 1) représente un saillant au coin SE du Tophané, dont l'existence n'est pas marquée dans le plan. On a retrouvé récemment dans une petite forge, située en dehors du Tophané, la partie disparue de la jetée. Elle est composée d'un mur (1.7 m.) et d'un saillant (4 × 2.8 m.) construits dans la manière byzantine. D'après cette trouvaille on peut reconstituer le côté SE du Tophané et déterminer l'emplacement du Tzerempoulon (fig. 3), mais on ne peut pas encore expliquer si le saillant est le reste d'une tour du Tophané ou un saillant du Tzerempoulon.

CHARALAMBOS BAKIRTZIS

ZUM BRUCHSTÜCK DER LYSIMACHE - STELE

Athena Kaloyeropoulou hat in AAA IV (1971), 110 f. in wenigen Sätzen über ein wiedergefundenes Bruchstück eines Grabreliefs berichtet. In nicht näher bezeichneten Athener Privatbesitz fand sie das 1885 bei H. Nikolaos im Piräus entdeckte Stelenfragment, das auf dem Architrav den Namen Lysimache trägt. Conze hatte es in seinen Attischen Grabreliefs unter Nr. 253 aufgeführt und mit einer Zeich-

ung abgebildet. Wie die freilich mangelhafte photographische Reproduktion Kaloyeropoulou lehrt, ist inzwischen der auf der Zeichnung noch wiedergegebene Oberkörper des bärtigen Mannes samt der über ihm liegenden Architravpartie abgetrennt worden. Bei der vandalischen Operation blieb der Rand des Stirnhaares auf dem wiedergefundene Rest zurück. Die rechte Hand des Mannes, in die sich

Abb. 1. Die
Lysimache - Stele

die Rechte einer ihm gegenüberstehenden Frau, der Lysimache, legte, scheint abgehackt worden zu sein. Der Bärtige mit dem Stück der linken Ante in seinem Rücken wird gelegentlich im Kunsthandel auftauchen oder schon in einer Sammlung Unterschlupf gefunden haben. Länger als zwanzig Jahre kann die Trennung der Teile nicht zurückliegen; denn das Fragment befand sich 1953 noch in dem Zustand, in dem es Conze reproduziert. Ich

hatte es damals von meinem Hotelzimmer aus auf der Dachterrasse eines Privathauses an der Ἀργεντινῆς Δημοκρατίας (Βουλῆς), erspäht. Die Besitzer erlaubten mir freundlicherweise, es zu studieren und zu photographieren (A b b. 2 - 5). Nach ihren Angaben wäre es im Keller des gleichen Hauses zu Tage getreten, was topographisch nicht ohne weiteres von der Hand zu weisen wäre, aber der präzisen Fundangabe Conzes gegenüber keinen

Abb. 2. Die
Lysimache - Stele

Glauben verdient. Nur der Kopf der Sirene, der auch auf einer alten Aufnahme des deutschen archäologischen Instituts in Athen (Abb. 1)¹ noch intakt zu sein scheint, war schon beschädigt. Die Güte der bildhauerischen Arbeit rechtfertigt es, Auf-

1. GR 122. Vermerk: « ehemals Kunsthandel. Privatbesitz », samt dem Hinweis auf Conze und IG II² 11999/12000. Für die Vermittlung eines Abzugs danke ich B. Schmalz.

nahmen des Bruchstücks in der vor-maligen, bis auf die nun fehlende Hälfte des Sirenenkopfs doch wohl dem Fundzustand entsprechenden Erhaltung vorzulegen. Möge sie der Wiedervereinigung der *disiecta membra* dienen!

Ich füge die Mitteilung meiner seinerzeit angefertigten Notizen bei: Gesamthöhe bis zum oberen Dachrand : 67,6 cm; Breite des Architravs : 58 cm; Architrav und Sima : Höhe 5,2 cm, Tiefe rechts 4,3 cm, links 4,6 cm.

Abb. 3. Detail der Lysimache - Stele

Ante : Breite 6 cm, Tiefe links 8 cm, rechts über dem Reliefgrund 4 cm; Dicke der Reliefplatte 6,8 cm; Buchstaben : Höhe 1,8 bis 2 cm; Sirene : Höhe 21 cm; Kopf des Mannes : Höhe 14,5 cm, Relieftiefe 6,1 cm. Die ursprüngliche Breite des Architravs lässt sich auf rund 72 cm berechnen. Der Marmor ist zweifelsfrei pentelisch. Das Gesicht des Mannes war mit Kalk verunreinigt. Mörtelspritzer erscheinen noch zahlreicher schon auf dem alten Photo (Abb. 1). Links, hinter dem Kopf zwei einzementierte (?) Zapfen, von Rostspuren umgeben. Rostflecke ebenso vor dem Kopf der Sirene, deren linker Flügel unterhalb des Ellenbogens quer gerissen ist. Die Oberfläche des Dach-

randes als Bemalungsunterlage mit dem Raspeleisen geraut. Die linke Gesichtshälfte und das Hinterhaupt des Mannes nur summarisch angelegt. Das Ohr zur Hauptsache noch in der Bosse. Auch unter der linken Hand ein Stück unbearbeiteten Steins stehen geblieben. Im übrigen sind die unbekleideten Teile des Körpers sorgfältig geglättet, nur über dem Ansatz der Brustmuskeln und über dem querliegenden Mantelrand erscheinen, schräg von unten nach rechts oben verlaufende, feine Raspelstriche, vereinzelte auch an der linken Hand. Den Reliefgrund überziehen kurze Spuren eines zwei- oder dreizackigen Zahneisens. Farbreste nicht zu erkennen.

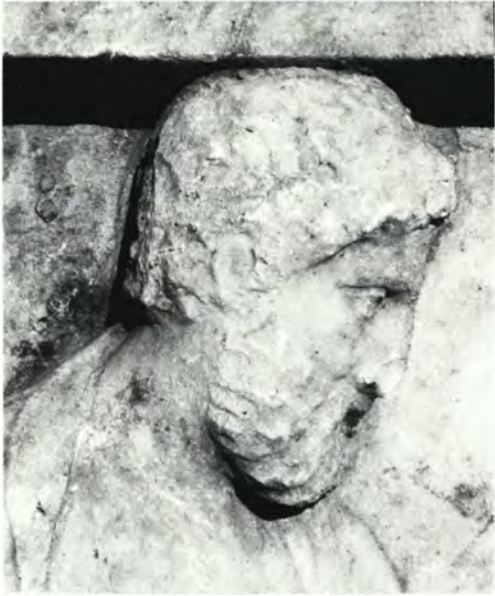

Abb. 4 - 5. Details der Lysimache - Stele

Die Stele gehört dem früh einsetzenden und häufigsten Zweifigurentyp mit einer stehenden und einer sitzenden Gestalt an. Dadurch, dass der Name exzentrisch über der Sitzenden angebracht ist, wird diese unmissverständlich als die Verstorbene erwiesen². Ihr Stuhl wird, da die Stufe des reichen Stils schon deutlich überschritten ist, eher ein Diphros als ein Klismos sein³. Der Gatte, den wir im stehenden Bärtigen werden erkennen dürfen, wendet ihr in wehmutsvollem, gefasstem Ernst den Blick zu, während draussen, auf dem Dach des Naiskos, eine Sirene sich in der heftigen, rituellen Gebärde Haupt und Brust schlägt. Wie hier gilt ihr Klagen meistens weiblichen Hingeschiedenen⁴.

Das Werk dürfte in den sechziger Jahren des vierten Jahrhunderts entstanden sein. Der aus dem Profil herausgedrehte Kopf des sich schon entschiedener vom Reliefgrund absetzenden Artemon in München (Abb. 6. Um 360 v. Chr.)⁵ erweist sich als besonders nahe verwandt. Die andere Frisur (beim Gatten der Lysimache ein selten belegbarer wulstiger

2. Vgl. Ch. Clairmont, *Gravestone and Epigram* (1970) 61 f.

3. T. Dohrn, *Attische Plastik* (1957) 145 f.

4. B. F. Cook, *An Attic Grave Stele in New York*, *Antike Plastik IX* (1969) 67.

5. Nach K.A.I. Braun, *Untersuchungen zur Stilgeschichte bärtiger Köpfe...* (1966) 32, Taf. 4, 4 des Manuskripts im archäologischen Seminar Basel, mit freundlicher Zustimmung der Verfasserin und der Direktion der Glyptothek in München. Zur Sirene bei Artemon vgl. Cook, a.O.

Abb. 6. Kopf des Artemons in München

Haarkranz über der Stirn)⁶ und das kleine Unterlippenbärtchen des Artemon sind als mehr äussere Motive von sekundärer Bedeutung, dagegen ist das Haar insgesamt auf ähnliche Weise skizziert und mit oberflächlichen Rundmeisselhieben zur Bemalung vorbereitet. Der Mund mit der kürzeren Unterlippe wird beim Artemon ebenso vom hangenden Schnurrbart einge-

rahmt. Die Ober- und Unterlider sind in entsprechender Weise differenziert, liegen aber tiefer unter schärfer gezogenen Brauenbögen. Etwas härter und präziser sind auch die Hände und Gewandfalten herausgeformt. Für eine Zuschreibung an den gleichen Bildhauer reichen diese Bezüge indessen nicht aus. Es scheint ohnehin nötig, bei *œuvres*zusammenstellungen mit grösster Zurückhaltung vorzugehen. Die gewiss verdienstlichen, aber doch allzu siegesgewissen neueren Versuche dieser Art lassen, soweit sie überhaupt kontrollierbar sind, die noch bestehende methodische Unsicherheit deutlich erkennen⁷. Eine Ordnung der attischen Grabreliefs nach Kriterien des Werkstatt- und Individualstils ist nur möglich und sinnvoll, wenn das Material mit ausreichenden Gesamt- und Detailaufnahmen vorgelegt wird. Auch dazu möchte diese Notiz beitragen.

Bern

HANS JUCKER

6. Z. B. Conze, a. O. 126 b oder der Mann auf der Münchner Marmorlekythos von ca. 375. H. Diepolder, Die attischen Grabreliefs (1931) Taf. 34. B. Schmaltz, Untersuchungen zu den att. Marmorlekythen (1972) 130 A 123.

7. J. Frel, Les sculpteurs attiques anonymes 430 - 300 (1969). Ders. und B. M. Kingsley, The Attic Sculpture Workshops of the Early Fourth Century B.C., Greek, Roman and Byzantine Studies 11 (1970), 197 ff., dazu Ch. Clairmont, Gravestone with Warriors in Boston, Greek, Roman and Byzantine Studies 13 (1972), 53 f.

TWO ATTIC VOTIVE RELIEFS

This note is concerned with two Attic votive reliefs, one in Oxford which has been given only preliminary publication but not illustration, the other from Athens, unpublished.

Fig. 1: Oxford Ashmolean Museum¹. Right fragment. Preserved by G. Wheeler in 1676. Pentelic marble. Height 0,27, width 0,18 m. The back is smooth. Frame: edge; traces of moulding. Missing: plinth with a small part of the relief.

On the right is a hero, with a beard and a moustache, wearing a wreath on his head. He is reclining to our left on the couch. He is preserved down to the middle of his thighs. His head is in profile, his chest frontal and his legs in three quarter view. He wears a long himation covering only the lower part of his body. He balances his weight leaning with his left arm on two pillows, the hand holding a bowl; his right arm is extended. The hand is missing but presumably held either a horn or a phiale.

Subject: His left forearm and hand are strongly foreshortened, a feature which occurs from the end of the 5th century in Attic votive banquet reliefs. The one in Athens, from the store room next to the Tower of the winds²

1. Chandler 136; Michael 139; J. Seidl, *Das Totenmahlrelief*, Diss. Wien 1940, No 279; C. Vermeule, *Ancient Marbles in Great Britain*, No. 144. Unpublished; a copy is available in the Greek and Roman Department in the British Museum. The photograph is from the Museum.

2. AM 80 (1965), Rhea Thönges-Stringaris, *Das Griechisches Totenmahl*, pl. 16,1.

although dated by Mrs Stringaris around 380 B.C., seems to me to belong to the end of the 5th century B.C. This feature became common in the last decade of the fourth century: see Louvre M 747³, Oxford Ashmolean M 146⁴, Mahdia Bardo M 1199⁵, Agora S 834⁶, Athens NM 1521⁷, Berlin Staatlichen M⁸, Copenhagen N C 1594⁹, Cassel Hess. Landesmuseum Antikenabteilung¹⁰, Eleusis M¹¹, Athens NM¹², Athens NM 1519¹³, Athens NM 1508¹⁴.

Usually the lower arm is parallel to the body, either in a relaxed posi-

3. S. Reinach, *Répertoire de Reliefs Grecs et Romains* (1909 - 12) II, p. 293,1; E. Mitropoulou, *Attic Votive Reliefs of the 4th century B.C.*, London 1968, No. 387. Thesis. One copy is available at Senate and the other at the Institute of Classical Studies of the University of London.

4. Mitropoulou, No 398.

5. Mitropoulou, No 401; W. Fuchs, *Das Schiffsfund von Mahdia*, 1963, No 59, Pl. 66,2.

6. Mitropoulou, No 402.

7. N. Svoronos, *Das Athener National Museum*, 1908, LXXXIX; Mitropoulou, No 403.

8. C. Blümel, *Katalog der griechischen Skulpturen des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. in Staatlichen Museen zu Berlin*, 1928 (K. 94); Mitropoulou, No 420.

9. Stringaris, No 127, Beil 12.2; Mitropoulou, No 423.

10. M. Bieber, *Die antiken Skulpturen und Bronzen des Königl. Museum Fridericianum in Cassel*, 1915, No 78; Mitropoulou, No 426.

11. Mitropoulou, No 440.

12. BCH 82 (1958), p. 672, fig. 10; Mitropoulou, No 441.

13. N. Svoronos, LXXXVIII; Mitropoulou, No 471.

14. Svoronos, LXXXVI. This relief presumably belongs to the beginning of the third century B.C.

Fig. 1. Oxford. Ashmolean Museum

tion, as on the Monasteraki relief, Berlin Staat. M¹⁵, or holding either

15. Blümel, K 97.

a phiale which is more common as Athens NM 1500¹⁶, Athens NM 1505¹⁷

16. Svoronos, LXXXII ; Mitropoulou, No 37.

17. Svoronos, LXXXV, 2 ; Mitropoulou, No 40.

Fig. 2. Store-room in the Γ. Arch. Ephoria

or a bowl, usually a small one, as Mantova, Palazzo Ducale relief¹⁸, Athens NM¹⁹, Athens NM 3877²⁰; also there are a few examples with a large bowl, as Athens NM 1519²¹, Athens NM 2914²². Exceptionally he holds the horn of plenty, as Copenhagen NC No. 234²³.

18. A. Levi, *Sculture Greche e Romane del Palazzo Ducale di Mantova*, 1931, No 51, Pl. XXXVIII, left; Mitropoulou, No 191.

19. Mitropoulou, No 266.

20. *JdI* 57 (1942) *Arch. Anz.*, p. 102, fig. 1; Mitropoulou, No 278.

21. Svoronos, LXXXVIII; Mitropoulou, No 471.

22. Svoronos, CLXXX.

23. U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs*, 1960, p. 29, fig. 14; Mitropoulou, No 140.

Couch : The type of the couch is very unusual, and is not covered by a sheet, although this is known by the middle of the 5th century : see Athens NM 4802²⁴, Piraeus NM 1778²⁵, (420 B.C.) Hermitage M²⁶, Athens NM 1501²⁷, Athens NM 1505²⁸ all of them from the beginning of the 4th century B.C. but not later.

Date : The treatment of the drapery of our relief is very close to the drapery

24. Stringaris, Pl. 6,2.

25. *BCH* 94 (1970), p. 67, fig. 1 (Dentzer).

26. Dentzer, p. 85, fig. 7.

27. Svoronos, LXXXIII; Dentzer, p. 80, fig. 4; Stringaris, No 65, Pl. 7,2; Mitropoulou, No 6.

28. Svoronos, LXXXV, 2; Stringaris, No 85, Pl. 9,1; Mitropoulou, No 40.

of the god on the Berlin Staat. M relief²⁹, as well as the position of the head, chest, legs and arms; compare also Athens NM 1501³⁰, from the beginning of the fourth century.

General comments : The banquet reliefs generally have a rectangular table either with three legs or with four with fruits. Occasionally the table is round but this is a later development, the first example dating about the middle of the fourth century B.C. It is very exceptional that we have no table at all. The only other example which I know of is the one in Athens NM 1500³¹.

Fig. 2 : Athens, Monasteraki, store-room³². Right central fragment, of

29. Blümel, Pl. 78 K. 95; Mitropoulou, No 34.

30. Svoronos, LXXXIII; Mitropoulou, No 6.

31. Svoronos, LXXXII; W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen* (1969) p. 524, fig. 615; Mitropoulou, No 37.

32. I should like to thank Dr. O. Alexandri for the permission to publish this relief. The photograph is taken by the author.

pentelic marble. Height: 0,10; Width: 0,16; Thickness: 0,04; Projection of the figure 0,01. Frame : edge.

On the right is a god or a hero reclining to the left, presumably on a couch which has not survived; he is preserved down to his right knee and to the beginning of his left thigh; he wears a himation round the lower part of his body. He balances his weight with his left elbow resting on a pillow, his left arm in a relaxed position; his right arm is extended toward the goddess who was presumably sitting at the end of the couch, with the hand holding a phiale.

Date: First decade of the fourth century B.C.; compare the god on Berlin Staat. M³³: the position of the body, even the relaxed left arm, are similar. The drapery similar to that of the deities on the Decree relief Athens EM 6899³⁴ (394/3 B.C.).

E. MITROPOULOU

33. Blümel, 97; Mitropoulou, No 38.

34. Svoronos, CCX (right).

TWO GREEK RELIEFS CONSIDERED AS LOST

In 1966 Vermeule¹ published the second series of the Dal Pozzo Drawings of Classical Antiquities, but was

1. *Transactions of the American Philosophical Society*, 56, part 2 (1966) No. 8374, fig. 65, p. 24, fol. 46. The photograph is a copy of the above periodical.

unable to identify our relief (fig. 1) and considered it as lost; but it is surely the same as Leyden M Pb 74² (fig. 2) Gerrit Papenbroek bequest 1743, which has been in Leyden ever since.

2. Museum photograph.

Fig. 1. Leyden M Pb 74

Fig. 2. Dal Pozzo drawing

It must be remembered that while the relief shown in the Dal Pozzo drawing is complete, the top part of the Leyden relief is missing. Secondly, the type of helmet shown in the drawing is Roman and thirdly, the hero in the drawing does not touch the plinth as he does in the Leyden relief.

Fig. 3. Dal Pozzo drawing

It is possible that Dal Pozzo tried to complete his drawing although the relief itself was already fragmentary, and thus in his restoration either copying or being influenced by a Roman work so conflated it with a Classical one. I have been informed by Prof. G. Korres that Dal Pozzo habitually completed his drawings.

Vermeule has mentioned³ that our (fig. 3) relief had been in Pal. Mattei but is now lost. This relief is actually in Würzburg⁴ (fig. 4). The head, and especially the treatment of the hair of the male figure and the drapery falling on the couch are different from that in the drawing, since Dal Pozzo has made a free copy. In addition, the feet of the heroine do not touch the ground and the drapery over the

3. Tr. Am. Ph. Soc., 56, part 2 (1966) No. 8493, fig. 105, p. 32, fol. 10. The photograph is a copy of the above periodical.

4. Museum photograph.

right have not so many folds in the original.

Leyden M Pb 74⁵ (fig. 1)

Lower fragment. White marble. Frame : edges; plinth.

On our left is a standing hero or god, turned to the right. He is preserved from the chest down. He wears a slightly short himation, his weight being on his left leg. His left hand holds his circular shield, his right arm is stretched forwards holding a phiale towards the heroine or goddess.

The latter stands facing us. She is preserved from the neck down, and wears a long Ionic chiton, with buttons and long sleeves, and an himation over. Her weight is on her right leg, her arms are at her sides and with her right hand she holds an oinochoe for libation.

Date : circa 420 B.C. cf. Eleusis M Decree relief⁶ (422/1) for similar treatment of the drapery of the himation of the Kore on DR of our heroine; also the himation of Demos on DR and of our hero. This date has also been suggested by Mrs. M. Bonghi Jovino.

Votive Banquet Relief in Würzburg,

5. Rendiconti dell'Accademia di Archeologia Lettere e Belle Arti di Napoli, 34, (1959/1960), pp. 27-33 and pl. 1 (M. Bonghi Jovino); S. Reinach, Répertoire de Reliefs Grecs et Romains, 1909-1912, p. 429, 5.

6. RM 47 (1932) p. 24, p. 90, pl. 8,1 (P. Speier); G. Lippold, Die Griechische Plastik, p. 198, No. 6, pl. 73,3 (Handbuch der Archaeologie (1950).

Fig. 4. Würzburg. Martin v. Wagner Museum. Inv. No 2428.

Martin v. Wagner Museum H 2428⁷
(fig. 4).

Right lower fragment. Height 0,39

7. AM 80 (1965) p. 96, No. 191, pl. 13, 2.; Chr. Bauchheuss-Thüriedl, *Der Mythos von Telephos in der Antiken Bildkunst*, 1971, p. 70, pl. 11.; *Monumenta Mattheiana*, 3, pl. 44, fig. 2.

m. Width 0,29 m. Material, white marble. From Athens.

On our right is a bearded god or hero reclining on a couch to the left. He wears an himation around the lower part of his body. His left hand holds a phiale his right arm is extended toward a goddess or heroine

who is sitting at the end of the couch. Unfortunately, only her legs and her left arm and both hands are preserved. With her right hand takes incense from a box, held by her left hand, to put into the thymiaterion which is on the table. She wears a chiton and an himation, and rests her feet on a footstool. The table is a four-legged rectangular one covered with fruits.

Subject

The hero or god usually holds with his right hand a drinking horn, although it is sometimes in a relaxed position; in a few cases, he holds an omphalos phiale and pours wine (libation), exceptionally offering fruit or cake to the heroine or goddess.

Date

A date circa 380 B.C. has already been suggested by Mrs. Stringaris, which seems to be correct. The position of the body of the reclining figure is common in the first quarter of the century : head in profile, the upper part of the body facing, and legs

three - quarters ⁸. Later, the head is turned three - quarters or one - quarter, or facing. After the first quarter of the century we have no examples where the head is turned in profile. The treatment of the himation is with round folds around the waist and a few over the thighs.

Since the himation of the heroine also has very few folds, this also supports our dating.

E. MITROPOULOU

8. (a) Athens, NM 1501. E. Mitropoulou, *Attic Votive Reliefs of the 4th. century B.C.*, London 1968, No. 6. Thesis. Copies are available in the library of the Senate and in the Institute of Classical Studies, University of London. N.Svoronos, *Das Athener National Museum*, 1908, pl. 83.

(b) Berlin Staat. Museum. C. Blümel, *Katalog der Griechischen Skulpturen des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. im Staatlichen Museum zu Berlin*, K. 95.

(c) Athens, NM 1500. Mitropoulou, No. 37, Blümel, K. 97.

(d) Athens, NM 1507. Mitropoulou, No. 65. Svoronos, pl. 169.

The first three examples belong to the first decade of the century, the last one is contemporary with our relief.

A GRAVE STELE FROM AMORGOS¹

Amorgos, an elongated and exceptionally rocky island which completes the chain of the Cyclades to the NE, was already in the Early Cycladic period one of the most important centers of Aegean civilization. Our limited knowledge on the island's artistic activity in historic times comes mainly from fortuitous finds of sculpture uncovered in the course of field cultivation or recovered from later buildings. No systematic investigation of cemeteries or settlements has been carried out so far, but the high artistic quality of these finds should command particular attention within the world of the islands².

The stele discussed here is also a chance find³. It was discovered in 1960 outside a small chapel near the road which leads from the village of Langada to the bay of Aigiale the easternmost of the three towns of Amorgos. It is a slab of coarsely grained Parian marble decorated with an architrave and triglyphs and metopes covering both the long and one of the narrow sides⁴ (f i g s. 1 - 2). It formed one of the corner blocks of an entablature, which perhaps belonged to the upper

1. I should like to thank greatly my friend archaeologist Mrs Poly J. Muhly, who has kindly translated the Greek text.

2. Chr. Karousos, AM 76 (1961), 115 ff.

3. The slab was moved to the Collection at Katapola and entered in the catalogue as No. 50.

4. Length : 1,645 m.; height : 0,32 m., width : 0,15 m. Each triglyph is 0,16 m.; each metope is 0,15 m. wide. Height of architrave : 0,11 m.

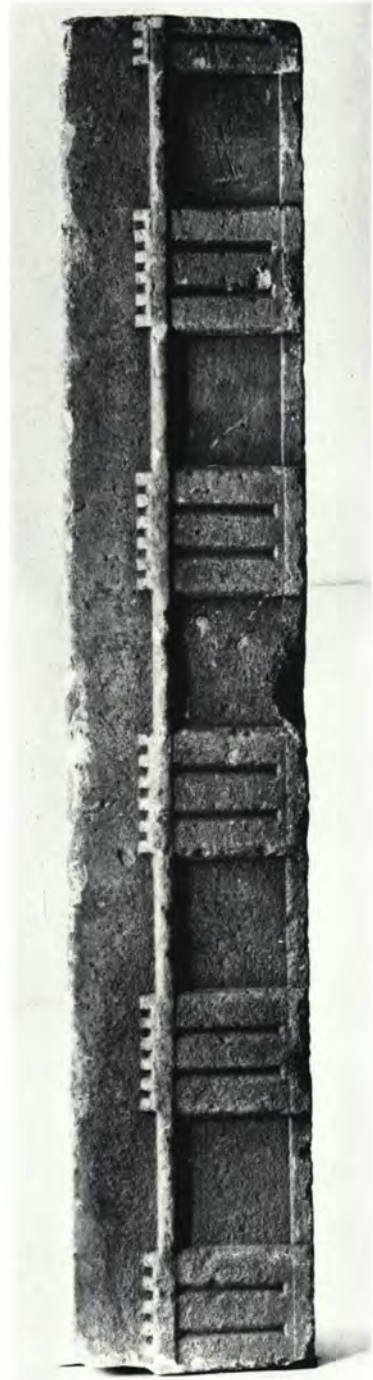

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

part of a small, funerary (?) monument, dating to the Hellenistic period, as the form of the triglyphs indicates⁵. Of greater interest is the fact that its use as an architectural member was secondary; this became immediately clear as soon as the back of the slab was uncovered. For this side preserved remains showing that the stone had originally been an archaic grave stele, cut off at the top and on the left side, so that it would be better proportioned for its new use (f i g. 3).

The stele bears the figure of a draped youth standing in profile to the right. The left half of the figure and the upper part of the head above the brows are missing. In addition, the whole surface

5. A number of similar architraves can be seen in the Paros Museum.

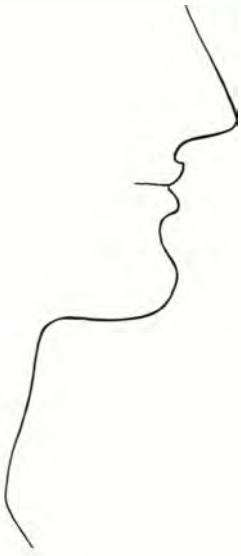

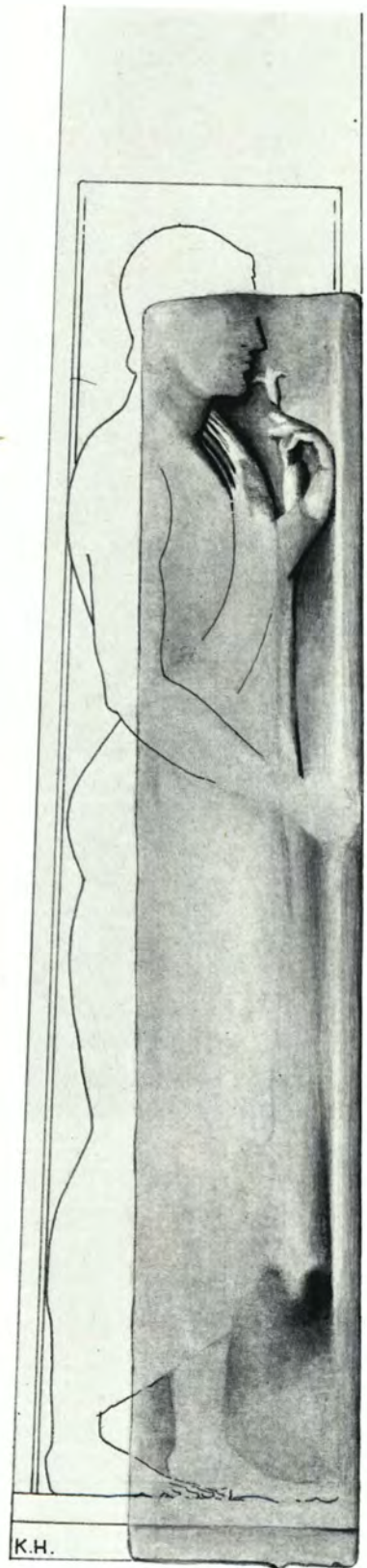
Fig. 4

Fig. 5

of the stele has been tooled to flatten the slab for use in the Hellenistic monument, so that very few details of the relief can be discerned. Nevertheless the contours of the figure and some parts of the original surface are preserved and it was on the basis of these that the drawings on figs. 4 - 5 were kindly made by Mr. K. Eliakis.

The youth is represented wearing a mantle, which is draped obliquely across the chest to the right, forming a mass of thick folds on his left shoulder and leaving the right uncovered. In his raised left hand he holds a flower, which he brings up to his face⁶. His right arm is held down and forward, slightly bent, and it is probable that the outer side of the hand was visible, as it appears on Mr. Eliakis' drawing (fig. 4).

6. Preserved height of relief: 0,011 m.

K.H.

Fig. 6

It is not improbable that he held nothing in his right hand, but in the Attic stelai of this type, the right arm is not brought forward, but is lowered to the thigh. It could be supposed that he carried a staff, as is the case of

the youth on the stele from Eridanos in the Museum of Kerameikos or of the draped figure on the Thessalian stele K20⁷, but there is no room on

7. H. Biesantz, *Die Thessalischen Grabreliefs*, pl. 10.

our stele for a staff. Finally, he might have been holding a ball or a fruit, as e.g. the draped figure on the Thesalian stele K20 mentioned above.

The gesture of the left arm on the Amorgos stele is rare on archaic stelai with representations of youths. Except for the young men on the stelai in the Louvre and at Kerameikos⁸, who carry a flower added in paint, a similar arrangement is found on the brother and sister stele in N. York, where, however, the young man is holding a pomegranate⁹. On the Louvre and N. York stelai the position of the hand, different in each case, has a more decorative and mannered character. On the contrary, the gesture of the Kerameikos athlete and those of the modish Athenians shown on contemporary vases¹⁰, while retaining a certain degree of mannerism, incorporate the flower as part and complement of the whole figure instead of employing it as a separately exhibited object.

The same gesture, much more restrained, however, can be seen in the left arm of the Amorgos youth: only the hand itself projects in a closed curve out of the outline of the body bringing the flower very close to the face as the culmination of the whole movement. This restraint of movement gives an air of gravity to the figure, expressed with simplicity and not with the pretentious charm displayed by

8. G. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica*, fig. 139 (57); AM 73 (1958), pl. I.

9. G. Richter, *op. cit.*, fig. 109 (37); fig. 99.

10. See E. Pfuhl, MUZ, figs. 313, 314; AM 73 (1958), Beil. 2,1.

the figures on the West of the Harpy Monument¹¹.

In terms of chronology, the strong outline of the face of the Amorgos youth with its wilful chin and rounded nose is reminiscent of the figures of the earliest works by the Kleophrades painter¹², while the thick folds of the mantle on the left shoulder recall those on related figures of the Euthymides painter¹³. Therefore, a date at the turn of the 6th cent. or in the first decade of the 5th is the most probable¹⁴. It could be said that the youth on this stele is the Late Archaic ancestor of the young man on the stele no 13 in the collection of Chora at Amorgos (fig. 6), which was crowned by a palmette finial of the Parian type, according to Buschor¹⁵, a type developed in the period of the Severe Style. The new stele must have been crowned by a palmette similar to that of the Antigenes stele in N. York¹⁶, or better to the palmette no 796 in the National Museum of Athens.

Mykonos 1973 PH. ZAPHEIROPOULOU

11. See E. Berger, *Das Basler Arztrelief*, p. 141, fig. 154; p. 131, fig. 149.

12. CV München 4, pl. 203, 1; E. Pfuhl, *op. cit.*, fig. 379, J. Beazley, *The Kleophrades Painter*, pl. 6,2; P. Arias - M. Hirmer, pl. XXXI; for the date cf. *ibid.*, p. 69; E. Buschor, *Griechische Vasen*², p. 178.

13. E. Pfuhl, *op. cit.*, figs. 364, 366.

14. See also H. Hiller, *Ionische Grabreliefs der I. Hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr.*, p. XXV K2 and p. 62 - 63.

15. AM 48 (1933), p. 44.

16. G. Richter, *op. cit.*, fig. 147 (61).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΕΘΙΜΟΥ ΤΗΣ ΚΑΥΣΕΩΣ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Τὰ πρωτογεωμετρικὰ παραδείγματα καύσεως τῆς κυρίως Ἑλλάδος, τῆς Κρήτης καὶ τῶν λοιπῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ἔχει συγκεντρώσει καὶ σχολιάσει κατὰ κύριον λόγον ὁ καθηγητὴς Μανόλης Ἀνδρόνικος¹, ὁ ὁποῖος συμπεριλαμβάνει καὶ τὰ νεώτερα παραδείγματα τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Προσφάτως ἠσχολήθη μὲ τὸ θέμα καὶ ὁ καθηγητὴς Σπυρίδων Ἰακωβίδης, ὁ ὁποῖος δίδει πλήρη σχεδὸν κατάλογον τῶν καύσεων ἀπὸ τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς καὶ ἐντεῦθεν, ἀναφέρει δὲ ἐπιπροσθέτως καὶ τὰ ἐξ Ἰταλίας, Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Κεντρικῆς Εὐρώπης σχετικὰ παραδείγματα². Κατὰ συνέπειαν ἢ ἐκ νέου ἀπαρίθμησις τῶν ἐνταῦθα περιτεύει. Προσθέτομεν μόνον μίαν πρόσφατον καὶ συνάμα λίαν ἐνδιαφέρουσαν περίπτωση καύσεως τῆς ΥΕ ΙΙΙ Γ ἐποχῆς εἰς τὴν Ἡλείαν. Εἰς θαλαμοειδῆς τάφος ἀνεσκάφη ὑπὸ τῆς Ἐπιμελητρίας δ. Λιάνας Παρλαμᾶ πλησίον τοῦ χωρίου Ἀγραπιδοχωρίου εἰς τὴν εὐρύτεραν περιοχὴν τῆς Ἡλειακῆς Πύλου³. Στῶμα καύσεως ἐντὸς τοῦ τάφου, τοῦ ὁποῖου ἡ κατασκευὴ, συμφώνως πρὸς τὴν εὑρεθεῖσαν παλαιότεραν κεραμικὴν, χρονολογεῖται εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ Α : 1/2 καὶ ΙΙΙ Β ἐποχὴν, περιεῖχε 14 ἀγγεῖα τῆς ΥΕ ΙΙΙ Γ περιόδου. Τὰ ἀγγεῖα, τοπικοῦ ρυθμοῦ, ἔρχονται νὰ πληρώσουν κενὸν εἰς τὰς γνώσεις μας περὶ τῆς περιόδου ταύτης εἰς τὴν Ἡλείαν. Τὰ διακοσμητικὰ τῶν μοτίβα δεικνύουν ἀμέσους καὶ στενὰ σχέ-

σεις πρὸς τὰ σύγχρονα τῆς Ἀχαΐας⁴ καὶ προσιωνίζον τὸν ὑπομυκηναϊκὸν ρυθμὸν τῆς Ἡλείας, ὡς γνωρίζομεν τοῦτον κυρίως ἐκ τάφων τοῦ Θεάτρου τῆς Ἡλίδος⁵. Ἡ σημασία τοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου τοῦ Ἀγραπιδοχωρίου δὲν ἔγκειται μόνον εἰς τὸ γεγονός τῆς παρουσίας καύσεως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν παρατηρουμένην ἀδιάσπαστον συνέχειαν μεταξὺ ΥΕ ΙΙΙ Β καὶ ΙΙΙ Γ ἐποχῆς, συμφώνως τοῦλάχιστον πρὸς τὰ δεδομένα τοῦ τάφου τούτου.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ταφικὰ ἔθιμα (καύσεως ἢ ἐνταφιασμοῦ) δὲν ὑφίσταται διάκρισις μεταξὺ ἰωνικοῦ καὶ δωρικοῦ ἐθνικοῦ στοιχείου. Ἀπόδειξιν τούτου ἀποτελεῖ (ἵνα περιορισθῶμεν εἰς ἓν παράδειγμα) ἡ δωρική Πελοπόννησος, ἔνθα ἐπικρατεῖ ὁ ἐνταφιασμός, καὶ ἡ δωρική ἐπίσης Θήρα, ἔνθα ἐν τούτοις ἡ καύσις τῶν νεκρῶν ἀποτελεῖ γενικὸν σχεδὸν φαινόμενον.

Ἡ ἴδρυσις τῆς Δηλιακῆς Συμμαχίας κατὰ τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα διητύρυνε αἰσθητῶς, ὡς συνήθως πιστεύεται, τὸ χάσμα μεταξὺ Δωριέων καὶ Ἰώνων. Ἐπρόκειτο ἐν τούτοις περὶ ἐνὸς « τεχνητοῦ » διαχωρισμοῦ, ὡς ὀρθῶς ἤδη ὁ Bury εἶχε παρατηρήσει⁶. Ὅταν κατὰ τὸν 6ον π.Χ. αἰῶνα ἡ Σπάρτη ἀνεπτύχθη εἰς δεσπόζουσαν εἰς τὴν Πελοπόννησον δύναμιν, ἡ γεωγραφικὴ καὶ ἔκτοτε καὶ πολιτικὴ αὕτη ἐνότης προσέλαβε διὰ λόγους καθαρῶς ἰδεολογικοῦς φυλετικὸν χαρα-

1. M. Andronikos, Totenkult, Arch. Home-rika III, 1968, W 51 κ.έ.

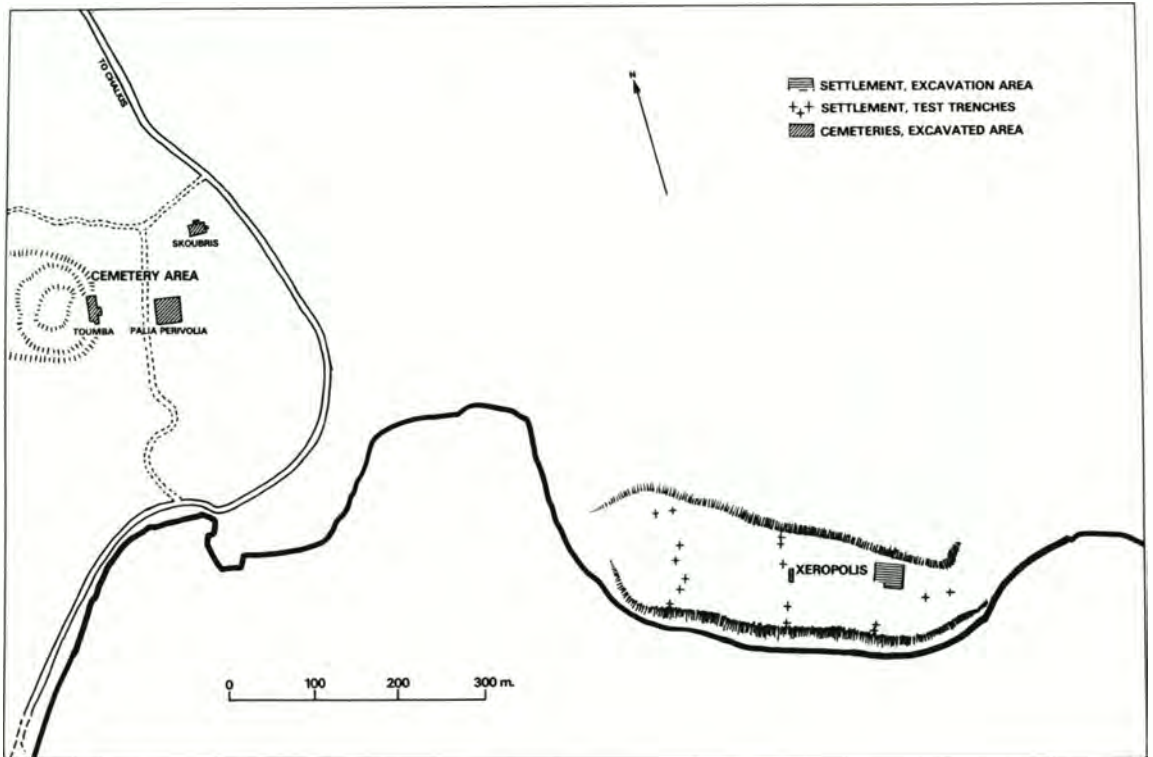
2. Σ. Ἰακωβίδης, Περαιτή, τόμ. Β', 1970, 271 κ.έ.

3. ΑΕ 1971 (1972), Παράρτημα, 52 κ.έ.

4. AJA 64 (1960) 1-21, πίν. 1-6 γ (Vermeule).

5. Προσφάτως Desborough, The greek Dark Ages, 1972, 74.

6. J. B. Bury, A History of Greece, 1913, 327.

PLAN OF LEFKANDI

Σχέδ. 1. Τοπογραφικόν τῆς περιοχῆς τοῦ Λευκαντί. Δεξιὰ ὁ συνοικισμὸς Ξερόπολη, ἀριστερὰ ἡ περιοχή τοῦ νεκροταφείου

κτῆρα, ἡ δὲ Πελοπόννησος ἐχαρακτηρίσθη ὡς κατ' ἐξοχὴν δωρική χώρα. Συμφώνως πρὸς νέα στοιχεῖα τῆς ἀρχαιολογικῆς κυρίως ἐρεύνης, ἤρχισε πλέον νὰ ἐγκαταλείπεται ἡ θεωρία, διότι περὶ θεωρίας πρόκειται, τῆς ἐκ Βορρᾶ καθόδου τῶν Δωριέων⁷, καθίσταται δὲ βαθμηδὸν σαφέστερον ὅτι δὲν ὑφίσταται τομὴ με-

ταξὺ Μυκηναϊκῆς - Ὑπομυκηναϊκῆς καὶ Πρωτογεωμετρικῆς περιόδου. Ἐν ἀπὸ τὰ ἰσχυρὰ προπύργια τῆς «βορείου» θεωρίας, τὸ κυκλώπειον τεῖχος τοῦ Ἰσθμοῦ τῆς Κορίνθου⁸ δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τὴν κάθοδον, ὡς ἔδειξε, πειστικῶς νομίζω, ἡ καθηγήτρια Χρ. Καρδαρᾶ, ἡ ὁποία τὸ ἐρμηνεύει ὡς ἀνάλημμα ὁδοῦ (;)⁹.

7. A. M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece*, 1971, 184 κ.έ., 299 κ.έ., 304 κ.έ., 311 κ.έ., 317 κ.έ., 365. Πρβλ. καὶ R. Carpenter, *Discontinuity*, 1966, 71 κ.έ. E. Vermeule, *The Decline and End of Minoan and Mycen. Cultures. A Land called Crete, a Symposium in Memory of Harriet Boyd Hawes 1871 - 1945*, 1967, 81 - 98. Ventris - Chadwick, *Documents*, 1956, XVII - XXXI (πρό-

λογος). *Papers of the Amer. Philol. Soc.*, τόμ. 113, ἀρ. 6, 15 Δεκεμβρίου 1969, 444 κ.έ. (Caskey). I. G. Nixon, *The Rise of the Dorians*, 1968, XIV κ.έ. E. Will, *Gnomon* 44:4 (Ἰούλιος 1972) (βιβλιοκρισία).

8. *Hesperia* 35 (1966) 346 - 362.

9. AAA IV (1971), 85 κ.έ. πρβλ. καὶ AAA III (1970), 440 κ.έ.

Είκ. 1α. Ἐποψις τῶν τάφων τῆς ὁμάδος « Παλιὰ Περιβόλια » τοῦ Λευκαντι

Είκ. 1β. Ἐποψις τοῦ νεκροταφείου Quattro Fontanili τῆς Ἐτρουρίας

Ὡς παρατηρεῖ ὁ καθηγητῆς Ν. Κοντολέων¹⁰ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μελέτης τῶν κυκλαδικῶν ἐργαστηρίων τῆς ἀνατολικούσης ἐποχῆς, δὲν ὑφίσταται « ἐθνικὴ » διαφορὰ μεταξύ δωρικῶν καὶ ἰωνικῶν περιοχῶν : «... On chercherait vainement, de la fin du XIIe siècle où les anciens situaient l'invasion dorienne, jusqu'au VIIIe siècle dans l'art Grec un élément que l'on puisse appeler 'dorien' ». Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσῃ τις, πῶς τὸ λεγόμενον « δωρικὸν » στῦλ εἰς τὴν πρῶτον ἤδη φάσιν του ἐμφανίζεται εἰς τὰς θεωρουμένας ὡς « ἰωνικὰς » περιοχάς, ἐνῶ ἀντιθέτως τὸ « ἰωνικὸν » στῦλ ἀπαντᾷ εἰς τὸν « δωρικὸν » χῶρον.

10. Aspects de la Grèce préclassique, 75 κ.έ.

Ὁ καθηγητὴς Κοντολέων καταλήγει εἰς τὴν ὀρθὴν διαπίστωσιν ὅτι ἀμφότεροι οἱ ρυθμοὶ ἔχουν τὰς ρίζας τῶν εἰς τὴν μυκηναϊκὴν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν, ἢ ὁποῖα φυσικὰ δὲν ἦτο οὔτε « δωρικὴ » οὔτε « ἰωνικὴ ».

Εἰς τὸ προσφάτως ἀνασκαφὴν ὑπὸ Ἄγγλων καὶ Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων Ὑπομυκηναϊκὸν - Πρωτογεωμετρικὸν νεκροταφεῖον τοῦ Λευκαντί Εὐβοίας¹¹ ἡ καὶ οὐκ ἔχει γενικευθῆ καὶ εἰς τὰς τρεῖς ἀνεξαρτήτους μεταξύ τῶν ὁμάδας τῶν ἀποκαλυφθέντων τάφων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ὀνομασθῆ συμβατικῶς ὁμὰς « Σκουμπρῆ », ὁμὰς « Τούμπας » καὶ ὁμὰς « Παλιῶν Περιβολιῶν » (σ χ ε δ. 1). Ἡ παρουσία, ἐν τούτοις, ὀρισμένων στοιχείων, σχέσιν ἔχόντων πρὸς τὸ παλαιὸν παραδοσιακὸν ἔθιμον τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἦτοι τὸ ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἢ ἐντὸς τοῦ τάφου διάταξις τῶν κτερισμάτων (περονῶν καὶ πορπῶν) κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὡς εἰς ἔχεν ἐναποτεθῆ ἐντὸς αὐτοῦ ἐνδεδυμένον ὁμοίωμα τοῦ νεκροῦ (simulacrum) ἢ ἀπλῶς τὰ ἐνδύματά του, ἀποτελοῦν μοναδικήν, ὅσον γνωρίζω, καὶ λίαν ἐνδιαφέρουσαν περίπτωσιν¹². Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν 146 τάφων καὶ 74 πυρῶν μόνον τέσσαρες λελαξευμένοι ἐντὸς τοῦ βράχου ὀρθογώνιοι τάφοι (rock-cut tombs ἢ pits) περιεῖχον ἐνταφιασθέντα νεκρόν. Εἰς τὰς δύο ἐκ τῶν τεσσάρων τούτων περιπτώσεων πρόκειται περὶ ἐνταφιασμοῦ πολεμιστῶν, τοὺς ὁποίους συνώδευον καὶ τὰ ὄπλα τῶν (σιδηρᾶ ξίφη). Τοῦτο δυνατόν νὰ σημαίνῃ ὅτι οἱ εὐγε-

νεῖς ἡγεμόνες τῆς κοινότητος ἐξηκολούθουν νὰ θάπτονται κατὰ τὸ παλαιὸν ἔθιμον τῆς μυκηναϊκῆς ἠρωικῆς ἐποχῆς, ἰδιαιτέρως λαμπρᾶς εἰς τὸ Λευκαντί, ὡς τὴν ἐμφανίζουσιν τὰ πλούσια εὐρήματα, κατὰ κύριον λόγον ἢ ἀρίστης ποιότητος γραπτὴ εἰκονιστικὴ κεραμικὴ τῆς ΥΕ III Γ (φάσις II) ἐκ τοῦ συνοικισμοῦ Ξερόπολη Λευκαντί, ἀπέχοντος περὶ τὰ 600 μέτρα ΝΑ. τοῦ ἀνωτέρω τριμεροῦς ὑπομυκηναϊκοῦ - πρωτογεωμετρικοῦ νεκροταφεῖου¹³. Μία τοιαύτη ἐρμηνεῖα τῶν ὀλίγων παραδειγμάτων ἐνταφιασμοῦ προϋποθέτει βεβαίως, ὅτι οἱ ἐνταφιαζόμενοι κατὰ « μυκηναϊκὸν » τρόπον ἡγεμονες τῆς πρωτογεωμετρικῆς κοινότητος εἶχον καὶ συνειδησιν τῶν μυκηναϊκῶν καταβολῶν τῶν ἢ ἐπίστευον ὅτι κατὰγονται ἐκ μυκηναϊκοῦ γένους καὶ ἐγνώριζον τὸν τρόπον ταφῆς τῶν προγόνων τῶν.

Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθῆ ἐνταῦθα ὅτι ἡ μορφή τῶν τάφων καύσεως τοῦ Λευκαντί, ὅπως κυρίως ἐμφανίζεται εἰς τὰς δύο πυκνὰς νεωτέρας συστάδας (Τούμπας καὶ Παλιῶν Περιβολιῶν), ἦτοι λελαξευμένοι ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ πετρώματος τοῦ ἐδάφους ὀρθογώνιοι λάκκοι μὲ κάλυψιν συνήθως ἐκ πλακῶν, παρουσιάζει ὁμοιότητος πρὸς τὴν μορφήν τῶν τάφων εἰς τὰ νεκροταφεῖα τοῦ πολιτισμοῦ Villanova τῆς Ἑτρουρίας¹⁴ (ε ἰ κ. 1 α - β). Εἰς τὰ Arch. Reports τοῦ 1967/1968, σελ. 35, σημειοῦται καὶ τὸ ἐξῆς ἐνδιαφέρον : Miss Close - Brooks has drawn attention to a Villanovan belt from Euboea, which may well have been traded in the

11. Popham - Sackett, Excavations at Lefkandi, 1968, 23 κ.έ.

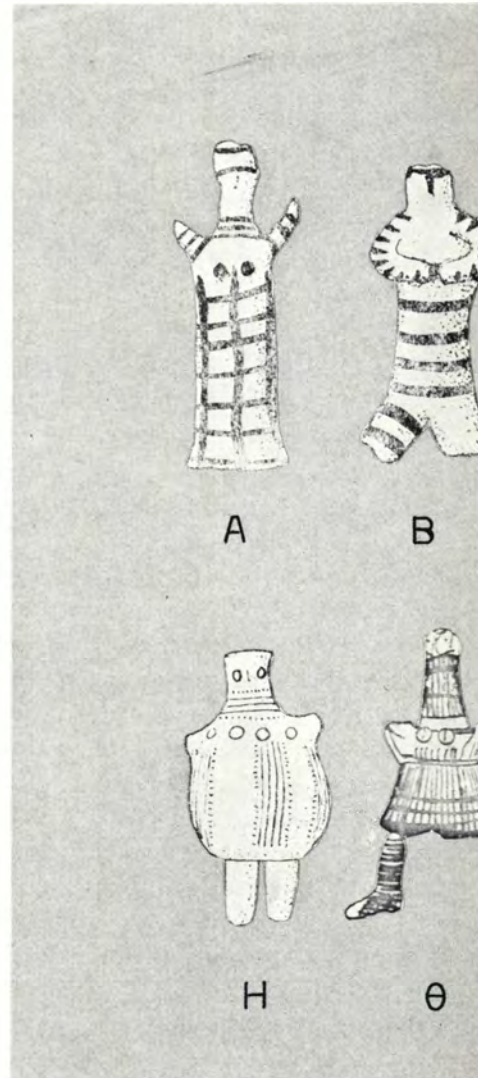
12. P. Themelis, Protogeometric Necropolis near Lefkanti, AAA II (1969), 99.

13. Πρβλ. AAA III (1970), 316 (Θέμελης).

14. Arch. Reports for 1967 - 1968, 35, εἰκ. 6 (νεκροταφεῖον Villanova ἐν Quattro Fontanili).

opposite direction to the skyphoi (ἐννοεῖ τοὺς εἰσηγμένους εἰς τὴν Ἑτρουρίαν εὐβοϊκοκυκλαδικοὺς σκύφους) in the first half of the 8th century. Εἰς τὸ ὑλικὸν τοῦ Λευκαντί (συννοικισμὸς καὶ νεκροταφεῖα) περιλαμβάνονται καὶ ἕτερα, ὡς νομίζω, εἰσηγμένα ἐκ τῆς Ἱταλικῆς χερσονήσου ἀντικείμενα, δεικνύοντα τοῦλάχιστον ἐμπορικοὺς δεσμοὺς τῶν δύο περιοχῶν, κυρίως χάριν τῶν μετάλλων τῆς Ἑτρουρίας, μολονότι ἡ ὁμοιότης τῶν τάφων ὁμιλεῖ ἴσως περὶ βαθυτέρων δεσμῶν. Ἡ μορφή τῶν τάφων τῆς ομάδος «Σκουμπρή» τοῦ Λευκαντί δεικνύει σχέσεις πρὸς τὴν Ἰασόν, ὡς καὶ ἑτέρας περιοχὰς τῆς Μικρασιατικῆς ἁκτῆς (Assarlik).

Ἄν καὶ κατὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν τὸ νέον ἔθιμον τῆς καύσεως ἐξηπλώθη ταχέως καὶ εἰς βάρος τοῦ ἐνταφιασμοῦ, ἐν τούτοις οὐδέποτε ἐλησημονήθη ἢ ἐγκατελείφθη τελείως καὶ ὁ παλαιότατος ἑλλαδικὸς τρόπος ταφῆς, ὁ ἐνταφιασμὸς τῶν νεκρῶν. Εἰς ὠρισμένας περιόδους μετὰ τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν, ὡς ἐπὶ παραδείγματι περὶ τὰ μέσα τοῦ 8ου καὶ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος, τὰ παραδείγματα ἐνταφιασμοῦ αὐξάνουν, ὡς μᾶς διδάσκουν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Κεραμεικοῦ¹⁵. Περὶ τὰ μέσα τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος, ὅτε, ὡς ἐλέχθη, αὐξάνουν οἱ ἐνταφιασμοὶ καὶ συντελεῖται τοιοῦτοτρόπως στροφή πρὸς τὸ παρελθόν, πρὸς τὸ παραδοσιακὸν ἑλλαδικὸν ἔθιμον ταφῆς τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου, γράφεται τὸ ὁμηρικὸν ἔπος τῆς Ἰλιάδος, ὅπως παραδέχονται οἱ περισσότεροι τῶν φιλολόγων. Εἶναι βεβαίως δυνατόν νὰ πρόκειται ἀπλῶς περὶ τυχαίας συμπτώσεως. Δυνάμε-

θα, ἐν τούτοις, νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τυχαίαν σύμπτωσιν καὶ τὸ γεγονός, ὅτι τὴν ἰδίαν ἐποχὴν, περὶ τὸ 750 π.Χ., ἐμφανίζονται καὶ τὰ πρῶτα λαμπρὰ δείγματα μνημειακῶν ταφικῶν ἀγγείων (κρατῆρων καὶ

15. Andronikos, ἔ.ἀ., W 59 κ.έ.

Εικ. 2. Α - Β : Τύποι ειδωλίων της ΥΕ III Γ εποχής. Γ - Δ. Ειδώλια από την Duplaja Γιουγκοσλαβίας και Cerna Ρουμανίας. Ε - Η : Πρωτογεωμετρικά ειδώλια Κεραμεικού. Θ - Ι : Ειδώλια 7ου αϊ. π.Χ. Βουωτίας. Κ : Ειδώλιον 9ου αϊ. π.Χ. ἐξ Ἰαλυσοῦ Ρόδου. Λ - Μ : Ειδώλια Σάμου (8ος - 7ος αϊ. π.Χ.)

ἀμφορέων) τοῦ ζωγράφου τοῦ Διπύλου με τὰς παραστάσεις προθέσεως καὶ ἐκφορᾶς νεκροῦ ὡς καὶ ναυμαχιῶν; Νομίζω ὄχι. Αἱ παραστάσεις τῶν ἀττικῶν μνημειωδῶν ταφικῶν ἀγγείων ἀποτελοῦν ἕν

« εἰκονιστικὸν » ἥρωικὸν ἔπος, ἀντίστοιχον τοῦ ποιητικοῦ ὁμηρικοῦ ἔργου. Ἀμφότεραι αἱ μοναδικαὶ αὐταὶ δημιουργαὶ (ἀγγεῖα - ἔπος) ἐκφράζουν τὴν ἀναβίωσιν τοῦ ἥρωικοῦ παρελθόντος, ἀκριβῶς

ὄς καὶ ἡ ἐπιστροφή εἰς τὸν ἐνταφιασμόν. Μὲ τὴν ἀναβίωσιν τοῦ « μυκηναϊκοῦ » εἰς τὸν γεωμετρικὸν καλλιτεχνικὸν κόσμον ἔχει ἄμεσον σχέσιν καὶ τὸ ἐξῆς : Μεταξὺ τῶν παραστάσεων τῶν ἀγγείων τοῦ εἰκονιστικοῦ ρυθμοῦ τῆς φάσεως Π τῆς ΥΕ III Γ ἐποχῆς τοῦ Λευκαντί καὶ ἐτέρων ἐπίσης περιοχῶν ἐμφανίζονται θέματα, ὅπως γρῦπες, σφίγγες, λέοντες, ἀντιθετικὰ πτηνὰ καὶ ἕτερα ζῶα, ἵπποι, ἄρματα, ζωφόροι ζώων καὶ πολεμιστῶν κλπ., ἦτοι θέματα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς διακοσμῆσεως τῶν ἀγγείων τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος¹⁶.

Διὰ τὴν ἐρμηνεύσιν τὰς σχέσεις καὶ τὰς ἀναμφισβητήτους ταύτας ὁμοιότητας μεταξὺ τῆς ὑστερομυκηναϊκῆς καὶ τῆς γεωμετρικῆς ἀγγειογραφίας ὁ Benson¹⁷ ἐπιχειρεῖ ἐπὶ τῇ βάσει ὀρθῶν, ἀλλὰ ἐξωτερικῶν στοιχείων (ἦτοι ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς εἶχον ἔλθει τυχαίως εἰς ἐπαφὴν μὲ ἔργα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, τὰ ὁποῖα καὶ προσεπάθησαν νὰ μιμηθοῦν) νὰ γεφυρώσῃ τὸ χρονικὸν χάσμα μεταξὺ τῶν δύο ἐποχῶν. Ἄμφότεροι οἱ πολιτισμοί, ἐν τούτοις, ἦτο δυνατόν νὰ ἔλθουν εἰς ἐπαφὴν δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου κατὰ οἰανδήποτε ἐτέραν χρονικὴν περίοδον· δὲν ἦτο ἀπαραίτητον νὰ

συμβῆ τοῦτο μόνον κατὰ τὸν 8ον π.Χ. αἰῶνα.

Τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος ἦτο περίοδος ἀκμῆς (ἀποικισμός, πρῶτοι πανελλήνιοι πόλεμοι : Ἐρέτρια - Χαλκίς, Πάρος - Νάξος, Μέγαρα - Κόρινθος κλπ.), κατὰ τὴν ὁποίαν συνειδητῶς ἀνέτρεχον εἰς τὴν παράδοσιν καὶ ἐπεδίωκον τὴν σύνδεσιν μὲ τὸ μέγα παρελθόν, τὸ ὁποῖον, ὡς φαίνεται, οὐδέποτε ἐλησημονήθη. Αἱ πρῶται ἀποικίαι, αἱ ὁποῖαι ἰδρύθησαν ὑπὸ τῆς Χαλκίδος καὶ τῆς Ἐρετρίας, ὑπὸ τῆς Νάξου, τῶν Μεγάρων καὶ ἀργότερον ὑπὸ τῆς Πάρου καὶ Ἄνδρου καὶ ἐτέρων πόλεων, ἐπιτρέπουν νὰ ἐννοήσωμεν, ποῖοι ἐξουσίαζον τὴν θάλασσαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, πρὶν ἀκόμη αἱ Ἀθηναῖοι ἔλθουν εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸ ὑγρὸν στοιχεῖον. Αἱ παραστάσεις τῶν πλοίων καὶ ναυμαχιῶν ἐπὶ ἀττικῶν γεωμετρικῶν ἀγγείων ἐκφράζουσι τὸν εὐσεβῆ φόβον τῶν Ἀθηναίων καὶ συγκεκριμενοποιοῦν τὴν ἀναβίωσιν τῆς ἠρωϊκῆς μυκηναϊκῆς παραδόσεως. Τὰ θαυμασίως ἀπεικονιζόμενα πλοῖα μὲ ὀρθῶς ἀποδιοδόμενας τὰς λεπτομερείας των, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν πρόβλημα διὰ τοὺς ἀρχαιολόγους, οἱ ὁποῖοι ὀρθῶς παρατηροῦν ὅτι αἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἦσαν τότε ἀκόμη ναυτικὴ δύναμις, δὲν κατεῖχον οἱ Ἀθηναῖοι, ἀλλὰ οἱ κάτοικοι τῶν ἀνωτέρω περιοχῶν, οἱ ὁποῖοι διετήρουν ἐμπορικὰς σχέσεις μὲ τὰ Ἀθήνας καὶ ἴσως ὠρισμένοι ἐξ αὐτῶν καὶ διέμενον ἐκεῖ.

Τόπος προελεύσεως τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως

Παραθέτομεν ἁπλῶς κατωτέρω καὶ σχολιάζομεν συνοπτικῶς τὰς διαφόρους θεωρίας περὶ τοῦ τόπου καταγωγῆς τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως.

1) Ἐκ Βορρᾶ. Οἱ κύριοι ὑποστηρικταὶ τῆς θεωρίας ταύτης εἶναι ἡ Logi-

16. Ἐνταῦθα ἀνήκουν καὶ αἱ παραστάσεις τῶν σαρκοφάγων τῆς Τανάγρας : AAA III (1970), 186 κ.έ. Πρβλ. Vermeule, JHS 85 (1965) 123 κ.έ., B. Rutkowski, Larnasky Egeyskie, 1966.

16. Εἰς τὸν ΥΕ εἰκονιστικὸν ρυθμὸν ἀνήκει καὶ ἡ στήλη τῶν Μυκηναίων : Andronikos, ἔ.ἀ., W 116. Vermeule, Greece in the Bronze Age, 208, πίν. 33 Β καὶ 209, εἰκ. 47 α, τῆς ὁποίας ἡ τεχνολογία ἐνθυμίζει τὰς μορφὰς τῶν κρατῆρων τοῦ Λευκαντί.

17. Benson, Horse, Bird and Man, 1970, 114 κ.έ. Βλ. καὶ AJA 76 (1972), 99 κ.έ. (βιβλιοκρισία).

mer¹⁸, ὁ Wiesner¹⁹, ὁ Ἀλεξίου²⁰ καὶ προσφάτως ὁ J. Bouzek²¹. Ὁ Bouzek ἀπορρίπτει ἀφ' ἑνὸς τὴν ἐκ Τροίας VI καταγωγὴν τοῦ ἐθίμου ὡς λίαν πρῶιμον, ἀγνωθὺν τὰ νεώτερα παραδείγματα ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, τὰ ὁποῖα κατέρχονται μέχρι τοῦ τέλους τῆς 2ας χιλιετίας²², ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἐκ Συρίας (βλ. κατωτ.) ὡς λίαν νεωτέραν. Συνεπῆς πρὸς τὰς «βορείους» τάσεις του, αἱ ὁποῖαι διαπνέουν ὀλόκληρον τὸ ἔργον του, ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἐκ Βορρᾶ καταγωγὴν τοῦ ἐθίμου. Μὴ δυνάμενος, ἐν τούτοις, νὰ φέρῃ εἰς ἐπαφὴν τὰς περιοχὰς τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Βορείου καὶ Κεντρικῆς Βαλκανικῆς μετὰ τῆς Ἑλλάδος, καὶ νὰ ὑπερπηδήσῃ τὸ φράγμα τῆς Θράκης καὶ τῆς Ἰλλυρίας, ἔνθα ὁ ἐνταφιασμὸς ἀποτελεῖ γενικὸν φαινόμενον, ἐξευρίσκει ἐτέραν διέξοδον: Ὑπερτονίζων τὴν παρουσίαν τῶν ὀλίγων παραδειγμάτων τῆς χειροποιήτου ἔγχαράκτου κεραμεικῆς ἐξ Ἀτικῆς κυρίως, ὡς καὶ τῶν κωδωνοσχημῶν εἰδωλίων, εὐρίσκει δι' αὐτῶν ἀμέσους σχέσεις μὲ τὰ Κεντρικὰ Βαλκάνια, ὅπου ἐπικρατοῦν οἱ Urnengräber. Παρατηρεῖ δέ: «Glockenidole und Keramik, die den mittelbalkanischen nahe stehen, sind in den am reichsten ausgestatteten Frauengräbern vertreten; angenommen, daß diese Keramik und diese Idole von irgendeiner Zuwanderergruppe aus dem Mittelbalkan mitgebracht worden sei, ist es nicht weiter verwunderlich, wenn diese

Gruppe mit der Zeit auch im Bestattungsritus tonangebend geworden ist».

Τὰ κωδωνόσχημα εἰδῶλια, ἐν τούτοις, τῆς Ἀτικῆς, Βοιωτίας, Ρόδου καὶ Σάμου (ἐν εἰσέτι εὐρέθῃ προσφάτως εἰς τάφον τῆς ομάδος Παλιὰ Περιβόλια τοῦ Λευκαντί), τὰ ὁποῖα ἐξετάζει διεξοδικώτερον εἰς ἄρθρον του ἐν Eirene²³, οὔτε μεταξὺ των σχετίζονται, ἀλλὰ οὔτε καὶ μὲ τὰ γυναικεῖα εἰδῶλια ἀπὸ τὴν Dupljaja τῆς Γιουγκοσλαβίας, τὴν Çirna Ρουμανίας καὶ τὸ Κλιόνας ἔχουν σχέσιν ἄμεσον (εἰκ. 2). Εἰς ἐκάστην τῶν ἀνωτέρω περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος τὰ εἰδῶλια ταῦτα παρουσιάζουν ἰδιαίτερα τοπικά, ἀλλὰ καὶ χρονικά, θὰ ἔλεγον, χαρακτηριστικά (Landschaftsstil, Zeitstil). Τὰ Βαλκανικὰ ἐξ ἄλλου παραδείγματα, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι διαφόρου δομῆς (Struktur) καὶ τεχνοτροπίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐξ ἴσου ὀλιγάριθμα καὶ μεμονωμένα, μὴ δυνάμενα κατ' οὐδένα τρόπον νὰ θεωρηθοῦν πρόδρομοι τῶν ἑλληνικῶν ἢ σύγχρονα, ἔστω, πρὸς τὰ ἑλληνικά καὶ νὰ ἀποδείξουν ἐπομένως τὴν βόρειον καταγωγὴν τῶν ἑλληνικῶν ἢ, καλύτερον, τὴν εἰσαγωγὴν των εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπὸ τῶν βορείων εἰσβολῶν. Διὰ νὰ πείσουν τὰ συμπεράσματα τοῦ Bouzek περὶ εἰσβολῆς γενικῶς διαφόρων στοιχείων (ἐννοῶ καὶ τοὺς φορεῖς των ὄχι μόνον τὰ ἀντικείμενα) εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον ἐκ τοῦ «εὐρωπαϊκοῦ - καυκασικοῦ» χῶρου (χῶραι Δουνάβεως, Ἀνατολικὴ Μεσευρώπης, Βόρειος Ἰταλία) ἤδη ἀπὸ τῆς ΥΕ III A2 ἐποχῆς, ἐμφανῆ, κατὰ τὸν Bouzek, μέχρι καὶ τῆς Ὑστέρας Γεωμετρικῆς, ἀπαιτεῖται νὰ συγκεντρωθῇ ἅπαν τὸ σχετικὸν ὑλικόν, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐκ Μεσοποταμίας καὶ Μικρᾶς Ἀσίας,

18. JHS 53 (1933), 168.

19. Grab und Jenseits, 119 κ.έ.

20. Μινωικὸς πολιτισμὸς, 106 κ.έ.

21. Homerisches Griechenland, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica Monographia, ἀρ. 29, 1969, 126 κ.έ.

22. Πρβλ. Ἰακωβίδην, ἑ.ἀ., 53 κ.έ.

23. Eirene 8, 102, εἰκ. 2.

καὶ νὰ μελετηθῆ λεπτομερῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γεωγραφικῶν παραγόντων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, τὰ ὁποῖα κυρίως θὰ μᾶς διαφωτίσουν ὡς πρὸς τὸν χρόνον κατασκευῆς των καὶ τὴν τεχνολογίαν των. Ὁ Bouzek ἀναζητεῖ εἰς ἕκαστον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου του νὰ εὑρῇ νήματα - δεσμούς, τὰ ὁποῖα νὰ δύνανται νὰ στηρίζουν ποιάν τινα ἐκ Βορρᾶ κάθοδον βαρβάρων φύλων, ἐπικαλούμενος πολλάκις καὶ τὴν αὐθεντίαν τῶν Milošić, Desborough καὶ Hammond. Τὰ νήματα, ἐν τούτοις, εἶναι λίαν ἀδύναμα, διὰ νὰ στηρίζουν κάθοδον βαρβάρων φύλων καὶ καταστροφὴν ὑπ' αὐτῶν τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ἴδιος (ἔ.ἀ., σελ. 85) παραδέχεται ὅτι: Der Kulturcharakter bleibt nach wie vor überwiegend mykenisch καὶ ὅτι ὁ νέος nicht sehr zahlreiche πληθυσμὸς τῶν ὑποτιθεμένων εἰσβολέων συγχωνεύεται πολιτιστικῶς μὲ τοὺς αὐτόχθονας. Παλαιότερον ἦσαν ὁ σίδηρος, ὁ ἵππος, ἡ καύσις τὰ στηρίζοντα τὴν ἐκ Βορρᾶ κάθοδον, σήμερον ἐπιχειρεῖται ὑπὸ τινῶν ἢ ἀνεύρεσις ἐτέρων στοιχείων.

2. Ἐκ Μικρῆς Ἀσίας (Βιβλιογραφία : AJA 39 (1935) Μυλωνᾶς, AJA 52 (1948) 80. Lorimer, Homer and the Monuments, 107. McFadden, AJA 58 (1954). Vermeule, Greece in the Bronze Age, 301 κ.έ. Bittel, MDOG 78 (1940) 28. Pini, Beiträge..., 1968, 62. Styrenius, Submyc. Studies, 1967, 154. Ἰακωβίδης, Περαιτή, 56 κ.έ. Ἀνδρόνικος, Arch. Hom. III, W 59). Ὁ Ἀνδρόνικος (ἔ. ἀ.) μολονότι ἀμφιβάλλει σχετικῶς πρὸς τὴν δυνατότητα ἐξαπλώ-

σεως τοῦ ἔθιμου τῆς καύσεως ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας, ἐν τούτοις παραδέχεται καὶ οὗτος ὅτι : Eine Wanderung der Sitte vom Osten in den griechischen Raum im Prinzip nicht ausgeschlossen werden kann.

3. Ἐκ Συρίας. Ὁ μόνος κύριος ὀπαδὸς τῆς θεωρίας ταύτης εἶναι ὁ Desborough (The last Mycenaeans and their Successors, 71 κ.έ., σμ. 4), ὁ ὁποῖος μολονότι ἀμφιβάλλει, ἂν τὸ ἔθιμον ἔχη τὰς ρίζας του ἐκτὸς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἐν τούτοις δέχεται μετ' ἐπιφυλάξεως ὡς δυνατόν τόπον καταγωγῆς του τὴν Συρίαν ἢ καὶ τὴν Κύπρον.

Ἡ Μ. Ἀσία, ὡς κέντρον διαδόσεως τοῦ ἔθιμου τῆς καύσεως, συγκεντρώνει τὰς περισσοτέρας πιθανότητας, κυρίως χάρις εἰς τὸ πλούσιον ὕλικόν ἀπὸ τοῦ 1958 καὶ ἐντεύθεν, τὸ ὁποῖον βεβαιοῖ τὴν ἀσκησιν τοῦ ἔθιμου τῆς καύσεως καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς 2ας χιλιετίας. Δεδομένου ὅμως ὅτι ἤδη κατὰ τὸ τέλος τοῦ 13ου π.Χ. αἰ. πρέπει τὸ ἔθιμον ἐκ Μ. Ἀσίας νὰ μετεδόθη εἰς τὴν γειτονικὴν Βόρειον Συρίαν (Karkhemish, Hamma, Tell Sukas), ὅπου ἀπαντοῦν καὶ μεμονωμένα παραδείγματα καύσεως τῆς πρωίμου ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, δυνάμεθα, νομίζω, νὰ δεχθῶμεν μίαν ταυτόχρονον καὶ ἐκ τῶν δύο περιοχῶν, Μ. Ἀσίας καὶ Β. Συρίας, μετάδοσιν τοῦ ἔθιμου εἰς τὸν ἑλληνικὸν χώρον διὰ τῶν μυκηναϊκῶν ἀποικιῶν καὶ ἐμπορείων εἰς τὰς ἐν λόγω περιοχάς.

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

A cremation burial of the LH III C period recently found in a chamber tomb at north Elis, near the village of Agrapidochori (AE 1971, Parart. 52 ff.), is added to the catalogue of cremations in the Aegean prepared by Andronicos (Totenkult, Arch. Homerika III, 1968, W 51 ff.) and Iakovides (Perati, B 1970, 271 ff.). The style of the III C pottery recalls the contemporary pottery of Achaea foreboding the Submycenaean style of the area.

There is no distinction between ionic and doric national element as far as the burial customs are concerned. The distinction between Dorians and Ionians is a later and artificial one, as Bury had already pointed out (History of Greece, 1913, 327). You will search in vain after the end of the 12th century B.C. (i.e. the period the Dorian Invasion is generally placed) onwards to the 8th cent. B.C. and after, to find an element in the greek art which you could call doric. It is interesting to see how the so called doric style is found in ionic regions and vice versa. Both styles draw their origin from the mycenaean artistic tradition which was neither ionic nor doric (Kontoleon, Aspects, 75 ff.).

According to the evidence of new archaeological researches the theory of the North Invasion is being abandoned (Snodgrass, The Dark Age in Greece, 1971, passim).

In the Submycenaean - Protogeometric cemetery of Lefkandi (Popham-Sackett, Exc. at Lefkandi, 1968, 23 ff.,

P. Themelis, AAA II (1969) 99 in all three groups of the excavated 146 tombs and 74 pyres only four rock-cut pits contained inhumation burials, all the rest being associated with cremation. Two of the above four rock-cut tombs contained the inhumated body of warriors buried with their iron swords; this may imply that the leaders of the community were still buried in the traditional way of the mycenaean heroic period. This interpretation presupposes that the inhumated leaders were conscious of their mycenaean descent and knew the way their ancestors were buried.

In the protogeometric period cremation is widely spread. Despite that the traditional helladic way of burying the dead, the inhumation, was never completely forgotten. In some periods after the protogeometric as for example at about the middle of the 8th and at the end of the 7th cent. B.C., inhumations increase according to Kerameikos' excavation results. At the middle of the 8th cent. B.C. epic poetry was written down; at the same time the monumental grave amphorae of the Dipylon painter with the first narrative representations were created. All three contemporaneous phenomena (increase of inhumations, homeric poetry, monumental grave vases) cannot be taken as accidental. The representations of the attic monumental vases constitute a « painted » heroic Epos, corresponding to the homeric written poetry; both unique creations express the revival of the great past, ex-

actly like the increase of inhumations.

Benson (Horse, Bird and Man, 1970, 114 ff.) tries to bridge the gap between the mycenaean and the striking similar to that geometric pictorial style by suggesting that the people of the geometric period came accidentally into contact with mycenaean works of art. Both cultures however might have come into contact at any other period not necessarily at the second half of the 8th century B.C. The second half of the 8th c. B.C. was a flourishing period (colonisation, first panhellenic wars), when the Greeks were consciously looking for links with the great mycenaean past.

It has been suggested by some scholars that the cremation rites have been introduced into Greece from the North (Lorimer, JHS 53 (1933) 168. Wiesner, Grab und Jenseits, 119 ff., Alexiou, Minoikos Polit., 106 ff., Bouzek, Homerisches Griechenland, 1969, 126 ff.). Bouzek not being able to bring into contact the areas of the central Europe and the central Balkans with Greece, jumping over the fence of Thrace and Illyria where inhumation prevails, brings forward another alternative : He stresses the evidence of the hand made pottery and the bell - idols from Attica and other greek regions, thus finding connections through these with the « Urnengräber » culture of central Balkans. He comes to the following conclusion : Glockenidole und Keramik, die den mittelbalkanischen nahe stehen, sind in den am reichsten ausgestatteten Frauengräbern (of Kerameikos) vertreten; angenommen, daß diese Keramik und diese Idole von

irgendeiner Zuwanderergruppe aus dem Mittelbalkan mitgebracht worden sei, ist es nicht weiter verwunderlich, wenn diese Gruppe mit der Zeit auch im Bestattungsritus tonangebend geworden ist ».

However the greek bell - idols (from Attica, Boeotia, Rhodes, Samos, Lefkandi) 1 : are not contemporary and stylistically similar to one another and 2 : they are quite different in structure and style from the idols found in Dupljaja, Çirna, Kličevac etc., which Bouzek treats as being identical to the greek examples. The balkan idols cannot be considered as forerunners or even similar to the greek ones and consequently they cannot support the theory of the north origin of the greek idols or their introduction into Greece by the « Invaders ».

The old view that the Dorians brought cremation into Greece was never anything more than a guess and the progress of excavation has shown it to be devoid of foundation. New material from Asia Minor has shown that cremation there was a normal practice throughout the 2nd millennium B.C. At the end of the 13th cent. B.C. cremation was introduced into the neighbouring North Syria (Karkemish, Hama, Tell Sukas). At about the same time we have the first mycenaean cremation burials in Greece, more abundant at the LH III C. Asia Minor and North Syria are the most probable candidates for the introduction of cremation rites into Greece, through the mycenaean colonies and tradeposts there.

PETROS G. THEMELIS

Fig. 1. Kouros from Myrrhinous (after Mastrokostas)

THE SCULPTOR TO THE KOUROS FROM MYRRHINOUS

There seems to be at the present time a natural law : while strictly

controlled excavations provide variable and mostly precious evidence, the

Fig. 2. Kore in Lyon (after Payne)

discovery of outstanding pieces of Greek sculpture is due to the game of chance. For once, the tyche of Myrrhinous and of the fortunate archaeologist has granted an exception. Here a regular excavation has yielded a stupendous archaic couple of a kore and a kouros ¹.

1. E. Mastrokostas, AAA V (1972), 298 ff.

And thanks to the AAA, this man of good fortune could promptly give a preliminary account of his unique discovery, making possible further comments.

The girl, fitting into an inscribed base seen on the same spot more than two hundred and forty years ago, has even recovered her name. On the

base we also have the signature of her sculptor, Aristion from Paros. For the first time he becomes a tangible artistic personality. All his other preserved signatures belong to kouroi, but the sculptures are lost. It would be tempting to trace the kouros from Myrrhinous to the same master, but E.T. Mastrokostas, with admirable circumspection, states that even if this is tempting, there are no marked stylistic affinities between the two. They are undoubtedly not by the same hand, but one would guess that they originated in the same workshop. Rather than being brother and sister, they are cousins. In any case, concludes Mastrokostas, the kouros is also the work of a great master.

He is absolutely right. We may have yet another work from the same hand, also of outstanding quality : the Lyon's kore ². Here stylistic affinities with the Myrrhinous kouros are not lacking. The best argument is the juxtaposition

of the two photographs (figs. 1,2). Both faces present an identical structure. They share the strong nose with the large root and solid bridge, the almond-shaped eyes with pointed caruncles and sharp-cut, thin lids, a large chin and protruding cheeks and unintentionally somewhat pursed lips, producing an extremely pleasant, child-like expression. The modelling is soft and smooth, especially for the facial muscles which are rather firm. Likewise, compare the almost global, magnificent dome of the forehead, richly decorated by the hairdo, with the pearl-shaped tresses of similar taste. Further study may find other comparable details and perhaps even identify other works by the same hand. The Lyon's kore would be therefore another masterpiece from a workshop which though active in Attica, originated nevertheless on Paros, an island of the great sculptural tradition ³.

J. FREL

2. G. Richter, *Korai* (1968) 57 ff., n. 89, figs. 275 - 281; H. Payne - G. Higgins, *Archaic Marble Sculpture from the Acropolis* (1936), 6 ff., 15, pls. 22, 26; H. Schrader - E. Langlotz - W. H. Schuchhardt, *Die archaischen Marmor-bildwerke der Akropolis* (1939), 66 ff., n. 25, pls. 25, 36, 37. Langlotz's attribution of the Sphinx from Spata (G. Richter, *The Archaic Grave-*

stones of Attica (1961), 16, n. 12, figs. 40 - 41) to the same hand is unacceptable. His deprecation of the sculptor (« zweit rangiger Künstler ») may probably be explained by lack of familiarity with the Lyon's kore.

3. See N. Kontoleon, *Aspects de la Grèce préclassique* (1970), 57 ff.

ADDENDUM

Ἡ εἰς τὰ Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν VI (1973), σ. 168 ὑποσημείωσις ὑπ' ἀριθ. 19 τοῦ σκινδαλάμου, Εἰκονιστικὴ Κεφαλὴ Φαυστίνης τῆς νεωτέρας εἰς τὸ Μουσεῖον Πατρῶν, ἀναφέρεται εἰς τὴν γενικὴν βιβλιογραφίαν.

